

Marken, vattnet, tankarna

Konsekvenser för samer av svensk politik

Volym 1

Drugge, A-L., Fur, G. & Nordin, J.M. (Red.)

*Forskningsantologi från
Sanningskommissionen för det samiska folket*

Stockholm 2026

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2026:15

SOU och Ds finns på [regeringen.se](https://www.regeringen.se) under Rättsliga dokument.

Svara på remiss – hur och varför
Statsrådsberedningen, SB PM 2021:1.

Information för dem som ska svara på remiss finns tillgänglig på [regeringen.se/remisser](https://www.regeringen.se/remisser).

Layout: Kommittéservice, Regeringskansliet

Omslag: Multiply Solutions

Illustration: Emmelie Stuge

Tryck och remisshantering: Multiply Solutions, Stockholm 2026

ISBN 978-91-525-1491-7 (tryck)

ISBN 978-91-525-1492-4 (pdf)

ISSN 0375-250X

Ednam, tjáhtje, ájádusá

Svieriga politihka báhhtusa sámijda

Eanan, čázit, jurdagat

Ruoŧa politihka váikkuhusat sámiiide

Iednama, tjátse, ussjolmasa

Tjuvvusa sámijda Sverji politijkast

Eatneme, tjaetsie, ássjaldahkh

Illeldahkh saemide Sveerjen politihkeste

lädname, tjátsieh, ussjuolmassh

Tjuvvash sámijde dárupon politijhkaste

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2026:15

Till statsrådet Parisa Liljestrand

Regeringen beslutade den 3 november 2021 att tillsätta en kommitté i form av en sanningskommission för kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna i ett historiskt perspektiv och dess konsekvenser för det samiska folket. Kommissionen skulle bland annat kartlägga och granska den politik som förts gentemot samerna och relevanta aktörers agerande vid genomförandet av den politiken, sprida kunskap om och öka den allmänna förståelsen för samernas historia och hur historiska oförrätter påverkar dagens villkor för samerna samt verka för att denna kunskap förs vidare till kommande generationer, och lämna förslag på åtgärder som bidrar till upprättelse och främjar försoning och ett livskraftigt samiskt samhälle.

Kommissionen skulle slutredovisa sitt uppdrag senast den 1 december 2025. Regeringen beslutade om tilläggsdirektiv den 11 september 2025 varigenom utredningstiden förlängdes till den 1 oktober 2026.

Justitierådet Kerstin Calissendorff förordnades som kommissionens ordförande den 11 april 2022. Hon entledigades den 31 augusti 2023. Fil.dr Anders Lidén förordnades som ordförande den 1 september 2023 och entledigades den 17 november 2024. Juristen Lena Nyberg förordnades som ordförande den 8 april 2025.

Som ledamöter i kommissionen förordnades fr.o.m. den 3 juni 2022 internationella experten Marie B. Hagsgård, fil.dr Anna-Lill Drugge, professor Gunlög Fur, professor Patrik Lantto, professor emerita Marianne Liliequist, konstnären Britta Marakatt-Labba, fil.dr Bertil Marklund, docent Jonas Monié Nordin, professor Ulf Mörkenstam, professor emeritus Mikael Svonni, docent Eivind Torp samt fil.dr Laila Susanne Vars. Britta Marakatt-Labba entledigades den 12 juni 2022. Mikael Svonni entledigades den 28 augusti 2022. Den 31 oktober 2022 förordnades språkarbetaren Patricia Fjellgren som ledamot. Den 1 november 2023 förordnades fil.dr Krister Stoor som ledamot. Ulf Mörkenstam entledigades den 25 augusti 2024.

Patrik Lantto entledigades den 17 november 2024. Eivind Torp entledigades den 13 oktober 2024.

Som huvudsekreterare i kommissionen anställdes den 2 maj 2022 ämnesrådet Jon Dunås och han entledigades den 30 september 2023. Som huvudsekreterare anställdes den 2 oktober 2023 ämnesrådet Helena Onn och hon entledigades den 14 januari 2025. Som huvudsekreterare anställdes den 2 januari 2025 seniora policyrådgivaren Kaisa Syrjänen Schaal.

Som utredningssekreterare i kommissionen anställdes den 7 mars 2022 hovrättsassessor Sanna Vitestam och hon entledigades den 6 januari 2025. Som sekreterare anställdes den 1 september 2022 webbredaktören Malin Andersson Junkka. Som utredningssekreterare anställdes fil.mag. Kaisa Huuva den 21 mars 2022 och hon entledigades den 28 februari 2023. Som biträdande sekreterare anställdes ombudsmannen Raija Kärkkäinen Eriksson den 1 juni 2022 och hon entledigades den 31 maj 2025. Som sekreterare anställdes forskaren Marja-Kristin Skum den 1 januari 2023. Den 3 april 2023 anställdes medicine doktor Lena Kroik som sekreterare och fil.dr Moa Sandström som utredningssekreterare. Som sekreterare anställdes jägmästare Elli-Ristin Tuorda den 14 augusti 2023 och hon entledigades den 30 juni 2024. Som sekreterare anställdes Ingela Persson den 16 oktober 2023 och hon entledigades den 30 november 2024. Som sekreterare anställdes statsvetare Elsa Hellqvist den 16 november 2023 och hon entledigades den 31 december 2024. Som sekreterare anställdes transkriberare Astrid Wallner den 4 december 2023 och hon entledigades den 30 juni 2024. Som sekreterare anställdes studenten Elin Johansson den 8 januari 2024 och hon entledigades den 7 juni 2024. Som sekreterare anställdes studenten Hanna Olofsson den 10 juni 2024 och hon entledigades den 5 juli 2024. Som sekreterare anställdes kanslisekreteraren Johanna Edin den 3 februari 2025. Som sekreterare anställdes utredaren Jennie Spetz den 3 februari 2025 och hon entledigades den 30 november 2025. Som sekreterare anställdes Joakim Bergdahl den 17 februari 2025 och han entledigades den 13 juni 2025. Som sekreterare anställdes juristen Jon Paulsson den 12 maj 2025. Som sekreterare anställdes studenten Johnny Sandelin den 20 augusti 2025 och han entledigades den 23 oktober 2025. Som sekreterare anställdes redaktören Ulla Tillgren den 19 oktober 2025.

Kommittén har antagit namnet Sanningskommissionen för det samiska folket.

Härmed överlämnar Sanningskommissionen ett delbetänkande i form av en forskningsantologi kallad *Marken, vattnet, tankarna. Konsekvenser för samer av svensk politik* (SOU 2026:15).

Stockholm i mars 2026

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila-Susanne Vars

Kaisa Syrjänen Schaal
Malin Andersson Junkka
Johanna Edin
Lena Kroik
Jon Paulsson
Moa Sandström
Marja-Kristin Skum
Ulla Tillgren

Innehåll

VOLYM 1

Dat golbma goahtecakki/De tre kåastängerna.....	16
Förord.....	17
Åvddâtjåla.....	19
Ovdasátni.....	21
Åvvdåbáhko.....	23
Åvtebaakoe	25
Uvddabáhkuo	27
Författarpresentation	29
Inledning	
<i>Anna-Lill Drugge, Gunlög Fur och Jonas Monié Nordin (red.)</i>	33

DEL 1 Exploatering och kontroll

Rättigheter inför rätta – det svenska rättsväsendets behandling av samiska rättigheter till land och vatten före 1800	
<i>Guðrún Norstedt</i>	53

Fördrivningspraktiker och motståndsstrategier – kronan och samerna i Mellansverige under 1700-talet <i>Jonas Monié Nordin och Sven Olofsson</i>	85
Skogssamernas färdväg mot 1900-talet – en studie i konsekvenserna av statlig politik <i>Bertil Marklund</i>	123
Gruvdrift i traditionellt samiskt område ur ett historiskt perspektiv <i>Judit Malmgren och Dag Avango</i>	149
Förhandling och förändring av svenska nordsamebyars användning av sommarbeten i Norge på 1900-talet <i>David Sjögren</i>	179
Dämningar och kraftuttag – effekter av svensk politik och praktik kring mark och vatten i Sápmi <i>Åsa Össbo</i>	201
Lule älv – samiska perspektiv på etnosvensk tekniknationalism och vattenkraftexploateringar <i>May-Britt Öhman</i>	231
DEL 2 Kulturarv och tankens kolonisering	
Kolonialismen och svensk-samiska relationer <i>Gunlög Fur</i>	273
Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor <i>Mårten Snickare</i>	305
Kulturarv i samiska landskap – kunskap och kulturmiljövård <i>Ingela Bergman och Inga-Maria Mulk</i>	333
Museernas samiska samlingar – en komplex och kraftfull resurs <i>Eva Silvéen</i>	369

Rasbiologiska materialets ursprung i Sápmi – en konstnärlig resa i skallmätarnas spår	
<i>Katarina Pirak Sikku</i>	401
Att samla de döda – insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal	
<i>Carl-Gösta Ojala</i>	427
Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering ur ett internationellt perspektiv	
<i>Liv Nilsson Stutz</i>	457
DEL 3 Språk och skola	
Den samiska språkkampen	
<i>Leena Huss</i>	485
Nomadskolans språkpolitik 1909–1945	
<i>Otso Kortekangas</i>	513
Vad staten ville lära samer 1956–2011	
<i>Charlotta Svonni</i>	535
Tegel, salt och den blomstrande eller "utrotningshotade" sydsamiskan	
<i>David Kroik</i>	561
Umesamiskans vidaste utbredning – ett nytt val av kriterium	
<i>Olavi Korhonen</i>	591

VOLYM 2**DEL 4 Förvaltning och rättigheter****Klimatkonsekvenser i Sápmi – vem bryr sig?***Gunhild Ninis Rosqvist och Niila Inga* 629**Förvaltning av småvilt och fisk i Sápmi***Ragnhild Nilsson, Elsa Reimerson
och Camilla Sandström* 659**Statens markförvaltningssystem i Sápmi – konsekvenser
för renskötsel och samiskt självbestämmande***Kaisa Raitio, Annette Löf och Rasmus Kløcker Larsen* 683**Skogspolitiken konsekvenser för den samiska renskötseln***Per Sandström, Anna Skarin, Marie B. Hagsgård
och Brita Stina Sjaggo* 713**Brister i det rättsliga skyddet för samiska markrättigheter***Malin Brännström och Christina Allard* 757**DEL 5 Hälsa och välbefinnande****Samiska folkets hälsa – från 1800-talet till i dag***Per Axelsson och Christina Storm Mienna* 793**En talande tystnad? Språkets betydelse för psykisk
hälsa bland samer i Sverige***Jon Petter A Stoor, Miguel San Sebastián
och Lena Maria Nilsson* 819**Etnisk diskriminering och smärta i kropp och själ***Jon Petter A Stoor, Per E Gustafsson, Daniel La Parra
Casado och Miguel San Sebastián* 843**Hälsa, arbets- och livsmiljö i renskötarhushåll i Sverige
– en avgränsad litteraturöversikt***Anette Edin-Liljegren, Sofia Kling och Åsa Holmner* 873

Upplevd diskriminering leder inte till politisk marginalisering bland samer	
<i>Ulf Mörkenstam, Ragnhild Nilsson och Kåre Vernby</i>	913

Äldre samer – en resurs för det samiska samhället	
<i>Marianne Liliequist</i>	947

DEL 6 Motstånd

Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen	
<i>Håkan Rydving</i>	975

"All vår kunskap och skicklighet om vårt liv gjordes till ingenting" Gabnásamernas rättfärdiga vrede	
<i>Kaisa Huuva</i>	1007

Rättsmobilisering som metod för att hävda samiska markrättigheter i Sverige	
<i>Peter Johansson och Johan Karlsson Schaffer</i>	1041

Åarjelsaepmie – vad behöver hon berätta?	
<i>Anna Kråik Åström och Angelika Sjöstedt</i>	1073

"En våldtäkt på jorden"– samiska feminister mot gruvor	
<i>Ina Knobbblock</i>	1107

Samiskt motstånd mot svensk kolonisering – mångfald, kreativitet och upptrappning	
<i>Tor Tuorda och Stellan Vinthagen</i>	1139

Bilagor

Bilaga 1	Kommittédirektiv 2021:103	1169
Bilaga 2	Kommittédirektiv 2025:84	1177

Dat golbma goahtecakki

Paulus Utsi dikta

Biekkaziid orohagat leat duoddaris
gos jiehkki ii goassege sutta
ja gos várresoahki sitkadi šaddá
jus suddjet olbmo galgá
biekkaid ja galbmasiid vuostá
lea dárbblaš suoji dahkat
Muht galbmasiidda ja biekkaide
lea sápmelaš gávdnan goanstta –
dahkat suoji golmma cakkis
Nana caggi
várresoagis –
duvdá garra nordasiid vuostá
Go liehmubiekkat bosodit
leat garra dálkkit čihkosis
ja balvvaid duohken norddadi
– muht dat golbma cakki –
jus dat leat golbma –
de nahket doallat garra dálkkiid vuostá

@paulusutsi:stina huuva

De tre kåtastängerna

Dikt av Paulus Utsi

Vindarnas boningar är på tundran
Där tjälen aldrig tinar
Och fjällbjörken växer sig seg
Men mot kölden och stormarna
Har samnen kommit på ett knep –
Att koppla ihop stänger till skydd
En kraftig stör
Av fjällbjörk –
Ger stöd mot hårda törnar
När mildvadersvindar blåser
Ligger hårdväderstormar på lur
Stöter och tränger bakom molnen
Men de tre stängerna – om de är tre –
Mäktar de stå mot hårdväderstormar

@paulusutsi:stina huuva

Dikten återfinns i Paulus Utsis diktbok *Giela Giela* (1975), översatt till svenska av Per Mikael Utsi, Elli Sivi Näkkäläjärvi och Israel Ruong.

Förord

Du håller i handen en antologi som samlar kapitel med aktuell forskning om konsekvenser av svensk politik för samer – både som urfolk och individer – samt för den mark och det vatten de tillhör och värnar. För att bredda kunskapsunderlaget valde Sanningskommissionen att göra en öppen utlysning till personer och institutioner i hela landet om att bidra med artiklar inom de områden som kommissionen beslutat granska. Responsen överträffade våra förväntningar och engagemanget från forskarsamhället visade sig stort.

Forskningsantologin innehåller 36 texter, skrivna av drygt 50 författare. Samlingen omfattar 22 olika ämnesområden, från arkeologi till utbildningsvetenskap, och visar den mångfald som präglar dagens forskning inom det samiska forskningsfältet. Forskarna är knutna till 15 olika institutioner och universitet i hela Sverige, från Luleå i norr till Lund i söder, samt till universitet i Norge, Finland och USA. Granskningen har utförts av forskare från Sverige, övriga Norden samt USA och Australien.

Kapitlen visar på en imponerande ämnesmässig bredd och belyser flera centrala områden. Frågor om mark, vatten och exploatering behandlas på olika sätt och nivåer, från studier av äldre tids rättsväsende till nutida konsekvenser av klimatförändringar. Samiska rättigheter före 1800 diskuteras generellt, och kompletteras av djupstudier av specifika områden. Andra kapitel behandlar frågor om kulturmiljö och kulturarv och rätten till dessa, liksom frågor om hälsa, utbildning, språk, identitet och motstånd, också de på olika nivåer och utifrån olika perspektiv.

Författarna själva är ansvariga för innehållet i sina bidrag, så som brukligt är inom forskningen. Redaktionen har därför inte styrt innehåll, val av metod eller teoretiska utgångspunkter. Däremot har alla texter genomgått extern och anonym sakkunniggranskning, som är en garant för att kapitlen är vetenskapligt tillförlitliga. Vi har bett för-

fattarna skriva för en intresserad allmänhet, och varje författare bidrar med sitt eget sätt att skriva vilket innebär att vissa bidrag ställer större krav på läsaren än andra. Sammantaget är antologin en omfattande samling aktuell forskning om konsekvenser av statens politik och relation till samer och samiskt land, samhälle och kultur.

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila Susanne Vars

Ávddátjála

Dát la antologiddja mij tjoahkkájbidjá ájggeguovddelis átsádimijt ma guoradalli gáktu Svieriga politihkka l vájkudam sámijt – goappátjagá álgoálmugin ja ájnegis ulmutjin – ja vil sámij ednamijt ja tjátijjt majda gulluji ja majt sujttiji. Vaj diehtovuodov vijdedit Duohtavuohtakommisjávnná almulattjat hástij ulmutijjt ja institusjávnnájt lándav miehtáj lasedittjat átsádimijt ma hiehpín ássjesuorgijda majt kommisjávnná l mierredam guoradallat. Dávástus lij mijá vuorddagis buorep ja berustibme átsádimsebrudagás lij stuorre.

Antologiddja sisadná gálmmlákguhtta tevsta, tjáledum badjelasi vihttaláget tjálles. Guoktalákguokta sierralágásj ássjesuorge – arkeologidjas áhpadusdiehtagij – vuosedi udnásj sáme átsádimie moattevuodav. Átsádiddje li tjanádum lágenanvidá dájmadahkaj ja universitáhttaj álles Svierigin, Julevus nuorttalin Lundaj oarjjelin, dasi duodden universitehtajda Vuonan, Suoman ja USA:n. Átsádiddje Svierigis, ietjá Nuorttarijkas, USA:s ja Austrálias li antologidjav árvustallam.

Kapihttala vuosedi moattelágásj ássjesuorgijt ja buojkodi máttijt guovddelis ássijjt. Gatjálvisá ednama, tjátje ja ávkkima birra moatte láhkáj ja dássáj giehtadaláduvvi, dálusájge riektádájmadagás dálásájge klimáhttarievddadusáj báhtusijda. Sáme rievtesvuoda ájges lágenangáksatjuotlágo ávddál almulattjat árvvalattaduvvi ja sierralágásj átsádusájs tjiegnoduvvi. Ietjá kapihttala moatte dássáj ja moattet perspektijvas giehtadalli gatjálvisájt kultuvrrabirrasi ja kultuvrraárbe birra, náv gáktu gatjálvisájt varresvuoda, áhpadusá, giela, identitehta ja vuosteldime birra.

Átsádimie dábe milta, tjálle li ietjasa tevstaj sisano vásstediddje. Dan diehti redaksjávnná ij la sisanov, vuohkeválljimav jalik teorehtalasj vuodojt dájmadam. Gájka tevsta li huomani álggolis ja tjiegos ássjetjiehppijs snivva gehtjadum duodastittjat kapihttalijt jáhkedahtes

diehton. Mij lip gáhttjum tjállijt berustiddje ulmutjijda tjället. Juohkka tjállen la ietjas tjállemvuohke, ja dan diehti muhtem oase gájbbedi lāhkkes ienebuv gā muhtem iehtjāda. Antologiddja l de vijdes tjoahkke ájggeguovddelis ātsādimes mij giehtadallā stāhta politihka bāhtusijt ja gasskavuodav sāmijda ja sāme ednamij, sebrudahkaj ja kultuvrraj.

Lena Nyberg
 Anna-Lill Drugge
 Patricia Fjellgren
 Gunlög Fur
 Marie B. Hagsgård
 Marianne Liliequist
 Bertil Marklund
 Jonas Monié Nordin
 Krister Stoor
 Laila Susanne Vars

Ovdasátni

Du giedas lea antologijja mii čohkke áigeguovdilis dutkamiid movt ruođa politihka lea váikkuhan ja váikkuha sámiide – sihke eamiálbmogin ja ovttaskas olmmožin – ja eatnamii ja čáziide masa gullet ja mas beroštit. Duohtavuodakommišuvdna válljii rabas almmuhusas viidát bivdit olbmuid ja institušuvnnaid miehtá riikka čállit artihkkaliid kommišuvnna guorahallanfáttáin. Mii eat vuordán dakkár beroštumi dutkanservošis.

Dutkanantologijja sisttisdoallá 36 teavstta, sullii 50 čállis. Čoakkáldat fáttmasta 22 iešgudet dutkanfáttá arkeologijjas gitta oahpahusdutkamii ja čájeha mánggabealatvuoda otná sámi dutkangiettis. Dutkit gullet 15 sierra institušuvdnii ja universitehtii miehtá riikkas, Lulejus gitta Lundai, ja vel universitehtaide Norggas, Suomas ja USA:s. Dutkanguoibmeárvvoštallan lea dahkkon dutkiiguin Ruotas, muđuid davviriikkain ja USA:s ja Austrálias.

Kapihttalat sisttisdoallat erenoamáš olu iešgudetlágan fáttáid mat čalmmustahttet mángga guovddáš oasi. Jearaldagat mat gusket eatnamiidda, čáziide ja sisabahkkemiidda guorahallojuvvojit mánggain vugiin ja dásiin, dološ áigge riektivuogádagas gitta otná váikkuhusaide dálkkádatrivevdademiid geažil. Sámi rievttit ovdal 1800 ságastallojuvvojit obbalaš dásis, ja čiekŋalis guorahallamat dievasmahttet dutkansurggiid. Eará kapihttalat gusket kulturbirrassa, kulturárbbi ja rivttiid mat čatnasit daidda, leat vel guorahallamat mat giedahallet dearvvašvuoda, oahpahusa, giela, identitehta ja vuosttildeami, maiddáai dat iešgudet dásiin ja oaidningeahčastagain.

Čállit leat ieža artihkkaliid sisdoalu ovddasvástideaddjit, nu movt lea dábálaš dutkamis. Dan dihte ii leat redakšuvdna stivren sisdoalu, metodaválljema dahje teorehtalaš vuolggasajiid. Buot teavsttat leat dattege mannan čada olgguldas ja anonymiserejuvvon dárkkisteami, mii sihkkarastá artihkkaliid diedalaš luohtehahttivuoda. Mii leat bivdán čálliid čállit dábálaš olbmuid geat beroštit dain fáttáin, čállit

leat ieža hábmen čállosiid ja dan dihte sáhttet muhtun artihkkalat
leat eanet gáibideaddji lohkkái. Oktiibiddjon lea antologijja viiddis
čoakkáldat áigeguovdilis dutkamiiguin mat čalmmustahttet
váikkuhusaid stáhta politihkas ja stáhta gaskavuodaid sámeálbmogiin
ja sámeeatnamiin, servvodagaiguin ja kultuvrrain.

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila Susanne Vars

Ávvdábáhko

Dán aneda giedan antologijav kapihttalijgum dálátj guoradallamijn tjuvvusij birra Sverji politijkast sámiida – gábbátjak álgoálbmugin ja almatjin – ja áj dan iednamijda ja tjätsijda majda gulluji ja mav värriji. Sádnesvuohtakommisjuvna sidaj ienap diedov ja danen átsáj almatjiij ja institusjuvnaht gájk riikan ma máhttin tjället artihkkaliij dajn dáfojn mav kommisjuvnaht mierredij gähttjat. Ienabu svärruji äñ gu vurdijme ja lágedibme guoradallajiijst lij stuores.

Guoradallamantologijan lä 36 tieksta, tjáleduvvum ienap gu 50 tjállejiijst. Tjáhkkemin lä 22 umas ábnasdáfojn, arkeologijast git lieradisdehtuj, ja vuoseda mäddevuodav mij bájdna dálátj guoradallamav sáme guoradallamdáfon. Guoradallaja gulluji 15 umas institusjuvnaht ja universitiehtajda gájk Sverjin, Lulejist nuarrtalín git Lundaj árrjelin, ja áj universitiehtajda Vuonan, Suoman ja USA:n. Guoradallaja Sverjiist, ietjá Nuarrtarijkast ja áj USA:st ja Australiast lä gähttjam.

Kapihttala vuosedi alvos iedna ábdnasijt ja ájnas dáfojt. Da giehtadilli ässjiij iednama, tjátse ja ávkedime birra umasláhkáj, ávvdámärkan guoradallam dulutj rákkaájvátatjaj birra ja dálátj tjuvvusij birra dállekevirrtomist. Da ságasti sáme riektaj birra 1800-lágo ávvdálin gájjkásatjat, ja lasedi tiegñalis guoradallamijn sárre dáfojn. Ietjá kapihttala giehtadilli ässjiij kultuvvradáfo ja kultuvvráárbe birra ja riektajt dasa, ja áj ässjiij hielso, lieradasa, giela, identitiehta ja vuasstalasstema birra, umasláhkáj ja umas vuojnojt.

Tjálleja ietja vásstedi sisano ávdást ietjase tiekstajn, návtt gukkte bruvvkuja árrót guoradallamin. Redaksjuvnaht ij lä stivvrím sisanov, guoradallamvugiijt jala teorehtalatj vuorojt. Ulgodis ja namadis ässjedábbdáj ja gájk tiekstajt gähttjam mij ninnija kapihttala lä diedalatjat tjárrgáda. Mija läp ánodam tjállejiijt tjället áhtsáj álbmugij, ja fiert tjállejt tjállá ietjas vuoge mehti mij merrkija muhtem tjállaga lä läsebut láhkát. Antologija lä stuorra tjáhkkem dálátj guoradallamijn

ja tjuvvusij birra stáhta politijkast ja gasskavuodast sámiida ja sáme
iednamijda, sebrudahkaj ja kultuvvraja.

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila Susanne Vars

Åvtebaakoe

Dov gïetesne daelie antologije mij lea daaletje dotkemh tjåanghkan bïejeme mah vuesiehtieh guktie Sveerjen politihke lea saemide tjarki tsevtseme – gåabpatjahkine aalkoeåålmeginie jïh almetjinie – jïh lissine dejtie eatnamidie jïh tjaetside mejtie govlesuvvieh jïh mejtie vaarjelieh. Daajroevåaromen vijriedimmien diete, Saetniesvoete-kommisjovne lea veeljeme almetjidie jïh institusjovnde abpe laanteste byjjeslaakan haestedh artihkelh tjaeledh dej aamhtesi bïjre mejtie kommisjovne lea nænnoestamme goerehtidh. Jienebh leah vaestiedamme enn maam libie vuarteme jïh dotkijh lin stoerre iedtjem vuesiehtamme.

Dotkeme-antologijesne 36 teksth mejtie medtie 50 tjaelijh leah tjaaleme. Daennie gærjesne 22 ovmesseie aamhtesh leah tjåanghkan bïejeme, arkeolåågijeste ööhpehtimmiedaajrose, mah veljiesvoetem vuesiehtieh mij daaletje saemien dotkemh mïerhkelgåvva. Dotkijh 15 ovmesseie institusjovnde jïh universiteetide abpe Sveerjesne govlesuvvieh, noerhtede Julevistie åarjese Lundese, jïh lissine universiteetide Nöörjeste, Soevmesne jïh USA:sne. Dotkijh Sveerjeste, Noerhterijhkeste, USA:ste jïh Australijistie leah antologijem goerehtamme.

Antologijen kapihtelh våalohke veljievoetem ovmesseie aamhtesijstie vuesiehtieh mah ovmesseie dotkemesuerkieh vuaptastehtieh jïh mah saemien dotkemisnie jarngesne leah. Gyhtjelassh eatnemen, tjaetsien jïh gåarhmede laante-åtnoen bïjre ovmesseie vuekine jïh daaltesinie goerehtellieh, vg. goerehtimmine dehtie dovletje reaktasuerkeste dej daaletje illeldahkide jeereldihkie kljmaste. Antologije saemien reaktah jaepien 1800 åvtelen sïejhme-laakan gïetede, lissine sjïere aamhtesh eensilaakan goerehte. Jeatjah kapihtelh gyhtjelassh gïetedieh kultuvre-dajven jïh kultuvre-aerpien bïjre ovmesseie daltesinie jïh ovmesseie vuajnoej mietie, vg. gyhtjelassh healsoen, ööhpehtimmien, gïeli, identiteeten jïh vuastalimmien bïjre.

Siejhme dotkemen vukiej mietie, antologijen tjaeljih jijtje diedtem utnieh sijjen tjaalegi sisvegen åvteste. Dannasinie ij redaksjovne leah sisvegem, goerehtalleme-vuekide jallh teoretihke aalkoetsiehkien tsevtseme. Sijjesne eksterne jñh nommeht dotkijh leah gaajhkh teksth goerehtamme, jñh kapihteli daajreldh aarvoem tjirkeme. Mijjiej libie tjaeljih haesteme almetjidie tjaeledh mah stoere iedtjem saemien gyhtjelasside vuesiehtieh, jñh gaajhkh tjaeljih tjaelieh jijtje tjaelemevuekien mietie mij sæjhta jiehtedh muvht teksth leah geervebe lohkedh. Antologije lea dle vyjrehke tjöönghkeminie sjidteme daaletje dotkeminie dej illeldahki bjñre staaten politihkeste jñh gaskevoeteste saemide jñh saemien eatnamasse, seabradahkese jñh kultuvrese.

Lena Nyberg
 Anna-Lill Drugge
 Patricia Fjellgren
 Gunlög Fur
 Marie B. Hagsgård
 Marianne Liliequist
 Bertil Marklund
 Jonas Monié Nordin
 Krister Stoor
 Laila Susanne Vars

Uvddabáhkuo

Dállie antologijjuv giádasne adnáh, juhkka sühtte kapihttalijgüjme dálátje uhttsademijde tjühkkije dáruon politijkan bijrra sámijde – gábbátjahkkh álgguoálbmagine jah áktagadtjine – jah villie iädnamij jah tjätsij guohtáje, majddie guvllijeäh jah majddie várjjaleäh. Dájdduovuoduon vijdiemen dehte Sádnesvuohtakommisjuvna vällij bijkuos ádnuomen bákta almatijde jah institusjuvnijde állies rijkasne uhttsademetjállasijde rájatjit daj vyjjarij bijrra majddie kommisjuvna lij mierriedamme giähtjadallatuvvat. Vástádassh mijjan vuördiemij bijjielen sjedden jah lágiediebmie uhttsadejjij bielieste ájáj.

Uhttsademeantologijjan sisádnua leäh 36 tiäkstah, iänabe guh 50 tjálliejiste. Tjáluostjähkkiesne leäh 22 siärra ábdnash, arkeologijjaste gidd áhpatisuhttsademen rájjáje, mah udnátje uhttsademen máddiebiälagvuodan lágiev vuösieteäh. Uhttsadiejjieh gávdnijeäh 15 siärra institusjuvnijne jah universitiähtijne Sverjesne, Luvliegiste nuarttane gidd Lunddije árijene, jah dan báldasne áj universitiähtijne Nürjesne, Suomasne jah USA:sne. Giähtjadallameh dahkkduvvajijen uhttsadejjijste Sverjeste, jiätjá Nuarttarijkan üsijste jah áj USA:ste jah Austráliaste.

Kapihttalah vuösieteäh hievies üsijde uhttsademesuergijste jah tjälgsteäh sühtte daj guövddielis dajvijde. Gehttelvassh iädnamij, tjätsij jah daj bájttuoävkkiemij bijrra leäh giähtadallamij vuöllien uvmassie siärra láhkáje, dullatje ägjij reäktahásademij uhttsalvassijste áj gidd udnátje ägjij tjuvvasij rájjáje dálkádahkkan virduodemij hárráje. Sámij riäktaj bijrra uvddale 1800 tjuohtiejäbij ráddahuvvijeäh ábbaláhkáje, jah dah dievdietuvvijeäh sámies giägñalubbe uhttsalvassijgüjme siärra vyjjarij guohtáje. Jiätjá kapihttalah giähtadelleh gehttelvassijde kultuvrrabyjrrasij jah kultuvrraärbij guohtáje jah daj riäktaj bijrra, náv guh áj gehttelvassijde varriesvuodan,

åhpadassan, giälan, identitiähtan jah vuasstálasstemij biŋrra, jah dajddie áj siärra ássjiebyjjasij jah giähtjadallamvuegij mehte.

Tjálliejeh jiätjáh vásstiedeäh tjállasij sisadnátassan uvdaste, náv guh dáhpie leä uhttsadiemiesne. Dan dehte riädaksjuvdna ij leäh sisadnátassijde bájdname, bargguovuegij välljemijde jallá teoriähtaladtje vualggagijde. Dan siŋjáje gájkka tiäkstah giähtjadallatuvvajijjen ulgguolis tjiäguos ássjiedåbdiŋste, mij kapihhtaliŋ uhttsademebarguon árvuov tjürggije. Lehpe tjálliejijde hålatamme sahttie ålbmagij tjålåtjit, juhkka ássjiese lágiede, jah feártta tjállieje buakttá jijtjase tjálliemtjiärdajne dab maiddie siŋttá, mij merkkije jühtte såbmásh tjállash luhkkijijste iänabuv rävkke guh jiätjá. Ekttiŋegyösassine antologiŋa leä viŋdies tjáluostjåhkkie udnátje uhttsadiemieste jah tjuvvasij biŋrra stáhtan politiŋkaste jah gasskavuodaste sāmijgüjme, sāmieniädnamij, syöbradahkkije jah kultuvrrije.

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila Susanne Vars

Författarpresentation

- Christina Allard, professor i rättsvetenskap, Luleå tekniska universitet.
- Dag Avango, professor i historia, Luleå tekniska universitet.
- Per Axelsson, universitetslektor, docent i historia, Umeå universitet.
- Ingela Bergman, docent i arkeologi.
- Malin Brännström, filosofie doktor i juridik, chef för Silvermuséet.
- Anna-Lill Drugge, filosofie doktor i historia, universitetslektor och docent i samiska studier, Umeå universitet.
- Anette Edin-Liljegren, medicine doktor, forskare/strateg vid Glesbygdsmedicinskt centrum FOUI-staben, Region Västerbotten; adjungerad lektor, Umeå universitet.
- Gunlög Fur, professor i historia, Linnéuniversitetet.
- Per E. Gustafsson, professor i epidemiologi, Umeå universitet.
- Marie B. Hagsgård, jurist, medlem av Europarådets expertkommitté för skydd av nationella minoriteter.
- Åsa Holmner, filosofie doktor i biovetenskap, projektledare, Glesbygdsmedicinskt centrum FOUI-staben, Region Västerbotten, lärare i hållbar utveckling, Umeå Universitet.
- Leena Huss, professor emerita i finska, Uppsala universitet.
- Kaisa Huuva, doktorand i sámí dutkan/samiska studier, Umeå universitet.
- Niila Inga, renskötare, Laevas sameby.
- Peter Johansson, filosofie doktor i freds- och utvecklingsforskning, Göteborgs universitet.
- Johan Karlsson Schaffer, professor i internationella relationer, Göteborgs universitet.

- Sofia Kling, filosofie doktor i historia, huvudkoordinator Kunskapsnätverket för Samisk Hälsa vid Glesbygdsmedicinskt centrum, FOUI-Staben, Region Västerbotten.
- Rasmus Kløcker Larsen, seniorforskare, Stockholm Environment Institute.
- Ina Knoblock, filosofie doktor i genusvetenskap, biträdande universitetslektor i genusvetenskap, Gaskeuniversiteete/Mitt-universitetet.
- Olavi Korhonen, professor emeritus i samiska språkstudier, Umeå universitet.
- Otso Kortekangas, docent i nordiska språk, Helsingfors universitet, Finland.
- David Kroik, filosofie doktor i språkdidaktik, voestesamanuensis årjelsaemiengiesne/försteamanuensis i sydsamiska, Nord universitet, Norge.
- Anna Kråik Åström, utvecklingsstrateg för samiska frågor, Region Jämtland Härjedalen, samisk utvecklingsstrateg och länskoordinator Kunskapsnätverket för samisk hälsa.
- Daniel La Parra-Casado, professor, Institutet för social utveckling och fred, Alicantes universitet, Spanien.
- Marianne Liliequist, professor emerita i etnologi, Umeå universitet.
- Annette Löf, filosofie doktor i statsvetenskap, seniorforskare, Stockholm Environment Institute.
- Judit Malmgren, doktorand i historia, Luleå tekniska universitet.
- Bertil Marklund, filosofie doktor i historia, associerad forskare, Vårdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.
- Jonas Monié Nordin, professor i historisk arkeologi, Lunds universitet.
- Inga-Maria Mulk, filosofie doktor i arkeologi.
- Ulf Mörkenstam, professor i statsvetenskap, Stockholms universitet.
- Ragnhild Nilsson, filosofie doktor i statsvetenskap, postdoktor, Universitetet i Bergen, Norge; lektor i statsvetenskap, Mitt-universitetet.

- Gudrun Norstedt, filosofie doktor i biologi, Várdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.
- Gunhild Ninis Rosqvist, professor i geografi med inriktning naturgeografi, Stockholms universitet.
- Lena Maria Nilsson, medicine doktor i nutritionsepidemiologi, Lávvuo – forskning och utbildning för samisk hälsa, Umeå universitet.
- Carl-Gösta Ojala, filosofie doktor i arkeologi, Uppsala universitet, universitetslektor.
- Sven Olofsson, filosofie doktor i historia, Mittuniversitetet, universitetslektor.
- Katarina Pirak Sikku, konstnär.
- Liv Nilsson Stutz, professor i arkeologi, Linnéuniversitetet.
- Kaisa Raitio, docent i miljökommunikation, Sveriges Lantbruksuniversitet.
- Elsa Reimerson, docent i statsvetenskap, Umeå universitet.
- Håkan Rydving, professor emeritus i religionshistoria, Universitetet Bergen.
- Camilla Sandström, professor i statsvetenskap, Umeå universitet.
- Per Sandström, docent, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Eva Silvén, filosofie doktor i etnologi, Stockholms universitet.
- Brita Stina Sjaggo, renskötare, Luokta-Mávas sameby.
- David Sjögren, docent i historia, Uppsala universitet.
- Angelika Sjöstedt, professor i genusvetenskap vid Gaske-universiteete/Mittuniversitetet.
- Anna Skarin, professor i renskötsel, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Miguel San Sebastián, filosofie doktor, läkare, professor, Lávvuo – forskning och utbildning för samisk hälsa, Umeå universitet.
- Mårten Snickare, professor i konstvetenskap, Stockholms universitet.
- Jon Petter Stoor, filosofie doktor i psykologi, postdoktor, Lávvuo – forskning och utbildning för samisk hälsa, Umeå universitet.
- Christina Storm Mienna, medicine doktor, Várdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.

- Charlotta Svonni, filosofie doktor i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning, Várdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.
- Tor Tuorda, fotograf, Gruvfritt Jokkmokk, Ráddnávrre.
- Kåre Vernby, professor i statsvetenskap, Stockholms universitet.
- Stellan Vinthagen, professor i sociologi, Göteborgs universitet och University of Massachusetts, Amherst, USA.
- May-Britt Öhman, docent i miljöhistoria, Centrum för mångvetenskaplig forskning om rasism, Uppsala universitet.
- Åsa Össbo, filosofie doktor i historia, Várdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.

Inledning

*Anna-Lill Drugge, Gunlög Fur
och Jonas Monié Nordin (red.)*¹

Paulus Utsi beskriver de tre låvvustängerna i sin dikt *Dat golbma goahtecakki*. Hur stängerna står starka tillsammans och är beroende av varandra för att stå stadigt i storm. Sanningskommissionen för det samiska folket har valt att presentera sina resultat med *lávuvun* och de tre stängerna som utgångspunkt. Var och en av de tre volymer som publiceras har sin egen funktion och sitt specifika innehåll, men det är först när de kopplas samman som helheten av de resultat som kommissionen kommit fram till framträder. Volymerna bär och behöver varandra för att vara kompletta.

Den volym du just nu läser är den del som handlar om forskning och vetenskap. Den andra volymen presenterar vittnesmål från det samiska folket. Den tredje volymen är en slutrapport där kommissionens allsidiga historiska granskning av den förda politiken och dess konsekvenser för samer fram till i dag, samt åtgärdsförslag, presenteras.

Forskning som hot och möjlighet

I Sanningskommissionens uppdrag ligger att ”analysera och belysa konsekvenserna av den politik som förts gentemot samerna när det gäller det samiska folkets och enskilda samers levnadsvillkor, hälsa och sociala liv samt det samiska folkets möjligheter att behålla och

¹ Redaktionskommittén har bestått av ledamöterna i Sanningskommissionen Anna-Lill Drugge, Gunlög Fur samt Jonas Monié Nordin. Redaktionellt arbete inför publikation har utförts av medarbetare i sekretariatet Ulla Tillgren och Johanna Edin.

utveckla ett eget kultur- och samhällsliv.”² Som en del i detta arbete valde kommissionen att samla aktuell forskning om statens relation till samerna i en särskild volym. Vetenskaplig forskning utgör ett systematiskt sätt att samla och skapa sannfärdig kunskap. Det är dock inte självklart att forskning levererar kunskap som leder till mer sanning eller kan ligga till grund för försoningsarbete. När vi ser tillbaka på historien konstaterar vi att forskningen många gånger varit en del av problemet. Arkeologer, antikvarier, biologer, historiker och medicinare med flera, har i högsta grad varit delaktiga i att samla in samisk egendom och samiska kroppar för att använda i museisamlingar och utställningar; för att bygga upp en kunskap som gick ut på att dela upp människor i raser och grupper, och inte minst för att bygga egna akademiska karriärer. Karin Stenberg, skogssamisk lärare och förgrundsfigur inom den tidiga samiska organisationsrörelsen från byn Västra Kikkejaur i Arvidsjaur, skrev syrligt om detta redan på 1920-talet:

De många, både kunskapsrika och välmenande män och kvinnor, som i övrigt skildrat samefolkets liv, ha i allmänhet, även där viljan varit som bäst, skildrat det enbart från svenskens synpunkt, gjort huvudsak till bisak och tvärtom. Det har ej varit *samefolket*, som skildrats, utan *svenskars liv som turister i ett exotiskt land* med en, gubevars, nog så intressant befolkning, som dock vunnit i intresse, ju mera olikartad andra människovarelser och ju närmare djurets ståndpunkt man kunde framställa den. Svenskar, som resa genom lappmarkerna med hästlass av konserver och huvudet fullproppat med sina egna storhetstankar, utan att kunna vårt språk, utan att kunna följa oss på våra vandringar, i vårt arbete, utan låtande sig fraktas som kollin genom bygderna, de skriva, understödda av staten och enskilda, böcker om oss och vårt liv, som hallstämplas såsom ”sanningen om lappen”.³

Stenberg läser lusen av hela den akademiska och kulturella eliten som (ofta) i all välmening sökt skildra samerna, men som egentligen bara handlat om ”svenskars liv som turister i ett exotiskt land.” Samer och Sápmi har fått fungera som en spegel åt det svenska, det nordiska och det europeiska. Det är underhållande att läsa raljerandet mot de som reser med konserver och forslas som kollin och sen uttalar sig om sanningen om samerna. Men det riktigt intressanta är slutsatsen att problemet med dessa ensidiga skildringar är ”att den svenska all-

² Dir. 2021:103, s. 4.

³ K. Stenberg & V. Lindholm. *Dat läb mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. (Svenska förlaget, 1920), s. 7.

mänheten, som läser dessa böcker, får samma förvrängda och oförstående blick på sameh som författarne haft, betraktande oss som etnografiska föremål, tillhörande en tid, som redan är förfluten, varför vi ej böra ens göra en antyda om, att vi vilja någon utveckling.”⁴ Det är också denna bild av ett exotiskt och annorlunda folk som gett utrymme åt rasbiologiska fantasier, en nedvärdering av kultur och språk och en förmyndarpolitik.

All forskning om samer och Sápmi har att förhålla sig till dessa erfarenheter av spegling, förenkling och exotisering, men även stöld, våld och förnedring – erfarenheter som lett till att många samer tappat tilliten till forskningens praktik och resultat. När Karin Stenberg betraktade den här blicken på Sápmi såg hon en månghundraårig tradition som skulle komma att fortsätta långt efter hennes död. Hennes iakttagelser manar till ödmjukhet inför vad som hävdas som ”sanning” och ”kunskap.” Att samla forskning om konsekvenserna av kronans och statens politik gentemot samer och Sápmi är att både verka i dessa spår, i dessa genrer, men också att tvingas omvärdera, kritisera och reflektera över forskningens resultat och funktion.

Samer och Sápmi som historiskt forskningsobjekt

Sedan antiken har skriftställare och historiker fascinerats av de skidåkande, jagande och nomadiserande samerna. Redan Tacitus (död år 120 vår tideräkning) intresserade sig för samer och flera senantika författare skrev om folket i norr. Uppgifterna från äldre tid är kortfattade och fragmentariska men berättelserna om samer blev ett stående inslag i skildringar av världen under det första årtusendet av vår tideräkning. År 1532 publicerade den tyske humanisten Jacob Ziegler det första mer omfattande arbetet om samer och Sápmi. Här blandades sagor med mer verklighetsnära beskrivningar, men hans egna erfarenheter av Sápmi var begränsade och det kom att dröja innan forskarna begav sig till Sápmi för att skaffa sig förstahandsinformation.⁵ En av de första att göra så var Olaus Magnus och erfarenheterna från Norrbotten kom att, vid sidan om myter och sagor, ta plats i hans omfattande *Historia om de nordiska folken* (1555). Drygt 100 år senare, 1673, publicerades det första empiriskt

⁴ Stenberg & Lindholm. *Dat läb mifen situd*, s. 7.

⁵ B. Löw. Johannes Schefferus och hans Lapponia. I Schefferus, J. *Lappland* (Almqvist & Wiksell, 1956), s. 9–23.

baserade vetenskapliga arbetet om samer och Sápmi av Johannes Schefferus i det stora verket *Lapponia* (Lappland).

Det huvudsakliga syftet med *Lapponia* var att tillbakavisa rykten om samers utövande av magi, en föreställning som hade utnyttjats av den katolska sidan i sin krigspropaganda mot Sverige och protestanterna under trettioåriga kriget.⁶ Men Schefferus arbete kan också ses i ett större sammanhang, i skapandet av nya litterära och vetenskapliga genrer där reseberättelser och kartläggning av platser som föreställdes vara särskilt exotiska var framträdande.⁷

Lapponia är ett unikt arbete skrivet för en internationell vetenskaplig och bildad publik. Johannes Schefferus, professor vid Uppsala universitet var en tidig empiriker och han använde sig av uppgifter från samiska sagespersoner och samisk materiell kultur för att utvinna kunskap. Han beskrev trummor, kläder och korgar för att förstå allt från tennbroderi till andliga aspekter och ekonomiska strategier. I sitt museum vid S:t Eriks torg i Uppsala förvarade Schefferus samiska föremål som han fick eller köpte för att kunna bedriva sin forskning. Museet står kvar än i dag och minner om betydelsen av samlandet av samiska föremål för det moderna museiväsendets uppkomst. Nästan alla föremål är borta men de flesta som bevarats ingår i de statliga samlingarna hos Historiska museet, Nordiska museet och Naturhistoriska riksmuseet.

Vid sidan om sekundärlitteraturen och sina egna analyser förlitade sig Schefferus på de så kallade prästrelationerna – rapporter från präster stationerade i Sápmi – och på samiska berättelser. Några av Čearbma Ovlla/Olof (Mattson) Sirmas jojkar kom genom *Lapponia* att spridas ut i världen och de är exempel på några tidiga samiska röster vid sidan om de västerländska forskarnas ofta exotiserande perspektiv. Den barocka världens vetenskap präglades av två sinsemellan motstridiga beståndsdelar. Å ena sidan kom en hel del kunskap från samer själva, å andra sidan var fokuset tydligt satt på det som förmenades vara exotiskt, annorlunda och avlägset.

Lapponia blev snabbt en vetenskaplig och litterär framgång – en av de största i Sveriges akademiska historia – och inom loppet av några år översattes boken till engelska, franska, nederländska och tyska. Till svenska översattes *Lapponia* först 1956 och till finska

⁶ Löw. Johannes Schefferus och hans *Lapponia*.

⁷ A. Klein. *Early Modern Knowledge about the Sámi. A History of Johannes Schefferus' Lapponia* (1673). (Wehrhahn Verlag, 2023.)

1963. Verket har ännu inte översatts till samiska. Flera nya upplagor av *Lapponia* kom under 1600-talets slut och 1700-talets början. Innehållet ändrades, illustrationer lades till och bokverket kom alltmer att bekräfta föreställningen om det exotiska folket med sina märkliga magiska förmågor.⁸ Från att ha varit ett relativt nyanserat och tämligen fördomsfritt arbete kom *Lapponia* alltmer att bli en exotisk spegel för en eurocentrisk läsekrets.

Från 1600-talets slut och genom 1700-talet kom *Lapponia* att användas av resenärer och upptäcktsresande i norr. Jean François Regnard, Pierre Martin de la Martinière, Olaus Rudbeck den yngre, Carl von Linné, Anders Celsius och Pierre Louis Maupertuis är några av de tidiga. Under 1800-talet kom intresset för Arktis och Polartrakterna närmast att explodera. Den allra största enskilda vetenskapliga framgången i svensk akademisk historia torde vara Linnés *Flora Lapponica*, tätt följd av hans egen *Systema Naturae* och Schefferus *Lapponia*. Linnés lappländska resa 1732 var en uppföljning av Olaus Rudbecks (den yngre) avbrutna resa 30 år tidigare, vilken i sin tur var starkt påverkad av Schefferus arbete.⁹ Både Rudbeck och Linné reste i Lule och Torne älvdalar. De beskrev samer, de samiska språken och de samiska näringsfången. Båda författarna drevs av såväl nyfikenhet som fördomar. I särskilt Linnés arbeten är denna dubbelhet tydlig.¹⁰

En sådan dubbelhet framträder när vi betraktar forskningen om samer och Sápmi över lång tid. Genom Schefferus och Linnés arbeten kom samer och Sápmi att växa fram som ett internationellt vetenskapligt fält, likt det som Karin Stenberg iakttog mer än 150 år senare – ett område att besöka, beskriva och göra karriär inom. Det har givetvis resulterat i en stor mängd viktig kunskap om till exempel de samiska språken, om befolkningsmönster och försörjning, om naturtyper och geologi, om renar och om människors flyttningsmönster, samt mycket annat. Men 1800- och 1900-talens forskning i och om Sápmi har, som påtalades av Stenberg, också rört sig om kategoriseringar, förenklingar och skapandet av stereotyper. Ofta var inte drivkraften att förstå samer och Sápmi utan att förstå sig själv.

⁸ R. H. Bergesen. Dutch Images of Indigenous Sámi Religion. Jan Luykens Illustrations of Lapland. *Acta Borealia* (2015): s. 103–124.

⁹ G. Broberg. *Mannen som ordnade naturen: en biografi över Carl von Linné* (Natur & Kultur, 2019).

¹⁰ Broberg. *Mannen som ordnade naturen: en biografi över Carl von Linné*, s. 75–97.

Intresset för de ekonomiska tillgångarna i Sápmi har många gånger legat till grund för forskningen, styrt den eller blivit resultatet av den. Både Schefferus och Linné kartlade Sápmis föreställda och faktiska rikedomar och deras exploatering sysselsatte dem båda och deras samtid. Forskningen under de följande århundradena fortsatte den inslagna vägen. Införskaffande och stöld av samiska föremål, och snart mänskliga kvarlevor, blev ett allt viktigare inslag i forskningen. Rasbiologins genombrott kastar sin skugga över samlandet och uppgrävandet av mänskliga kvarlevor och kroppsundersökningar av skolbarn långt in i 1900-talets andra hälft. Förment vetenskapliga studier med rötterna i 1700-talet kom att prägla studier av samiska samhällen in i vår tid. Även tillsynes beskedliga kartläggningar som studier av berggrunden, floran och faunan – djuren, de geologiska proverna och de botaniska kollekterna – har kommit att användas för exploatering av Sápmis resurser.

Forskning från samiska horisonter

Karin Stenbergs beskrivning av hur forskare och forskning i första hand bedrivits på det samiska folket snarare än med eller av samer själva ligger väl i linje med andra urfolks erfarenheter av det dominerande samhällets forskning. Som begrepp har forskning många gånger kopplats samman med upplevelser av övergrepp och förtryck där urfolk frångått makten att definiera forskningsproblem, forskningsfrågor och potentiella lösningar. Under andra hälften av 1900-talet och framåt har urfolk världen över successivt bemött denna skevhet. Det har bland annat lett till att man etablerat etiska riktlinjer för urfolksforskning och nya forskningsmetoder och teoretiska modeller har tagits fram med urfolks perspektiv i centrum. I denna utveckling har forskarnas ambition varit att förflytta fokus från det dominerande samhällets norm, till att i stället ta utgångspunkt i urfolks synsätt och erfarenheter.

I samiska forskningssammanhang har denna utveckling bland annat lett till att etiska frågor fått en tydligare plats i det vetenskapliga samtalet och öppnat upp för dialoger kring tillit, förankring och respekt i relation till de samer som forskningen berör. Internationellt sett är denna utveckling väletablerad. Etiska riktlinjer för forskning har formats i många andra urfolksmiljöer och man utmanar majori-

teten som norm till förmån för vetenskapliga processer som betonar andra, alternativa urfolksperspektiv. I Sverige är vi i början på denna transformativa process. Liksom i andra sammanhang där normer utmanas har dessa nya och till del utmanande förhållningssätt ibland mött motstånd från forskare som ifrågasätter vetenskapligheten i den forskning som bedrivs med detta ändrade fokus.

Det är därför viktigt att understryka att krav på vetenskaplighet gäller för all forskning, oavsett vilka metoder och teorier som används. Att öppna upp för forskning som ställer andra frågor, söker andra svar och som uttryckligen har som ambition att utgå från samiska perspektiv är ett skifte av utgångspunkter som vi är ovana vid och som ställer andra krav på hur vetenskaplighet definieras. I ljuset av den historia som omgärdar forskning kring samer i Sverige är det dock nödvändigt att hitta fler sätt att bedriva studier på för att kunna ta Karin Stenbergs kritik på allvar och bidra till framtida forskning som det samiska samhället själv kan definiera, genomföra och använda sig av. Den historiska kontext som omgärdar samisk forskning har medfört att tillit till forskningsprocessen inte kan tas för given ur ett samiskt perspektiv. Både etablerade forskningsinstitutioner och enskilda forskare har ett ansvar att aktivt verka för att framtidens forskning bedrivs på ett sätt som möjliggör för samer att se värdet av forskningen och därigenom stärka och återuppbygga tilliten till den.¹¹ I stället för att forskningen är separerad från de människor den berör, behöver den vara sammankopplad med människors erfarenheter och samhällelig och politisk verklighet.

Den forskning som växer fram i samverkan med samiska förhållningssätt är, menar vi, mer mångfacetterad och ger en bredare och djupare bild av Sverige som land än en där samer utesluts eller bara nyttjas för att spegla det svenska. Internationellt lyfts i dag inom många forskningsfält att förståelsen av jordens och mänskliga samhällens villkor berikas genom bidrag från urfolk och samarbeten mellan forskning med olika utgångspunkter och metoder. Till exempel konstaterar de australiensiska forskarna Ann McGrath, Laura

¹¹ I anslutning till den norska sannings- och försoningskommissionens rapport bad rektorn för NTNU i Trondheim samerna om ursäkt för hur universitetet under lång tid hävdade och spridit forskning som på ett felaktigt och missvisande sätt framställt sydsamisk historia, se <https://www.khrono.no/ntnu-reaktor-beklaget-til-det-sorsamiske-folket/832505#:~:text=Det%20sorsamiske%20folk%20fikk%20en, hadde%20denne%20historieskrivingen%20store%20konsekvenser.&text=—%20På%20vegne%20av%20NTNU%20vil,vårt%20ansvar%20overfor%20det%20sorsamiske.> (hämtad 2026-01-12).

Rademaker och Jakelin Troy att en sofistikerad analys av urfolks tankar om tid och det förflutna breddar tolkningen av den mänskliga erfarenheten i ett långt historiskt och geologiskt perspektiv. Att inte ta hänsyn till dem kan leda till att forskningen stagnerar.¹²

Rasbiologiska skuggor

Föreliggande antologi utgör en kombination av dessa perspektiv: forskning för det samiska folket men också forskning för att stilla en bredare nyfikenhet och besvara mer allmänna forskningsfrågor som berör både samer, urfolksfrågor och andra större samhällsfrågor. Samtidigt är det viktigt att bära med sig det specifika rassistiska arv som vidrört mycket av forskningen rörande samer och Sápmi. Sverige har en lång historia av rasbiologisk forskning som inte är känd för alla, men som haft stor inverkan på svensk samepolitik och därigenom på det samiska folket. Sven Nilsson, som utvecklade den fysiska antropologin i Sverige, anknöt till folktrons föreställning om troll för att placera in samerna i sitt utvecklingschema samtidigt som han hävdade att samer var Skandinavians urinvånare. Nilssons forskning kom att få stor betydelse även utomlands och särskilt för brittiska forskare som inkorporerade dem i teorier om mänskliga utvecklingsstadier.¹³

Ledande medicinare och antropologer, som Anders Retzius och Gustaf von Düben, samlade både mänskliga kvarlevor och kulturella föremål från urfolk runt om i världen, inklusive samer. Under 1800-talet bedrevs systematisk forskning i Sverige där skallmätningar av samiska kranier användes som underlag för att definiera det som föreställdes som den samiska och den svenska "rasen." Den rasbiologiska forskningen växte fram som en stark forskningsinriktning där svenska forskare etablerade sig på den europeiska forskningsfronten. Den ledande positionen från 1600–1700-talen kom att vidareutvecklas och omstöptes i början av 1900-talet i en ny roll.

Institutet för rasbiologisk forskning öppnade i Uppsala år 1922, varigenom undersökningar och mätningar genomfördes av ett stort antal individer i Sverige i syfte att utforska och värna en föreställd

¹² A. McGrath, A., Rademaker, L. & J. Troy, red. *Everywhen: Australia and the language of deep history* (UNSW Press, 2023), s. 19.

¹³ L. A. Burnett. The 'Savage' Within: The Sami People and the Archaeology of Whiteness. *Isis* 116:4 (2025): s. 774.

svensk människotyp. Utvecklingen låg väl i linje med de idétraditioner som vuxit fram i Europa, där kartläggning och kategorisering av både natur och människor blivit en del av dåtidens vetenskapliga ideal. I denna anda mättes och undersöktes ett stort antal samiska individer, där resultaten och fotografier på samiska kroppar publicerades och spreds till internationell publik. Det är inte svårt att föreställa sig att detta innebar individuella kränkningar för de som berördes, både i dåtid och för kommande generationer. Det är däremot inte alltid lika lätt att se sambandet mellan rasbiologisk forskning och den statliga politik som kom att bygga på densamma. Men denna forskning fick en tydlig funktion som bas för att utforma svensk statlig samepolitik, där uppfattningar om vad som var att betrakta som ”det äkta samiska” baserade sig på rasbiologiska teorier som därmed fick genomslag i politiken.¹⁴ Exempelvis implementerades nomadskolan som samiskt skolsystem 1913, där urvalet för deltagande i undervisningen definierades utifrån föreställningar om vem som var att betrakta som mer eller mindre same.¹⁵

Utomståendes föreställningar om samers identitet och tillhörighet har varierat över tid, men under slutet av 1800- och början av 1900-talet antog den en form som alltsedan dess varit dominerande i både forskning och politik. De på flera sätt mer mångfacetterade bilderna av samer som fiskade, jagade, idkade blandbruk med både odling och renskötsel och bedrev handel, fokuserades till att framställa den fjällsamiske nomaden som norm för statlig politik, medan de samer som inte levde upp till denna bild (exempelvis de samer som försörjde sig på fiske, småskaligt jordbruk eller renskötsel från Mellansverige och norrut), betraktades som mindre samiska och därför helst skulle assimileras in i den svenska befolkningen. Rasbiologisk forskning fick ligga till grund för det som kommit att kallas ”lapp-skallvara-lapp”-politiken, som tydligt definierade vem som var att betrakta som same, vem som inte var det, och uppfattningen om att samer till

¹⁴ O. Larsmo, O. *Lektion 11: en bok om rasbiologi* (Kaunitz-Olsson, 2022); A. Saura. Race biology. *Hereditas*. 157:48 (2020): s. 1–12; L. Lundmark. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm –”: svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Kulturgräns norr & Norrbottens-akademien, 2002); G. Broberg. *Statlig rasforskning: en historik över Rasbiologiska institutet*. (Lunds universitet, 1995.)

¹⁵ D. Sjögren. *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2010.)

sin natur befann sig längre ner på den utvecklingshierarkiska skalan i jämförelse med svenskar.¹⁶

Mot bakgrund av detta kan det konstateras att forskning inte alltid varit det samiska folket till gagn. Forskning har fungerat som en hävstång som lett till minskat självbestämmande över egna frågor, vilket påverkat olika samiska grupper på olika sätt. Forskning har också legitimerat en statlig politik som bidragit till att skapa splittring mellan samiska grupper, där gränser satts upp för vad samiskhet får och kan vara, vilket har negativa konsekvenser för olika samiska grupper än i dag.

”Lapp-skall-vara-lapp”-politikens föreställningar om det autentiskt samiska har också fått konsekvenser för vilka frågor som studerats inom svensk samisk forskning. Forskningsfokus inom olika ämnesdiscipliner har till stor del inriktats mot frågor som relaterar till renskötseln och med samebyn som utgångspunkt. Med detta sagt vill vi understryka att forskning i relation till renskötsel har varit och fortfarande är både viktig och värdefull. Inte minst gäller detta forskning som visar hur staten intagit en paternalistisk hållning gentemot de renskötande samerna genom att in i våra dagar styra renskötseln och de samiska rättigheter som är knutna till den. Däremot finns behov av att utöka forskningsfokus mer medvetet för att inrymma och inkludera fler samiska grupper och erfarenheter.

Forskning som lyfter fram flera aspekter av samiskhet, eller andra berättelser som kan visa på det samiska kollektivets heterogenitet behövs, vilket också förs fram i de intervjuer som lämnats till Sanningskommissionen. Samtidigt som forskning haft tydliga negativa konsekvenser för de urfolk som berörts världen över har också forskningens potential som förändringsaktör lyfts fram alltmer. Om forskningens fokus utgår från urfolks behov och perspektiv, och svarar på forskningsfrågor som har relevans för det urfolk som är i fokus, kan forskningen utgöra en helande kraft som bidrar till att stärka såväl kollektiv som individer.

¹⁶ U. Mörkenstam. *Om ”Lapparnes privilegier”: föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. (Stockholms universitet, 1999); P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå Universitet, 2000); Lundmark, L. *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)

Forskningsantologins bakgrund och fokus

Som beskrevs inledningsvis enades Sanningskommissionen för det samiska folket redan i början av arbetet om att presentera resultaten genom tre volymer – som tre bärande stänger i en *lávvu*. För att samla aktuell forskning skickades en inbjudan ut till institutioner och enskilda forskare, som studerat frågor som berör samer, att komma in med förslag på kapitel till antologin. Syftet var att presentera den forskning som finns i ett sammanhållet format samt att skapa en överblick för att kunna, utifrån vårt direktiv, föreslå vilka områden och ämnen som behöver undersökas vidare.¹⁷

Gensvaret var överväldigande. Mer än 40 förslag kom in, varav huvuddelen av författarna deltog i ett två dagars seminarium där tanken med volymen presenterades och artikelförslag diskuterades i seminarieform. Därefter ombads författarna att inkomma med färdiga artiklar för bedömning av externa anonyma sakkunniga (så kallad double blind *peer review*), vilket är det gängse arbetssättet och ett viktigt förfarande inom vetenskapen för att säkerställa forskningens kvalitet och relevans. I denna process deltog ett femtiotal författare och mer än 25 externa sakkunniga. Det är värt att notera att samtliga genomförde uppgifterna helt utan ersättning och i stort sett inom de tidsramar som vi i redaktionskommittén satt upp. För den som arbetat med att redigera antologier är en så snabb process ovanlig och vittnar om ett stort engagemang för att bidra med en saklig och vetenskaplig bild av relationen mellan samer och svenska staten. Spridningen på bidragen är stor och kommer från forskare vid universitet och institutioner i hela Sverige och även från forskare i andra länder. De är, eller har varit, verksamma vid 15 olika lärosäten¹⁸ och representerar över 20 olika vetenskapliga discipliner.¹⁹

¹⁷ 2023-03-28 beslöt Sanningskommissionen att arbeta vidare med en forskningsvolym. 2023-06-14 beslöt Sanningskommissionen att delegera ansvar och framtagande av regler för hur texter skulle tillgängliggöras till redaktionskommittén, med reservation från Eivind Torp. 2024-01-09 fattade Sanningskommissionen ett per capsulambeslut om att godta urval (med några undantag) inkomna abstrakts.

¹⁸ Universitet och institutioner: Luleå tekniska universitet, Silvermuseet i Arjeplog, Ájtte i Jokkmokk, Umeå universitet, Mittuniversitetet, Uppsala universitet, Åbo akademi, Stockholms universitet, Nordiska museet, Sveriges Lantbruksuniversitet, Universitetet i Bergen, Göteborgs universitet, Linnéuniversitetet, Lunds universitet, University of Massachusetts. Ämnen: arkeologi, ekologi, epidemiologi, etnologi, folkhälsovetenskap, freds- och utvecklingsstudier, genusvetenskap, globala studier, historia, konstnärlig forskning, medicin, miljökommunikation, museologi, naturgeografi, pedagogik, psykologi, religionsvetenskap, sociologi, språkvetenskap, statsvetenskap.

¹⁹ Externa sakkunniga hämtades från Sverige, Norge, Finland, USA och Australien. Noterbart är den breda beredvilligheten att bidra. Även detta arbete skedde utan ersättning.

Artiklarna ombads ha som utgångspunkt att beskriva och granska den politik som har förts gentemot samer, att synliggöra samers erfarenhet och agerande, samt belysa vad den förda politiken fått för konsekvenser i den svenska delen av Sápmi, för land och vatten, samiska samhällen och enskildas levnadsvillkor. Forskarna har själva valt sin inriktning utifrån det mycket breda mandatet att undersöka aspekter av statlig politik som påverkat samer och det samiska samhället i det förflutna och i dag. Artiklarna har lästs av kommissionen men det är de enskilda författarna som står ansvariga för innehållet i respektive kapitel. Några har valt att skriva utifrån väl etablerade teorier och metoder inom sina respektive ämnen eller fält, andra prövar vägar som är mer ovanliga och utmanande. Det är forskarens rätt och frihet. Men varje text är granskad av sakkunniga kollegor, i enlighet med gängse akademiskt förfarande. Och alla författare har ombetts att fokusera på aspekter av statliga institutioners och samers agerande i olika skärningspunkter dem emellan, som statlig utbildning, kulturmiljövård och kulturarvsinstitutioner, hälsovård, lagstiftning med mera. Just uppdraget att analysera konsekvenserna av statens politik har medfört ett fokus på tidigmodern och modern tid. Då äldre tid, järnålder och medeltid, det vill säga tiden före statens uppkomst, inte ingår i kommissionens uppdrag att granska har vi inte heller valt att inkludera dem i denna forskningsantologi.

Den sammantagna bilden av de inkomna bidragen är att den skiljer sig en del från de områden som kommissionen valt ut för granskning av statens politik. Visserligen är denna volym inte fullständig i sin kartläggning av all relevant forskning som finns, men den ger en mycket bred bild av befintlig forskning och de inriktningar som forskare inom olika fält ansett vara relevanta. Genom att jämföra de områden som här belyses med de som kommissionen valt att lyfta fram, utifrån såväl Sametingets förarbeten, intervjuer och tidigare forskning, vill vi här uppmärksamma några områden där vi menar att kunskapsläget skulle behöva stärkas.

Vi noterar att många forskare i dag intresserar sig för kulturarv. Det kan peka på att det är ett viktigt område och en skärningspunkt för skavande kontakter mellan samer och staten. Det kan också vara ett uttryck för hur forskning påverkas av och samverkar med strömningar i samtiden i ett samspel med institutioner och stiftelser som finansierar forskning. Flera av bidragen i volymen påpekar att betoningen på kultur i relation till samer, vad som med ett annat ord kan

kallas kulturalisering, innebar att en bild av samer formades som om de vore helt avskilda från resten av befolkningen. De beskrevs som radikalt annorlunda och fångna i en statisk och tidlös ”kultur” – vad som brukar kallas för antropologiskt presens. Urfolk har ofta setts som oföränderliga konstanter, utan vare sig historia eller framtid. En annan observation är att många av kapitlen behandlar frågor som är starkt knutna till renskötseln och dess betydelse för samiskt samhälle och liv. Det är inte förvånande då det i stor utsträckning är renskötseln och de behov och villkor som rör den som varit föremål för statlig politik och lagstiftning i mer än hundra år.

Dessa fokus speglar också forskningsfält där kommissionen finner betydande luckor och som i enlighet med uppdraget också kommer att ingå i slutrapportens redovisning.²⁰ Sydsamiska och skogssamiska områden där samiska bosättningsområden inkorporerades i det svenska riket under perioden före 1800 är exempel på detta. Från Dalarna och Gästrikland till Jämtland/Härjedalen och södra Västerbotten, men även stora delar av Bottenhavskusten, finns områden där mer forskning behövs. Konsekvenserna av statens politik för skogssamiskt liv behöver också utvidgas och fördjupas, detta trots att flera ledande samiska företrädare och aktörer kom just från skogssamiska områden. Hur mark och vatten omdefinierades från samisk sedvanerätt till kronomark och därefter övergick i privat ägo (inklusive avvitringsens historia) behöver utredas vidare både på en nationell nivå och i detaljstudier. Vattenkraftens, gruvnäringens och skogsbrukets konsekvenser för kulturarv och kulturmiljöer är andra exempel på storskaliga förändringar som fortfarande och åtminstone till delar är blygsamt undersökt. Luckor som kommissionen identifierar och som framkommit i intervjuer och berättelser rör livet utanför renskötseln, splittringen mellan samiska grupper och individer, kvinnors roller, förlusten av språk och rasism och diskriminering. Vi ser också behov av forskning om konsekvenserna av internationella gränsdragningar, samers agerande och motstånd mot den aktuella politiken men också den debatt som funnits bland svenska företrädare för denna politik, rasbiologins och skolpolitikens konsekvenser från ett inifrån-perspektiv, den nya säkerhetspolitiken och militariseringen av norra Norden och dess påverkan på samer, liksom den gröna omställningens konsekvenser.

²⁰ Dir. 2021:103, s. 6.

Många studier i denna volym behandlar olika former av förluster, något som också återkommer i ett flertal av intervjuerna. Samtidigt lyfter både forskning och vittnesmål fram den bestående kraften i de samiska samhällena. Motstånd, livskraft och kreativitet framträder som centrala tema och pekar ut vägar framåt som präglas av stark stolthet och framtidstro.

Antologins disposition

Vi har valt att dela in forskningsbidragen i sex tematan. Läsaren kommer snabbt att se att de flesta kapitel bidrar till flera av dessa tematan och gränserna är många gånger svåra att dra och så ska det vara. Vår ambition har varit att gruppera texterna utifrån områden som ofta lyfts både i forskningen och i de intervjuer som tagits emot av Sanningskommissionen. De är därför inte indelade varken i ämnesområden eller i kronologisk ordning.

Både bokens titel och indelning speglar vårt intryck av ofta återkommande teman, i både intervjuerna och de aspekter som många av forskarna valt att ta upp. Marken och vattnets betydelse för samer är genomgående och det svenska samhällets exploatering av dem fokuseras i många av texterna. Tankarna om dessa förhållanden och relationer är givetvis centrala i det samer berättar för kommissionen. Forskning är också en specifik och systematisk form för tänkande och vi vill med begreppet innesluta både tankar om och av samer.

Den första delen, "Exploatering och kontroll", består av kapitel där skärningspunkten synliggörs mellan samers rättigheter och riket/staten Sveriges önskan om kontroll över naturresurser och nyttjande av mark, från 1600-talets lokala domstolar till 1900-talets vattenkraftsutbyggnad.

Del två, "Kulturarv och tankens kolonisering", fokuserar olika aspekter av hur kulturarv och olika tankegoods hängt samman med offentliga institutioners koloniserande praktik att samla föremål, inklusive mänskliga kvarlevor, kartlägga landets kulturmiljöer, samt rasbiologins praktiska utförande.

I del tre, "Språk och skola", behandlas skolpolitik och undervisningsinnehåll i nomad- och sameskolan, samt perspektiv på kampen för de samiska språken. Här är den röda tråden den intima kopplingen mellan utbildningspolitik och språkanvändning, men kapitlen

visar också möjligheten att återskapa språk och deras historia genom spår i landskapet och i äldre källor.

Den fjärde delen, "Förvaltning och rättigheter", har fokus på de nutida regleringar och förvaltningssystem som påverkar samiska marker och näringar. Här representeras ett omfattande forskningsfält som omfattar samhällsvetenskaplig, juridisk och naturvetenskaplig forskning om markexploatering, skogspolitik, klimatförändringens konsekvenser och förvaltning av olika naturresurser.

"Hälsa och välbefinnande" är i fokus för del fem och här inbegrips både fysisk och psykisk hälsa, samt social tillhörighet och politisk inkludering. Även här är fokus i huvudsak på samtida förhållanden. Hälsa och delaktighet är, vid sidan av språkfrågor, ämnen som ofta nämns i de intervjuer som lämnats till kommissionen.

Den sista delen, "Motstånd", grupperar kapitel som på olika sätt särskilt visar på samiska strategier för att skydda och bevara samiskt liv, samhälle och mark. Från vitt skilda områden och tidsepoker ges exempel på hur samer, lokalt såväl som generellt, protesterat mot svenska myndigheters och företags intrång i samiska livsmiljöer.

Avslutning

Det samiska folkets erfarenheter präglar hela Skandinavien och är en betydande del av den europeiska erfarenheten. Samer är Europas enda urfolk och samisk historia, under de senaste tvåtusen åren, är intimt förknippad med hela kontinentens historia, samtid och framtid. Sanningskommissionen för det samiska folket (Ku 2021:02) är en kommission tillsatt av den svenska regeringen för att kartlägga konsekvenserna av den svenska statens politik för ett folk vars liv och erfarenheter sträcker sig långt bortom och utanför den svenska statens gränser.

Det här är en inneboende motsättning som forskningen benämner metodologisk nationalism, alltså att låta moderna staters gränser bestämma en forskningsfråga. Samerna är ett folk som sedan urminnes tid bebott ett vidsträckt landområde som i dag delats upp av fyra stater; Norge, Sverige, Finland och Ryssland. De olika staternas specifika politik gentemot samer har förvisso haft betydande konsekvenser som skiljt sig åt från land till land. Samtidigt kan inte samiska erfarenheter delas upp och avskiljas på detta sätt och det är ett pro-

blem att forskningen, liksom politiken, stannar vid nutida landgränser. För att i någon mån råda bot på denna av uppdraget definierade begränsning vill vi rekommendera läsaren att efter att ha tillgodo-gjort sig föreliggande antologi ge sig i kast med den norska²¹ och därefter den finska sanningskommissionens slutrapporter.²² Och varför inte även Svenska kyrkans vitbok?²³ Tillsammans ger dessa fyra volymer ett första steg för en mer omfattande kritisk granskning av tre staters, och en före detta statlig organisations, aktiviteter i och omkring Sápmi och gentemot samer. Fyra omfattande volymer kan tyckas mycket men som föreliggande arbete visar saknas ännu mycket kunskap om samiskt liv och Sápmis historia i relation till de tre staterna. Och fortfarande saknas en mer sammanfattande undersökning av förhållandena för samer inom den Ryska federationen.

Vår förhoppning med denna volym är att sporra till mer forskning i och omkring Sápmi. Genom att följa den här stången vill vi uppmuntra läsaren att träda in den *lávvu* som Sanningskommissionen för det samiska folket har försökt bygga, genom forskning, vittnesmål, sammanfattande slutsatser och åtgärdsförslag.

²¹ Sannhets- og forsoningskommisjonen. Sannhet og forsoning: grunnlag for et oppgjør med forsoningspolitikk og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner. Rapport til Stortinget fra Sannhets- og forsoningskommisjonen: Avgitt til Stortingets presidentskap 01.06.2023. Dokument 19 (2022–2023), (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2023).

²² ”Haluan, että kansani elämä paranee”: Saamelaisten totuus- ja sovintokomission loppuraportti OSA I, Valtioneuvosto 2025-12-04; ”Kyllä se on yhtä taistelua”: Saamelaisten totuus ja sovintokomission loppuraportti OSA II, kuulemiset, Valtioneuvosto, 2025-12-04.

²³ D. Lindmark, & O. Sandström, red. *De historiska relationerna mellan Svenska Kyrkan och samerna*. (Artos & Norma, 2016.)

Referenser

- Bergesen R. H. Dutch Images of Indigenous Sámi Religion. Jan Luykens Illustrations of Lapland. *Acta Borealia* (2015): s. 103–124.
- Broberg, G. *Statlig rasforskning: en historik över Rasbiologiska institutet*. Avd. för idé- och lärdomshistoria (Lunds universitet, 1995).
- Broberg, G. *Mannen som ordnade naturen: en biografi över Carl von Linné*. (Natur & Kultur, 2019.)
- Burnett, L. A. The 'Savage' Within: The Sami People and the Archaeology of Whiteness. *Isis* 116:4 (2025): s. 766–777.
- Klein, A., *Early Modern Knowledge about the Sámi. A History of Johannes Schefferus' Lapponia (1673)*. (Wehrhahn Verlag, 2023.)
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå Universitet, 2000.)
- Larsmo, O. *Lektion 11: en bok om rasbiologi*. (Kaunitz-Olsson, 2022.)
- Lindmark, D. & Sandström, O., red. *De historiska relationerna mellan Svenska Kyrkan och samerna*, 2 band. (Artos & Norma, 2016).
- Lundmark, L. *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008).
- Lundmark, L. "Lappen är ombytlig, ostadig och obehaglig" – svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Kulturgräns norr, & Norrbottensakademien 2002).
- Löw, B. Johannes Schefferus och hans Lapponia. I Schefferus, J. *Lapland* (Almqvist & Wiksell 1956), s. 9–23.
- McGrath, A., Rademaker, L. & Troy, J., red. *Everywhen: Australia and the language of deep history* (UNSW Press, 2023).
- Mörkenstam, U. *Om "Lapparnes privilegier": föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. Studies in Politics 67, (Stockholms universitet 1999).
- Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*. (Inst. för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet, 1976 [1555]).

- Saamelaisten totuus- ja sovintokomissio, ”*Haluan, että kansani elämä paranee*”: Saamelaisten totuus- ja sovintokomission loppuraportti OSA I, Valtioneuvosto 2025-12-04; ”*Kyllä se on yhtä taistelua*”: Saamelaisten totuus- ja sovintokomission loppuraportti OSA II, kuulemiset, Valtioneuvosto, 2025-12-04.
- Sannhets- og forsoningskommisjonen. *Sannhet og forsoning: grunnlag for et oppgjør med fornorskningsspolitikk og urett mot samer, kvener/ norskfinner og skogfinner*. Rapport til Stortinget fra Sannhets- og forsoningskommisjonen: Avgitt til Stortingets presidentskap 01.06.2023. Dokument 19 (2022–2023), (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2023).
- Saura, A. Race biology. *Hereditas*, 157:48 (2020), s. 1–12.
- Schefferus, J. *Lappland*. (Almqvist & Wiksell, 1956.)
- Sjögren, D. *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet. (2010.)
- Stenberg, K. & Lindholm, V. *Dat läh mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)
- Smith, L. T., *Decolonizing methodologies: research and indigenous peoples*. (London: Zed 1999.)

DEL 1

Exploatering och kontroll

Rättigheter inför rätta – det svenska rättsväsendets behandling av samiska rättigheter till land och vatten före 1800

Gudrun Norstedt

Inledning¹

Efter Nöteborgsfreden 1323 ansåg sig den svenska kronan ha domsrätt över hela området runt Bottniska viken österut till Ule älv, med oklar utsträckning inåt landet.² De lappmarker som ligger inom Sveriges nuvarande gränser, de områden där samerna i ännu några sekler skulle vara helt dominerande, har aldrig hört till något annat rike. Ändå skulle det dröja innan den samiska befolkningen nåddes av någon centralstyrd rättskipning. I lappmarkerna förmedlades kontakterna med den svenska kronan huvudsakligen genom birkarlar, handelsmän från kusten.³ Först vid mitten av 1500-talet började kronan sända fogdar till alla lappmarker för att dels ta upp skatt, dels tillämpa svensk lagstiftning i form av Kristoffers landslag.⁴

I Jämtland var den nordisktalande befolkningen redan på järnåldern etablerad kring Storsjön och vidare längs Indalsälven upp mot

¹ Artikeln har skrivits inom ramen för forskningsprojektet Dela land: samisk resursförvaltning i äldre tid (VR 2021–01006).

² T. Wallerström. *Norrbottnen, Sverige och medeltiden: problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. (Lunds universitet, 1995), s. 48–49.

³ I. Bergman & L.-E. Edlund. Birkarlar and Sami – inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sami societies. *Acta Borealia*. 33:1 (2016).

⁴ S. I. Olofsson. Övre Norrlands historia under Gustaf Vasa och hans söner. I G. Westin & S. I. Olofsson (red.). *Övre Norrlands historia D. 1 Tiden till 1600*. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1962), s. 314–319.

Åre och Duved. Under medeltiden fortsatte den att breda ut sig mot Föllinge, Strömsund, Kall och Handöl.⁵ Även i Härjedalens centralbygder fanns en nordisktalande befolkning åtminstone från och med medeltiden.⁶ Efter Kalmarunionens upplösning blev Norge, inklusive Jämtland och Härjedalen, en del av Danmark 1536. Vid den tidpunkten fanns redan ett fullt utvecklat system av kyrksocknar och tingslag som bildats med utgångspunkt i de medeltida bygderna.⁷ Den samiska befolkningen levde huvudsakligen i fjällområdet och det angränsande skogslandet. De utgjorde en minoritet i socknarnas och tingslagens periferi. Förhållandet bestod även under perioden 1564–1571 när Jämtland och Härjedalen ockuperades av Sverige, liksom efter det slutgiltiga svenska övertagandet 1645.

I den här artikeln kommer jag att presentera en översiktlig och sammanhållen beskrivning av hur svensk och annan nordisk rättskipning infördes i samiska områden. Därefter vill jag analysera hur samernas rätt till mark och vatten hanterades i denna rättskipning i förhållande till jordbrukare som kom utifrån. Jag kommer att begränsa mig till de förhållanden som gällt för samer i lappmarkerna inom Sveriges nuvarande gränser samt på skattefjällen i Jämtland och Härjedalen. Tidsmässigt fokuserar jag på tiden före 1800, eftersom det var kring denna tidpunkt som häradstingen förlorade sin rätt att självständigt döma i tvister om samiska skatteland.⁸

Först vill jag dock ge en kort bakgrundsbeskrivning av samernas historiska landinnehav i lappmarkerna respektive Jämtland och Härjedalen.

Skatteland och skattefjäll

I och med att olika centralmakter haft inflytande över lappmarkerna å den ena sidan och Jämtland och Härjedalen å den andra finns det två huvudsakliga principer för hur samernas markrättigheter har hanterats inom Sveriges nuvarande gränser.

⁵ H. Antonson. *Landskap och ödesbölen: Jämtland före, under och efter den medeltida agrar-
krisen*. (Stockholms universitet, 2004), s. 115; H. Salvesen. *Jord i Jemtland: bosetnings-
historiske og økonomiske studier i grenseland ca 1200–1650*. (Wisénska bokhandeln, 1979),
s. 149–161.

⁶ N. Ahnlund. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 1. Intill 1537*. (Norstedts, 1948), s. 135–136.

⁷ Ahnlund. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 1*, s. 205–207.

⁸ L. Lundmark. *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*. (Institutet för rätts-
historisk forskning, 2006), s. 108–118.

Lappmarkerna var i stor utsträckning uppdelade i land, ofta kallade skatteländ, som brukades av en eller flera familjer.⁹ Det var inte kronan som hade skapat och delat ut dessa land, vilket framgår av ämbetsmännens många försök att kartlägga och registrera dem. Sannolikt avspeglade landen en inomsamisk resursfördelning.¹⁰ Sedan den svenska kronan vid mitten av 1500-talet börjat upprätta skattelängder kunde samer styrka sin rätt till land och vatten med hänvisning till dessa. Före 1695 innehöll dock längderna oftast inga uppgifter om vilket område var och en ägde. Men det gick att begära utdrag från tingsprotokoll där tvister avgjorts eller intyg på markrättigheter från kronans befallningsman.¹¹ Sedan ett formellt insyningsförfarande införts för nybyggen genom 1749 års lappmarksreglemente blev det så småningom också vanligt att samer begärde insynning av sina skatteländ. Då definierades landets gränser och innehåll i ett syneinstrument som sedan offentliggjordes på tinget och infördes i domboken.¹²

I Jämtland och Härjedalen har det inte talats om skatteländ utan om skattefjäll. De går tillbaka på ett medeltida norskt system, där kungen eller någon annan stor markägare arrenderade ut så kallade bygselländ och utfärdade bygselbrev (*bygsel*, ofta försvenskat till *böxel*, ungefär arrende).¹³ Från både Jämtland och Härjedalen finns bygsellängder bevarade, liksom även en del bygselbrev framför allt gällande gårdar men i några fall för avradsland, det vill säga utmarksområden som upplåtits till bönder för jakt, fiske och fäbodbruk.¹⁴ Bygselbrev utfärdades också till samer för deras renbetesmarker. Håkon Hermanstrand, som ingående studerat förhållandena i Helgeland, menar att de samiska bygselländerna avspeglar en inomsamisk rättskultur på samma sätt som skatteländerna i lappmarkerna.¹⁵

⁹ G. Norstedt. *A land of one's own: Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2018), s. 53–58.

¹⁰ G. Norstedt. *Lappskatteländerna på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. (Thalassa, 2011), s. 20–21.

¹¹ Exempelvis tinget i Åsele den 2 januari 1689, SE/HLA/1040102/A/A I/A I a/4; AID: v573001.b7970; tinget i Jukkasjärvi den 12 februari 1691, SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3966; AID: v427336.b6810.s668.

¹² Det äldsta syneinstrument i K.B. Wiklunds avskriftsamling som inte handlar om något nybygge utan enbart berör ett lappskatteländ är från tinget i Åsele 1783. SE/RA/760001/Avdelning I/522; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076327_00192.

¹³ H. Hermanstrand. *Eie eller leie, valg eller tvang? Samiske bygsler i Vaapste og Raane 1690–1800: Samisk handlingsrom i kongemaktenes grenseland*. (UiT: Norges arktiske universitet), 2021, s. 20–21, 152–158.

¹⁴ G. Hansson, O. Holm & K. G. Eriksson. *Gårdar och arrenden: Jämtlands och Härjedalens bygsellängder 1601–1645*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap och Riksarkivet i Östersund, 2023), s. 248–264.

¹⁵ Hermanstrand. *Eie eller leie, valg eller tvang?*, s. 232–238.

Från Jämtland och Härjedalen finns inga kända samiska byggselbrev bevarade från den danska tiden. När landskapen införlivades i Sverige kom systemet emellertid att leva kvar. Vid ett av sina första besök i området 1646 uppvaktades den svenske landshövdingen Hans Strijk av två samer. De visade upp sina frihetsbrev för vissa fjäll, utfärdade av den danske kungens tjänstemän, och fick dem förnyade.¹⁶ De svenska ämbetsmännen utfärdade ytterligare ett antal byggselbrev åt renskötande samer under de kommande decennierna.¹⁷ Endast ett sådant brev, om Ansättsfjället 1654, är fullständigt känt genom avskrift i en dombok, men flera andra finns omnämnda i samtida källor.¹⁸ Med tiden kom de samiska byggsellanden att kallas för "skattefjäll." Inte sällan gränsade böndernas avradsland och samernas skattefjäll mot varandra.¹⁹

Figur 1 Skattefjällen i södra Jämtland och norra Härjedalen på 1820-talet

Karta över skattefjällen i södra Jämtland och norra Härjedalen såsom de avgränsats genom avvittringen på 1820-talet, då stora arealer även avsattes till hemman (streckade ytor). Bilaga till Widmark, H. A., et al. (1883). *Förslag till förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige*.

¹⁶ J. Bromé. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 3. 1645–1720*. (Norstedts, 1954), s. 164.

¹⁷ G. Prawitz. Renbetesfjällen IV: rättsutvecklingen fram till år 1886. I T. Cramér (red.). *Samernas skattefjäll 2* (Svenska Samernas Riksförbund, 1967), s. 35–36.

¹⁸ G. Prawitz. Samernas rätt. I T. Cramér (red.). *Samernas skattefäll 1*. Stockholm: Svenska Samernas Riksförbund, 1966, s. 120; Prawitz. *Renbetesfjällen IV*, s. 4.

¹⁹ Prawitz. Renbetesfjällen IV, s. 13.

Material och metod

När det gäller tiden före 1645 utgörs mitt främsta källmaterial från lappmarkerna av fogderäkenskaper. Jag har använt mig av egna transkriptioner från Ume och Ångermanna lappmarker samt utgivna räkenskaper från Torne lappmark, och även gjort en del nedslag i publicerade fogderäkenskaper. Från Jämtland och Härjedalen har jag sökt igenom publicerade saköreslängder, domböcker och dombrev.

För tiden efter 1645 utgår jag från K.B. Wiklunds avskriftsamling. Den består av cirka 3 000 utdrag ur tingsprotokoll som avser samers rätt till land och vatten, från Torne lappmark i norr till Åsele lappmark i söder 1645–1845, samt från relevanta tingslag i Jämtland och Härjedalen 1649–1767.²⁰ Jag har transkriberat samlingen och därigenom gjort den sökbar, vilket innebär att jag har tillgång till ett stort material från hela studieområdet. För att kontrollera avskriftsamlingens kvalitet har jag gått igenom domböcker från tinget i Arjeplog från perioden 1646–1808. Genomgången visar att samlingen inte är fullständig; det går att hitta fler mål om samers rätt till land och vatten. Många av de mål som utelämnats är emellertid sådana som återkommer flera gånger. Merparten av de mål som rör samiska markrättigheter finns med i Wiklunds samling, ibland som fullständiga avskrifter, ibland som en kort notis om innehållet. Jag betraktar därför Wiklunds avskriftsamling som en mycket värdefull ingång till det annars svåröverskådliga material som domböckerna utgör.

De exempel som jag för fram i denna text har jag också kontrollerat mot de domböcker som finns digitaliserade och i möjligaste mån refererar jag till dessa, i första hand till versioner hos Arkiv Digital (då anges AID), i andra hand till Riksarkivet. Jag har däremot inte haft möjlighet att besöka arkiven.

När jag citerar de historiska källorna använder jag en moderniserad stavning.

²⁰ K.B. Wiklunds avskriftsamling. Kopiesamlingen (f.d. Avskriftsamlingen). Avskriftsamlingar i bokstavsordning. Riksarkivet. SE/RA/760001/Avdelning I/519–525.

Rättsväsendets utveckling

Rättsväsendet förändrades över tid, men inte på samma sätt i lappmarkerna respektive Jämtland och Härjedalen. Jag inleder därför med att kortfattat skildra utvecklingen innan jag går in på hur tvister om mark och vatten behandlades.

Fogdetiden i lappmarkerna

Samerna i lappmarkerna införlivades i den svenska jurisdiktionen av Gustav Vasa. Redan 1526, då skatteuppbörden i Umeå lappmark uppläts till underlagmannen i Västerbotten, Anders Persson Grubb, ålades denne att hålla samerna ”vid Sveriges lag och goda gamla sedvänjor.”²¹ Denna tidiga rättsutövning har emellertid inte lämnat några spår i arkiven. Först sedan Gustav Vasa vid mitten av 1500-talet utsett lappfogdar till att sköta skatteuppbörden i alla lappmarker tas rättskipningen upp i fogderäkenskaperna. Redovisningen är ekonomisk, snarare än juridisk, och består mest av förteckningar över sakören (bötesbelopp), med uppgift om vem som betalat vad och varför. Däremot framgår det inte hur diskussionerna gått eller hur domarna motiverats. Saköreslängder hittar man i landskapshandlingarna från och med 1554, då arkivserien *Norrlands lappmarker* inleds med räkenskaper från Luleå, Torne och Kemi lappmarker. Längderna är av samma karaktär som i bondebygderna, exempelvis i Medelpad.²²

Arkivserien *Norrlands lappmarker* avslutas 1620. Därefter arrenderar Gustaf II Adolf ut skatteuppbörden i det svenska riket, inklusive lappmarkerna, till privata intressenter i 15–20 år framåt.²³ Från den perioden finns ingen dokumentation av eventuell rättskipning.

²¹ I. Fellman. Inledning. *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 3. (Finska litteratursällskapets tryckeri, 1912.)

²² M. Taussi Sjöberg. *Rätten och kvinnorna: från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*. (Atlantis, 1996), s. 32–33.

²³ M. Hallenberg. *Statsmakt till salu: arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*. (Nordic Academic Press, 2008), s. 46.

Lagmansting och häradsting i lappmarkerna

När kronan återtar sitt grepp över skatteuppbörden uppträder också de första egentliga domböckerna från lappmarkerna. Den första är från 1639 och omfattar Torne och Kemi lappmarker.²⁴ Protokollen förs av underlagman Jakob Andersson Grubb, som förväntades utöva svensk rättskipning precis som sin ovan nämnde farfarsfar. Därefter finns en lucka fram till 1645, då domböcker finns bevarade från samtliga lappmarker.²⁵ Jakob Andersson Grubb hade då efterträtt av sin son Jakob, även han underlagman.

Ända sedan medeltiden har den svenska rättskipningen på lokalplanet inbegripit en nämnd som i princip skulle bestå av tolv män och därför kallades för tolvmän eller nämndemän. Nämnden valdes ur och av lokalbefolkningen och hade en stark ställning gentemot domaren.²⁶ När ting av svensk modell började hållas i lappmarkerna tillsattes nämnder även där. I det första protokollet från Torne lappmark bestod nämnden av sex borgare från Torneå och sex samer från Lappmarken. Antalet nämndemän och fördelningen mellan grupperna varierade från år till år, men efter 1680 var samerna alltid i majoritet. År 1683 var samtliga nämndemän samer, men därefter återkom ett fåtal borgare under ett par år, för att efter 1687 utebli helt. Nämnden blev då helt samisk. Förändringarna i nämndens sammansättning kommenteras inte i protokollet.²⁷ Det starka samiska inslaget i lappmarkernas nämnder anses ha inneburit att samisk sedvanerätt fick ett stort inflytande på rättskipningen.²⁸

År 1680 genomförde Karl XI en reform genom vilken fackjurister skulle utnämnas till häradshövdingar. I lappmarkerna förblev dock allt vid det gamla. Underlagmannen Jakob Jakobsson Grubb efterträdde 1679 av sonen Lars, som 1682 erhöll Kunglig Majestäts (Kungl. Maj:ts) tillstånd att "under karaktär av häradshövding" fortsätta som

²⁴ Torneå och Kemi lappmarks dombok pro anno 1639. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/1783; AID: v420574.b4750.s453.

²⁵ Dombok av Västerbottens lappmarker pro anno 1645. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/1785; AID: v420576.b5710.s552.

²⁶ Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna*, s. 17–18.

²⁷ D.A. Larsen & K. Rauø (red.), *Dombok Torneå lappmark: Jukekasjärvi og Enontekis tinglag, 1639–1699*. (Finnsnes: Lenvik bygdemuseum, 1997.)

²⁸ F. Hultblad, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokemokks socken*. (Uppsala universitet, 1968), s. 72; J. Larsson & E.-L. Päiviö Sjaunja, *Self-governance and Sami communities: transitions in early modern natural resource management*. (Palgrave Macmillan, 2022), s. 58–59; Lundmark, *Samernas skatteland*, s. 25–26; B. Marklund, *Det milsvida skogsfolket: skogssamernas sambälle i omvandling 1650–1800*. (Umeå universitet, 2015), s. 86.

domhavande i lappmarkerna.²⁹ Den gamla ordningen fick sitt slut när Lars Jakobsson Grubb 1697 efterträdde av Markus Bostadius, rådmän i Umeå. Hädanefter skulle även tingen i lappmarkerna ledas av en häradshövding och kallas för häradsting.³⁰

Tingen i Jämtland och Härjedalen

Under den danska tiden var kungens fogde ofta närvarande vid bygdetingen, men han deltog inte i dömandet utan tingen hade full bestämmanderätt över tingslagets angelägenheter.³¹ Domböcker från Jämtland finns bevarade från 1621–28 och 1634–43, således tidigare än i lappmarkerna.³² Från Härjedalen verkar det inte finnas några domböcker bevarade från den danska tiden, men fragment av tingsförhandlingarna framträder i bevarade dombrev.³³ Mig veterligt har ingen forskning skett om det samiska deltagandet i tingen under denna period.

När Jämtland och Härjedalen införlivades i Sverige 1645 infördes också det svenska rättsväsendet. Från och med 1649 finns svenska domböcker bevarade. De visar att samerna deltog vid tingen på de orter där de betalade sin skatt, vilket i Jämtland var Hammerdal, Offerdal eller Undersåker och i Härjedalen Hede.

Även i Jämtland och Härjedalen fanns det sedan medeltiden nämnder med stark ställning gentemot domaren vid bygdetingen.³⁴ Nämndemännen hämtades emellertid aldrig från samernas led.³⁵ Liten eller obefintlig representation i nämnden borde ha varit till nackdel för samerna när de tvistade med bönder om mark och vatten, men detta är otillräckligt utforskat. Sigrid Ejemar har i en prisbelönt masteruppsats studerat samernas deltagande i de jämtländska bygde-

²⁹ S. I. Olofsson. Samhälle och ekonomi i övre Norrland under stormaktstiden. I G. Westin (red.). *Övre Norrlands historia. D. 3, Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottnens läns landsting, 1974), s. 122–123.

³⁰ Fellman. Inledning.

³¹ J. Bromé. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 2. 1537–1645*. (Norstedts, 1945), s. 321–322.

³² G. Hasselberg, K. Mellander, E. Festin, I. Wikström & P. Persson (red.). *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll. 1. Jämtlands domböcker 1621–1628*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1933); G. Hasselberg, K. Mellander, E. Festin, I. Wikström & P. Persson (red.). *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll. 2. Jämtlands domböcker 1634–1643*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1934.)

³³ C. Kalin. *Härjedalsbrev 1531–1645*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2009.)

³⁴ Ahnlund. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 1*, s. 510–511.

³⁵ L. Rumar. *Historien och Härjedalsdomen: en kritisk analys*. (Vaartoe – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet, 2014), s. 139.

tingen 1649–1700.³⁶ Samernas förhållande till rättsväsendet i Härjedalen har däremot ännu inte blivit föremål för någon forskning, liksom inte heller perioden efter 1700 i något av landskapen. Här skulle Wiklunds avskriftsamling kunna komma till användning i och med att den innehåller avskrifter och noteringar från båda landskapen fram till 1700-talets senare del.

Twister om mark och vatten

Hur hanterade det svenska rättsväsendet tvister om mark och vatten mellan samerna och de jordbruksintressen som kom utifrån före 1800? Eftersom kronans ambitioner att exploatera obygden stadigt ökade förändrades också rättstillämpningen. Här ska jag försöka utreda hur detta yttrade sig i praktiken.

Fogdarnas rättsutövning

Det saknas mer uttömmande forskning om de svenska fogdarnas rättsutövning. Enligt Lennart Lundmark, som gått igenom Lule lappmarks räkenskaper från perioden 1552–1620, finns där inga sakören (böter) som gäller tvister om mark eller vatten.³⁷ Jag har gjort några nedslag i andra fogderäkenskaper och fått i stort sett samma bild som Lundmark. Det enda jag har kunnat hitta är något enstaka jaktmål mellan samer, exempelvis i Torne lappmark 1558 då en man från Tenobynd inkräktat på en annans jaktområde.³⁸ Med andra ord har jag inte hittat någon tvist om mark eller vatten mellan samer och personer utifrån under den period när fogdarna stod för rättsutövningen. Såvitt bekant fanns det inga nybyggare i lappmarkerna under denna tid. Däremot borde det ha kunnat uppstå tvister med de bönder som utnyttjade fiskevatten i lappmarkerna, men inte heller några sådana exempel har jag hittat.

³⁶ S. Ejemar. *Encountering diversity before and beyond the district courts: the Saamis' situation in north-western Jämtland 1649–1700*. Masteruppsats (Uppsala universitet, 2023).

³⁷ Lundmark, *Samernas skatteland*, s. 25.

³⁸ K. Rauø & D. A. Larsen (red.). *Fogderegnskap for Torneå lappmark og "Wästersjön" 1553–1561*. (Lenvik bygdemuseum, 2002), s. 14.

I Jämtland och Härjedalen låg samernas och böndernas marker nära varandra, men jag har inte kunnat hitta ett enda mål med samer inblandade i de svenska saköreslängderna från 1564–1571.³⁹

Twister med bönder utanför lappmarkerna

På 1600-talet kan man hitta mål där samer från lappmarkerna stämt bönder bosatta utanför lappmarkerna för att de inkräktat på deras jaktmarker och fiskevatten. Det skedde exempelvis på tingen i Ramsle 1655 och 1656, då två samer från Ångermannaby anklagade finska nybyggare från Tåsjö och Röström för intrång. Rätten dömde ”efter flitigt rannsakande” till att finnarna inte hade rätt att ”göra lapparna härutinnan något förfång”, och om de ”in på hans skogsägor fika och fara, skola de undergå straff och plikt som lag förmår”.⁴⁰

Ett liknande mål togs upp i Jukkasjärvi 1684, då samer från Siggevaraby klagade över att bönder från Junosuando och Tarendö jagade och fiskade ovanför lappmarksgränsen. I protokollet citeras landslagens byggningsbalk (avsnitt 20) med sina ålderdomliga formuleringar. Det var förbjudet att ”fara i en annors skog utan lov och minne, med gildrom efter fuglom eller djurom, skolandes dessutom vara förpliktade att giva åter skogsägandenom det de där fingo”, liksom att göra ”åverkan i annors mans vatten.” Bönderna dömdes till böter.⁴¹ Det finns inget som tyder på att tingen i lappmarkerna vid den här tidpunkten tillämpade lagen på något annat sätt än andra ting. Samerna hade samma rätt till sina jaktmarker och fiskevatten som andra svenska undersåtar.

³⁹ R. Swedlund (red.). *Jämtländska räkenskaper 1564–1571. 1. Räkenskaper 1564–1567*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1944.)

⁴⁰ Tingen i Ramsle den 19 mars 1655. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3136; AID: v421263.b2750.s235. Tingen i Ramsle den 17 mars 1656. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3137, v421264.a.b2500.s226.

⁴¹ Tingen i Jukkasjärvi den 30 januari 1684. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3471; AID: v423996.b9220.s910.

Lappmarksplakaten 1673 och 1695

Rättsläget förändrades i och med att kronan började främja nybyggeskolonisationen i lappmarkerna. Bakgrunden till detta har utförligt utretts av flera forskare⁴² och ska därför inte diskuteras närmare här. Dock vill jag ta upp de dokument som utfärdades för detta syfte och som hädanefter blev styrande för många utslag från tingen i lappmarkerna, nämligen lappmarksplakaten.

Det första kungliga plakatet angående lappmarkernas bebyggande, utfärdat den 27 september 1673, motiverades dels med att samerna skulle få tillräcklig kristendomsundervisning, dels med att det ”som nu ligger öde och obrukat, därigenom göras nyttigt och upparbetas till vår och rikets tjänst.” Det skulle ske genom:

svenska och finska åbor, vilka den jordmån, varav Lapparne efter sin näringsart nu ingen nytta eller fördel sig kunna göra, till ängsmark och mulbete samt annan tarvlig föda av skog, strömmar och sjöar bruka och nyttja kunna.

För att locka dessa nya åbor utlovades 15 års skattefrihet och därefter låg skatt samt frihet från knektutskrivning i alla tider.⁴³

Tanken var alltså att nybyggeskolonisationen inte skulle inkräkta på samernas rättigheter. Den skulle baseras på resurser som var ointressanta för samerna. I praktiken var detta förstås inte så lätt. I Kemi lappmark på den nuvarande finska sidan ledde ett inflöde av svedjebrukare snart till problem för samerna, som framförde klagomål till högre ort.⁴⁴ Karl XI tog detta på allvar och utfärdade ett nytt plakat den 3 september 1695. Där förtydligade han att de som slog sig ned i lappmarkerna inte skulle:

lägga sig allena på överflödigt svedjande (...) utan vara förpliktade landet så väl med hus att bebygga, som ock medelst åkers upptagande och ängars uppräjdande så att *excolera* [uppodla] och uppbruka, som det annorstädes i våra provinser vanligt är.⁴⁵

⁴² G. Göthe. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*. (Stockholms högskola, 1929), s. 157–177; K. Korpiaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*. (Juristförbundets förlag, 1994), s. 366–388; Lundmark. *Samernas skatteländ*, s. 51–60; Norstedt. *Lappskatteländen på Geddas karta*, s. 11–13.

⁴³ E. Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*. (Samson & W., 1872), s. 20–21.

⁴⁴ H. Tegengren. *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark: studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*. (Åbo Akademi, 1952), s. 77–87.

⁴⁵ Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*, s. 33–34.

På tingen åberopades plakaten hädanefter som stöd för nybyggares rätt att slå sig ned i lappmarkerna, men i allmänhet sades också att nybyggaren inte fick göra intrång på samernas näringar. När exempelvis en bondson från Muonionniska 1683 begärde att få ta upp ett nybygge vid Louteensuanto i Lainioälven (Nedre Soppero) fick han försäkra att han aldrig ville eller skulle ”göra lapparna något inpass eller förfång i deras gamla fiskebruk”.⁴⁶ När två bönder från Hovlös 1689 begärde att få slå sig ned vid Storluleåforsen (Kuouka) i Luleälven protesterade de två samer som var skattelandets innehavare. Rätten konstaterade att det kungliga plakatet gav de aspirerande nybyggarna rätt att slå sig ned i lappmarken för att bedriva ”näring med åker och äng varmed de intet kunna prejudicera bemälte skattlappar.” De fick också fånga lax i forsen, vilket ”lapparne tillförne intet brukat”. Samtidigt varnades nybyggarna för att ”intet tränga merbemälte lappar eller dem i någon måtto vara för när i deras näring.”⁴⁷ Vid tingen tolkades alltså lappmarksplakaten så att de å ena sidan gav nybyggare rätt att slå sig ned, å andra sidan utgjorde ett skydd för samernas fortsatta rätt att bedriva jakt, fiske, renskötsel och vad annat de behövde för att klara sig.

En annan viktig handling från samma tid är den resolution om förhållandena i lappmarkerna som Karl XI utfärdade den 8 juli 1695.⁴⁸ Där tog han bland annat upp de stridigheter som uppkommit mellan några bönder i Torne och Kemi socknar och närboende samer angående fisket i vissa träsk. Kungen stadgade att landshövdingen skulle låta utreda var fisketräskan var belägna, och om de låg ovanför lappmarksgränsen ”pröva vi skäligare, att Lapparne därför bliva skattlagde, än några bönder, som långt därifrån äro avlägsne.” Samtidigt som kungen försökte locka nybyggare till lappmarkerna värnade han således om samernas rättigheter i förhållande till de bönder som var bosatta utanför lappmarkerna.

Resolutionen från 1695 åberopades emellanåt av tinget, exempelvis i Jukkasjärvi 1702. Då lämnade en same från Siggevaara in en förlikningsskrift där han beviljade en bonde från Kuivakangas i Övertorneå fiskerätt i några sjöar omkring Soppero. Häradsrätten avvisade för-

⁴⁶ Tinget i Jukkasjärvi den 29 januari 1683. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3470; AID: v423995.b6760.s667.

⁴⁷ Tinget i Jokkmokk den 31 januari 1689. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3478; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0120273_00574.

⁴⁸ Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*, s. 21–22.

likningen med hänvisning till att kungen stadgat att fisketräskan i lappmarkerna skulle brukas av samerna.⁴⁹

Kronan hade därmed bestämt sig för att främja nybyggeskolonisationen i lappmarkerna, men försökte fortfarande upprätthålla samernas rätt till mark och vatten.

Lappmarksreglementet 1749

Karl XII prioriterade annat än lappmarkerna. Men under frihetstiden vaknade intresset på nytt. År 1733 tillsattes Gabriel Gyllengrip som landshövding i Västerbottens län. Han var starkt präglad av tidens merkantilistiska strömningar som bland annat innebar att all ekonomisk verksamhet skulle regleras för att främja exporten och minska importen. Den inhemska produktionen skulle gynnas. Gyllengrip engagerade sig mycket aktivt i lappmarksfrågorna och menade bland annat att de flesta nybyggare hade för många vuxna i hushållet. Sönerna ägnade sig åt att jaga och fiska, trots att dessa näringsgrenar var förbehållna samerna. Den samiska befolkningen fick svårt att försörja sig. Nybyggarsönerna borde i stället bryta ny mark. Om de inte ville göra det menade Gyllengrip att de borde kunna bli utskrivna till soldattjänst på samma villkor som unga män utanför lappmarkerna. Han framförde också att det behövdes en bättre ordning för insynning och skattläggning av nybyggen. På så vis kunde det bedömas var det fanns utrymme för ytterligare nyodling.⁵⁰

År 1738 beslutade ständerna att inrätta Direktionen över lappmarkens ecklesiastikverk, vilket fick en avgörande betydelse för den fortsatta utvecklingen. Verket var, trots namnet, inte begränsat till den kyrkliga verksamheten. Direktionen bestod av rikets högsta ämbetsmän och var i praktiken densamma som Sveriges regering och därför var dess befogenheter närmast obegränsade. Under ledning av Umeåborgaren Olof Malmerfelt utreddes och diskuterades de ekonomiska förhållandena i lappmarkerna under flera år, vilket utmynnade i ett reglemente vanligen kallat lappmarksreglementet, som stadfästes 1749 ”för dem, som antingen redan bo och bygga i Lapp-

⁴⁹ Tinget i Jukkasjärvi den 4 februari 1702. SE/HLA/1040125; AID: v487142.b2860.s555.

⁵⁰ Göthe. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation*, s. 408–422.

land eller ock hädanefter till landets uppbrukande därstädes sig ned-sätta vilja.”⁵¹

Genom lappmarksreglementet förtydligades den önskvärda näringsfördelningen mellan lappmarkernas olika invånare. Nybyggarna skulle i första hand ägna sig åt odling och kreaturshållning, inte åt jakt och fiske. Jakträttigheterna begränsades till ”en halv mil ifrån deras hemvist” eftersom ”lappallmogen, vilka till en del för slikt skatta, nog-samt medhinna att fånga och skjuta allt det vilt, som under namn av dyrare skinnvaror kommer.” Varje nybyggare skulle garanteras hus-behovsfiske, men ingen fick lägga beslag på mer fiskevatten än att det också skulle räcka till andra som i framtiden kunde tänkas slå sig ned på platser som var tjänliga till nybruk. Ett formellt förfarande för insynning och tillstånd till nybyggen infördes.⁵²

Hädanefter hänvisade häradsrätterna inte längre till lappmarks-plakaten från 1673 och 1695, utan till 1749 års reglemente. Så skedde exempelvis i Jokkmokk 1757, då nybyggaren i Vajkijaur besvärade sig över att några samer jagat ekorre på bergen Rievsávárre och Soahkoajvve. Nybyggaren menade att detta var hans land, men reglementet stadgade ju att han bara hade jakträtt inom en halv mil från nybygget, och endast Rievsávárre låg med nöd och näppe inom den radien. Nybyggaren och samerna kom därför överens om att gränsen mellan deras marker skulle gå mellan de båda bergen.⁵³

År 1788 besvärade sig flera samer från Saarivuoma över att nybyggare från Lainio hade satt ut vildrenssnaror på ”flera långt av-sides belägna berg” där samerna:

vid återkomsten från fjället emellan Mikaeli och Helgomässtiden varje år därom i okunnighet, som oftast uppehöll sig med deras renhjortar på trakter varest snarorna blivit utlagde, och därigenom ej sällan timade att tamda renar fångades.

Även här hänvisade rätten till halvmilsgränsen i lappmarksreglementet och utfärdade ett vite för nybyggare:

⁵¹ Olofsson, S. I. Samhälle och ekonomi i övre Norrland under frihetstiden. I G. Westin (red.). *Övre Norrlands historia. D. 3, Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottens läns lands-ting, 1974), s. 503–504, 522.

⁵² Göthe. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation*, s. 448; Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*, s. 37–43.

⁵³ Tinget i Jokkmokk den 15 februari 1757. SE/HLA/1040006/A I a/5; AID: v153363.b178.

som sedan lapparna om hösten med sina renar från fjället nedkommit utsätta vildrensnaror på de trakter och berg varest lapparna vanligen vistas och till bete nyttja; även som dylika snaror ej heller må utsättas nära de lappars byar vilka hela året uppehålla sig i skogslandet.⁵⁴

För fisket angavs ingen avståndsgräns i lappmarksreglementet, men i praktiken tillämpade häradsrätterna halvmilsgränsen även här.⁵⁵

År 1788 klagade en same från Talma över att nybyggarna i Vittangi och Kuoksu fiskat i Jostojávri strax öster om Torne träsk ”över 16 mil ifrån Vittangi by.” Nybyggarna hävdade att de fått lov till detta av de närmast boende samerna, men rätten tog ingen hänsyn till detta utan konstaterade att nybyggarna var förbjudna att bedriva ”fisk- och djurfänge” mer än en halv mil från sina gårdar. Eftersom dessutom ”lapparna äro berättigade till fiskets nyttjande uti de träsk varomkring de vistas samt därutinnan ej böra förfördelas” hade nybyggarna ingen rättighet att fiska i Jostojávri.⁵⁶

I Enontekis 1789 klagade en same från Könkämä över att en nybyggare i Karesuando hade gjort intrång på hans fiskevatten. Nybyggaren hävdade att han fått tillstånd till detta av kyrkoherden, men samens kunde uppvisa ett intyg från 1775 på att fiskerätten var hans. Med hänvisning till dels detta, dels att det var otillåtet enligt lappmarksreglementet att färdas så långt hemifrån för att jaga och fiska, blev nybyggaren förbjuden att fiska i dessa träsk.⁵⁷

I analogi med detta växte det vid vissa häradsrätter fram en praxis att renskötare inte skulle få vistas inom fem kilometer från nybyggena. I Jokkmokk 1752 klagade nybyggarna i Vajkijaur och Juggijaur över en same från Sirkas som flyttat med sina renar nära deras gårdar och förstört hässjat hö. Med hänvisning till 1749 års lappmarksreglemente förbjöd häradsrätten samens att flytta närmare än en halv mil från dessa båda nybyggen.⁵⁸ Samma resonemang följdes vid Gällivare häradsrätt 1761, då två nybyggare i Skröven besvärade sig över att två samer från Sjukksjukksbyn lägrat sig med sina renar i närheten och även jagat. Nämndemännen intygade att det berörda området låg ungefär en halv

⁵⁴ Tinget i Enontekis den 18 februari 1788. SE/HLA/9010004/B/2/A I/1; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076319_00578.

⁵⁵ N. Arell. *Renomadismen i Torne lappmark: markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*. (Umeå universitet, 1977), s. 173.

⁵⁶ Tinget i Jukkasjärvi den 9 februari 1788. SE/HLA/1040008/A/A I/A I a/1c; AID: v153384.b250.

⁵⁷ Tinget i Enontekis den 18 februari 1789. SE/HLA/9010004/B/2/A I/1; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076319_00608.

⁵⁸ Tinget i Jokkmokk den 3 februari 1752. SE/HLA/1040006/A I a/5; AID: v153363.b57.

mil från nybygget och att samerna utöver detta hade tillräckligt med land. Rätten dömde, med hänvisning till lappmarksreglementet, att samerna hädanefter vid vite inte fick vare sig jaga eller utnyttja renbetet där.⁵⁹ Som Nils Arell påpekat skulle dessa fredade halvnilszoner kring nybyggena, om de helt och hållet slagit igenom, ha skapat stora sammanhängande områden där renskötsel inte kunde bedrivas. Det skulle ha orsakat allvarliga problem.⁶⁰

Lappmarksreglementet innebar alltså en tydligare uppdelning mellan samers och nybyggares näringsutövning. Nybyggarnas begränsade jakt- och fiskerättigheter fastslogs, vilket medförde ett starkare skydd för samernas rätt till jakt och fiske. Samtidigt kunde reglementet också medföra avsevärda inskränkningar i samernas möjligheter att utöva sina rättigheter om det tolkades som att nybyggarna hade ensamrätt på markerna närmast nybyggena.

Jämtland och Härjedalen

I Jämtland och Härjedalen fanns inga specialbestämmelser liknande dem som fanns i lappmarkerna. Tvister löstes med hänvisning till gällande lag eller tidigare utslag. Ett exempel är från Offerdals häradsrätt 1705, där en same beklagade sig över att två bönder från Norrgård i Föllinge socken bedrev både jakt och fiske på hans område. Rätten förbjöd Föllingeborna att göra detta igen.⁶¹ Ett annat exempel från Offerdal rör en same som tvistade med en bonde från Sölvsvädd i Kalls socken om fisket i Sösjön. Bonden hävdade att sjön ingick i hans avradsfiske Torrön, men de dokument han åberopade styrkte inte detta. Samen kunde däremot visa ”brever” från 1670 och 1671 som bevisade att Sösjön låg inom hans skattefjälls rāmärken. Alltså dömde rätten med hänvisning till byggningsbalken i landslagen att bonden inte fick fiska i Sösjön.⁶² År 1725 i Hammerdal fridlystes fiskevattnet Stor-Brinnsjön, ”som skulle ligga in uti lappfjället”, från intrång från Föllingeböndernas sida ”så länge de icke med fulla skäl gitte fulltyga att detta fisket skall komma in på Föllinge skatte- eller

⁵⁹ Tinget i Gällivare den 27 februari 1761. SE/HLA/1040004; AID: v469074.b2050.

⁶⁰ Arell. *Rennomadismen i Torne lappmark*, s. 177.

⁶¹ Tinget i Offerdal den 10–13 februari 1705. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3821; AID: v494178.b880.s83.

⁶² Tinget i Offerdal den 28 oktober 1720. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3836; AID: v494751.b2630.s258.

avradsskog.”⁶³ Liksom i lappmarkerna handlades frågor om skattefjällen av häradsrätterna. De respekterade samernas ensamrätt att bruka vissa områden till renbete, jakt och fiske.

Nämndemännens betydelse

I takt med att samernas andel av befolkningen i lappmarkerna minskade förändrades nämndernas sammansättning vid tingen. I Maanselkä i Kemi lappmark på den finländska sidan blev samerna i minoritet i förhållande till de inflyttade finnarna redan 1693.⁶⁴ I Arvidsjaur och Jokkmokk behöll samerna majoriteten ända in på 1790-talet.⁶⁵ Flera forskare, däribland jag själv, har tagit upp sammansättningen av nämnderna som en viktig faktor för samernas inflytande över användningen av mark och vatten.⁶⁶ Även om det inte alltid sagts rakt ut har andeningen varit att fler nybyggare i nämnderna blev till nackdel för samerna. Någon egentlig forskning om detta känner jag emellertid inte till, varför jag nu har tittat närmare på saken.

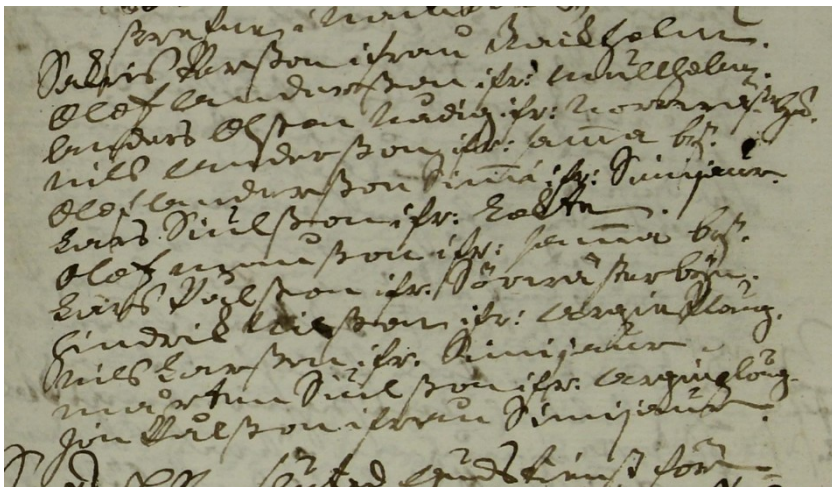
⁶³ Tingt i Hammerdal den 25 november 1725. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3841; AID: v494756.b2200.s214.

⁶⁴ Tegengren. *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark*, s. 83.

⁶⁵ R. Kvist. Friktion och samexistens: den fjällsamiska markanvändningen och relationerna till nybyggarna i Jokkmokk 1760–1860. *Tre Kulturer*. 4, 1988; Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 104.

⁶⁶ Hultblad. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 72; Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 81; Norstedt. *A land of one's own*, s. 71.

Figur 2 Nämndemän i Arjeplogs häradsrätt 1791

Tingsprotokoll från Arjeplog den 27 januari 1791. Här räknas nämndemännen upp. Först nybyggarna, en från Rackholm/Racksund och en från Mullholm. Därefter samer från Norrvästerbyn, Semisjaur, Luokta, Sörvästerbyn och Arjeplog – alla de fem "lappbyar" som fanns inom Arjeplogs tingslag vid denna tid.

Min genomgång av K.B. Wiklunds avskriftsamling visar att nämnderna framför allt spelade roll för att lösa konflikter inom den samiska gruppen. De gav upplysningar om var land var belägna, längs vilka stråk man brukade flytta, vem som av hävd brukade vilket område och hur det såg ut med tillgång på fisk, renbete och andra nyttigheter. Det var sakförhållanden som domaren inte kunde ha någon uppfattning om. Däremot tillfrågades nämnden inte särskilt ofta om marktvister mellan samer och inflyttade nybyggare. Jag har inte kunnat identifiera fler än 15 sådana mål i Wiklunds avskriftsamling. Dessa fall är utspridda från 1691 till 1844 från Torne lappmark i norr till Lycksele lappmark i söder. Det gör det omöjligt att uttala sig med någon säkerhet om betydelsen av nämndens sammansättning.

Inte desto mindre kan man konstatera att de 15 fallen inte visar någon uppenbar utveckling till de renskötande samernas nackdel. Ett exempel är två likartade mål som behandlades vid Gällivare häradsrätt 1828 och 1844. I det första målet hade två nybyggare i Killinge instämt en renskötare från Norrkaitum för att dennes renar ätit upp hö på avlägset belägna ängar. Renskötarens ombud påpekade att höet inte varit inhägnat och att en kungörelse av den 13 oktober 1801 stadgade att den nybyggare som inte stängde in sina höstackar "med en stadig och tät gärdsgård till 4 alnars höjd samt 5 à 6 alnars avstånd

från alla sidor ifrån stacken (...) finge skylla sig och själv sin skada stånda”.

Nämnden intygade att ängarna låg så nära fjället att gärdselvirke inte fanns inom tre mils avstånd. När det dessutom visade sig att det inte kunde styrkas att kungörelsen hade lästs upp ”ärligen före höbärgningstiderna från predikstolen” så dömdes renskötaren att betala ett rejält skadestånd och dessutom stå för rättegångskostnaderna. Nämnden, som hade en viss övervikt av nybyggare, uttalade sig till nybyggarnas fördel.⁶⁷

I det andra målet var det en renskötare i Sörkaitum som instämts för att hans renar ätit upp hö för två bönder i Hakkas. Även denna gång hänvisade renskötaren till 1801 års kungörelse. Nu kunde vice pastorn intyga att kungörelsen blivit uppläst från predikstolen i april 1842 i god tid före höbärgningen. Dessutom upplyste nämnden om att samerna ”nästlidet år med största svårighet kunnat sköta sina renar, som i anseende till det dåliga betet sprungit än hit, än dit.” Rensköterna slapp betala skadestånd och nybyggarna fick stå för rättegångskostnaderna. Det verkar som om den avgörande faktorn var att kungörelsen denna gång hade lästs upp i enlighet med reglementet. Inte desto mindre bör man notera att nämnden, trots att den även nu hade en övervikt av nybyggare, uttalade sig till renskötarnas fördel och framhöll att det varit svårt för dem att kontrollera renarna.⁶⁸

I Jämtland och Härjedalen fanns samerna överhuvudtaget inte representerade i nämnderna. Sigrid Ejemar konstaterar att detta påverkade samernas inflytande i det lokala självstyret och rättsutövningen negativt.⁶⁹ Det förefaller rimligt att tänka sig att samerna inte kände sig delaktiga i häradsrättens arbete på samma sätt som i lappmarkerna, och inte så gärna väckte talan vid tinget. Men när ett mål väl avhandlades vid tinget kan jag inte tydligt se att samernas intressen åsidosattes. Ett exempel är det mål som väcktes vid Hammerdals häradsrätt i november 1696. En bonde i Strand, som själv var nämndeman, besvärade sig tillsammans med några ”medinteressenter” över två samer som hade fångat bäver på deras avradsland Ögelströmsfisket. De kunde visa upp ett avradsbrev där landets råmärken angavs. Alla var ense om att den bäck i Kärrnässkogen där samerna satt sina

⁶⁷ Tinget i Gällivare den 22 februari 1828. SE/RA/760001/Avdelning I/524; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076329_00123.

⁶⁸ Tinget i Gällivare den 16 februari 1844. SE/HLA/1040004/A I a/11; AID: v192225.b5990.

⁶⁹ Ejemar. *Encountering diversity before and beyond the district courts*, s. 21.

bäverfällor var belägen inom dessa rāmärken. Samerna hävdade emellertid att landområdet inte hörde till avradsfisket och visade ett dokument från 1652 som skulle styrka detta. Nämnden intygade att avradet endast gällde fisket och inte skogen. Trots att det alltså var en av nämndemännen som klagat slog häradsrätten fast att det var samerna som hade rätt till fjällfångsten i skogen.⁷⁰

Ett annat exempel är ett mål som väcktes vid Undersåkers häradsrätt i oktober 1697. Nu gällde det en älghud som några bönder tagit av en same med motiveringen att älgen fällts på böndernas avradsland. Samen förklarade att han skjutit älgen i en ”liten skogsrumpa” mellan skattefjället och sjön Torrön, en trakt som hörde till hans skattefjäll. Bönderna bestred detta, men eftersom de inte hade något avradsbrev med sköts saken upp.⁷¹ Vid vårtinget 1698 uppvisades avradsbrevet, men eftersom inga rāmärken nämndes i det beslutades att två av tolvmännen skulle hålla syn i parternas närvaro.⁷² Vid hösttinget 1698 presenterade tolvmännen resultatet av synen och intygade att älgen var skjuten ”under fjället på en fjällklimp därest lapparne hava tillstånd att skjuta”. Samen fick rätt och behöll älghuden.⁷³

Hur ska man förstå detta, att nämndemän som själva var bönder gick emot andra bönders intressen? Kanske var den avgörande faktorn att varje nybliven tolvman eller nämndeman måste svära en ed. Detta omtalas i domböcker redan under 1600-talet men jag har inte lyckats få fram ordalydelsen från den tiden. Enligt 1734 års lag var nämndemannaeden i varje fall densamma som domareden, som innebär att man lovade och svor vid ”Gud och hans heliga evangelium” att ”aldrig lag vränga eller orätt främja för skyldskap, svågenskap, vänskap, avund och illvilja eller räddhåga; ej heller för mutor och gåvor eller annan orsak”.⁷⁴

Den som bröt detta löfte kunde förvänta sig att drabbas av Guds förbannelse i livet och därefter en bestraffning vid yttersta domen.⁷⁵ Jag antar att respekten för eden var så stor att nämndemän inte gärna svek sitt uppdrag, utan så långt som möjligt försökte finna ut vad

⁷⁰ K. Bark (red.). *Undersåkers tingslags domboksprotokoll 1649–1690*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2013), s. 122–123.

⁷¹ Bark (red.). *Undersåkers tingslags domboksprotokoll 1691–1700*, s. 110.

⁷² Bark (red.). *Undersåkers domboksprotokoll 1691–1700*, s. 120.

⁷³ Bark (red.). *Undersåkers domboksprotokoll 1691–1700*, s. 133.

⁷⁴ J. E. Almquist. Domareden i historisk belysning. *Svensk Juristtidning*. (1944.)

⁷⁵ E. Malmer. De försvunna ederna: samhällets rationalisering och avskaffandet av tro- och huldhetseden samt befattningsederna. *Scandia*. 62:2 (1996).

som var rätt och riktigt. Här finns emellertid utrymme för ytterligare forskning.

Häradsrätternas förlorade betydelse

Under andra halvan av 1700-talet tog länsförvaltningen ett starkare grepp om markfrågorna i lappmarkerna. En person som fick stort inflytande var Lars Qvist, som 1758 utnämndes till ekonomidirektör i de södra lappmarkerna med uppgift att inträda ”i landshövdingens ställe” och ”vårda och sköta allt det, som till hushållningens och handelns förbättrande därstädes lända kan.” Här var det alltså återigen de merkantilistiska strävandena som gav sig till känna. När en position som lagman över lappmarkerna inrättades 1762 fick Lars Qvist tjänsten.⁷⁶

Första gången Lars Qvist agerade i en fråga som gällde nybyggares respektive samers rättigheter till mark och vatten förefaller ha varit 1776. Det handlade om en gammal konflikt mellan nybyggarna i Lappträsk i Arvidsjaur och den same som innehade skattelandet gällande byggandet av en kvarn i Lappträskån. Samen menade att fiskvandringen i ån skulle förhindras av kvarnen, varför häradsrätten vid två tillfällen, 1773 och 1774, avslagit nybyggarnas begäran.⁷⁷ Nu hade emellertid kvarnen ändå blivit byggd. Nybyggarna kunde visa upp ett utdrag ur ”ekonomiprotokollet” från Arvidsjaur den 23 januari 1775, underskrivet av Lars Qvist ”såsom tillförordnad styresman och i herr landshövdingens ställe.” Utdraget sades visa att samens hade gått med på att nybyggarna på försök skulle få anlägga kvarnen om de bara satte dit en lucka så att fisken kunde passera. Samen medgav att han blivit tillfrågad om saken av lagman Qvist, men nekade till att ha gett sitt samtycke. Nämnden intygade att detta var sant. Häradsrätten ifrågasatte ”av vad grund herr lagman Qvist företräder landshövdingens ställe”, varefter Qvist hänvisade till ett brev enligt vilket ”herr lagman i ekonomimål skulle företräda landshövdingens ställe i Lappmarken”. Häradsrätten konstaterade att de inte kunde pröva ”de i denna sak, genom herr lagmans Qvist åtgärd i rättegången, förekommande åtskilliga besynnerliga omständigheter, utan desamma måste

⁷⁶ Olofsson. Samhälle och ekonomi i övre Norrland under frihetstiden, s. 532–533.

⁷⁷ Tinget i Arvidsjaur den 22 januari 1773. SE/HLA/1040002/A/A I/A I a/2; AID: v153336.b302.s601. Tinget i Arvidsjaur den 22 januari 1774. SE/HLA/1040002/A/A I/A I a/2; AID: v153336.b318.s633.

av högre rätt granskas.” De sköt upp målet till nästa ting.⁷⁸ Någon ny prövning skedde dock inte, utan kvarnen blev kvar.⁷⁹

Länsförvaltningen avancerade ytterligare när landshövding Johan Gustaf av Donner 1792 utfärdade en kungörelse enligt vilken samernas landtvister inte längre skulle avgöras av häradsrätterna. I stället skulle ekonomidirektören och kronobefallningsmannen, som nu var Fredrik Esaías Hasselhuhn, meddela immission (erkännande av besittningsrätt) till samernas skatteland, vilket därefter skulle stadfästas av landshövdingen.⁸⁰ Hasselhuhn började genast arbeta enligt kungörelsen. År 1793 framträdde en same från Sjukksjukksbyn inför tinget i Jokkmokk och berättade att han för många år sedan fått ta över ett skatteland mot att han tog hand om den tidigare innehavaren under dennes återstående livstid. Nu hade han dock till sin förvåning fått veta av Hasselhuhn att han genast måste lämna sitt land till förmån för en nämndeman och fogdetolk som var nybyggare i Vajmat. Hasselhuhn menade att han agerat i enlighet med landshövdingens förordnande. Det uppstod då oro i församlingen, inte bara bland samerna utan även bland nybyggarna. De förde fram att:

slika stridigheter måge i laga ordning hanteras vid häradsrätten, varest både vittnen som ofta erfordras, kunna ordentligen och på ed varda hörda, samt säkraste underrättelser om samma upplåtelsers beskaffenhet erhållas.

Detta borde ske i hela nämndens och tingsallmogens närvaro. Hasselhuhn hävdade att domaren borde ha fått kännedom om hans förordnande att förekomma skattelandstvister. Detta förnekades av domaren, som försökte lugna den oroliga församlingen med att försäkra dem om att när landshövdingen fick veta vad som försiggått i Jokkmokk skulle han utan tvivel ställa allt till rätta.⁸¹

Hasselhuhn agerade även i andra mål om skatteland. Mest anmärkningsvärt är kanske det som diskuterades vid Arjeplogs häradsrätt 1794. En same från Luokta klagade på några samer från Norrvästerbyn för att de inkräktat på hans sommarbetesland. De anklagade uppvisade då ett dokument utfärdat av Hasselhuhn 1792, som visade att

⁷⁸ Tinget i Arvidsjaur den 22 januari 1776. SE/HLA/1040002/A/A I/A I a/2; AID: v153336.b328.s653. KBW 1618–1620.

⁷⁹ E. Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*. (Uppsala universitet, 1956), s. 231–234.

⁸⁰ Å. Holmbäck. *Om lappska skattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, s. 78–79.

⁸¹ Tinget i Jokkmokk den 14 februari 1793. SE/RA/760001/Avdelning I/523; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076328_00090.

en av samerna från Norrvästerbyn hade fått ta över landet. Samen från Luokta anförde att han:

till sin största häpenhet och förundran nu första gången fått någon kunskap om ett dokument, som alldeles skilde honom från den besittnings- och nyttjorätt till Ruopsok, varvid han genom flera domar blivit bibehållen samt försäkrad.

Enligt dokumentet skulle en undersökning ha gjorts i närvaro av såväl kronolänsmän som samernas byalänsmän. När norrvästerbysamerna utfrågades under ed framgick det emellertid att länsmännen inte alls varit närvarande, så inte heller samen från Luokta. Följaktligen konstaterade häradsrätten att samen även fortsättningsvis skulle nyttja det omstridda landet utan intrång av andra. Rätten avsåg också att skriva till landshövdingen för att fråga:

huruvida allmänna lagen kräver, att Hasselhuhn för sitt härutinnan uppdagade förhållande, må ställas under vederbörlig *actoris* tilltal, eller ej.⁸²

I lappmarkerna pågick alltså en formlig maktkamp mellan häradsrätterna och landshövdingens representant. Omkring 1800 stod landshövdingen som vinnare. Som Lennart Lundmark konstaterat finns det ingen enkel förklaring till detta, men han har föreslagit tre förklaringar på olika nivåer. För det första hade läran om kulturstadier fått ett starkt inflytande, vilket rättfärdigade att nomadiserande renskötare måste vika för bofasta jordbrukare. För det andra hade de svenska böndernas äganderätt till sin jord stärkts genom Gustav III:s förenings- och säkerhetsakt 1789, medan andras markrättigheter lämnats utanför. För det tredje var häradshövding Carl Fredrik Furtenbach, som var Hasselhuhns motpart både i Jokkmokk 1793 och Arjeplog 1794, en ung och inte särskilt respektingivande person. Lundmark menar att en eller flera av dessa förklaringar högst troligt har spelat in.⁸³

Nils-Johan Päiviö avfärdar Lundmarks förklaringar som alltför enkla och menar att den viktigaste drivkraften för rättsutvecklingen, måste anses vara den ekonomiska utvecklingen, utan att gå närmare in på vad detta innebär.⁸⁴

⁸² Tinget i Arjeplog den 31 januari 1794. SE/HLA/1040001/A/A I/A I a/4; AID: v470039.b3320.

⁸³ Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 95–101.

⁸⁴ N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011), s. 55.

Både Lundmark och Päiviö diskuterar emellertid bara förhållandena i lappmarkerna. I själva verket gick utvecklingen åt samma håll i Jämtland och Härjedalen och inleddes kanske till och med ännu tidigare där. Gunnar Prawitz konstaterar, om än med starka reservationer med hänvisning till bristen på källor, att länsstyrelserna verkar ha tagit över häradsrätternas hantering av skattefjällsärenden efter mitten av 1700-talet. Han menar att det är ovisst vad som orsakat detta omslag, men spekulerar i att det kan ha varit ”regalistiska tankegångar” som gjort sig gällande.⁸⁵

Här behövs mer forskning för att utreda utvecklingen inom hela det samiska området. Hur gick exempelvis diskussionerna i ständsriksdagen?

Slutsatser

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att rättskipningen i häradsrätterna över lag fungerade bra när det gällde tvister mellan samer och bönder om mark och vatten. Lagen gällde lika för alla. Nämndemännen förefaller ha tagit sin roll på allvar och försökt utröna vad som var rätt och riktigt snarare än vad som skulle gynna den egna gruppen.

För att öka skatteintäkterna införde den svenska centralmakten särbestämmelser i lappmarkerna för att främja nybyggarkolonisationen. I lappmarkerna fanns en outnyttjad potential för jordbruk och boskapsskötsel som dock borde användas utan att samerna begränsades i sin utövning av jakt, fiske och renskötsel. Så länge häradsrätterna beslutade i tvister om mark och vatten fanns det ett starkt lokalt självstyre där samiska synpunkter i hög grad beaktades. Det gällde även i Jämtland och Härjedalen, trots att samerna inte satt med i nämnderna där.

Under den merkantilistiskt präglade frihetstiden ökade det nationella intresset för inhemsk råvaruproduktion och centralmakten vidtog ytterligare åtgärder för att gynna jordbruket. I samband med detta överfördes rådgivningen över samiska markrättigheter till länsstyrelserna, som saknade lokal förankring. Hur den processen gick till är fortfarande i högsta grad oklart. Klart är emellertid att de samiska

⁸⁵ Prawitz. *Samernas rätt. Samernas skattefjäll 1*, s. 175–176.

rättigheterna i allt större utsträckning åsidosattes med hänvisning till nationella behov.

I det fortsatta försoningsarbetet bör den svenska staten beakta att det samiska folkets rätt till mark och vatten har åsidosatts under en process som pågått under flera sekler. Varje ytterligare intrång bör därför inte endast bedömas utifrån dagens situation utan utifrån de kumulativa effekter som hopats ända sedan 1600-talet.

Referenser

Arkivkällor

Riksarkivet

SE/RA/760001/Avdelning I/519–525. Kopiesamlingen (f.d. Avskriftsamlingen). Avskriftsamlingar i bokstavsordning. K.B. Wiklunds avskriftsamling.

SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3478. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Väster-
norrlands län nr 11.

SE/HLA/9010004/B/2/A I/1. Kopior av handlingar från svenska
Tornedalen hos Riksarkivet i Finland. Domböcker. 1736–1789.

Arkiv digital

SE/HLA/1040001/A/A I/A I a/4. Arjeplogs tingslags häradsrätts
arkiv. Domböcker vid ordinarie ting. 1780–1798.

SE/HLA/1040002/A/A I/A I a/2. Arvidsjaur tingslags häradsrätts
arkiv. Domböcker vid ordinarie ting. 1736–1796.

SE/HLA/1040004/A I a/11. Gällivare tingslags häradsrätts arkiv.
Domböcker vid ordinarie ting. 1841–1844.

SE/HLA/1040006/A I a/5. Jokkmokks tingslags häradsrätts arkiv.
Domböcker vid ordinarie ting. 1750–1759.

SE/HLA/1040008/A/A I/A I a/1c. Jukkasjärvi tingslags häradsrätts
arkiv. Domböcker vid ordinarie ting. 1779–1789.

SE/HLA/1040102/A/A I/A I a/4. Södra Ångermanlands domsagas
arkiv. Domböcker vid ordinarie ting. 1685–1689.

SE/HLA/1040125/A I/1. Västerbottens lappmarkers domböcker
(Lappmarkens justitiarius arkiv). Domböcker. 1689–1705.

SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/1783. Svea hovrätt. Advokat-
fiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Örebro
och Södermanlands län nr 7.

SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/1785. Svea hovrätt. Advokat-
fiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Örebro
och Södermanlands län nr 12.

- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3136. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Gävleborgs län nr 4.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3137. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Gävleborgs län nr 5.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3470. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Väster-norrlands län nr 4.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3471. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Väster-norrlands län nr 5.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3821. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Jämtlands län nr 6.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3836. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Jämtlands län nr 21.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3841. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Jämtlands län nr 26.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3966. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Västerbottens län nr 2.

Tryckta källor

- Bark, K. (red.). *Undersåkers tingslags domboksprotokoll 1649–1690*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2013). Elektroniskt tillgänglig från https://www.fornskrift.se/Avskrifter/Undersaker_1649-1690_rev.pdf.
- Bark, K. (red.). *Undersåkers tingslags domboksprotokoll 1691–1700*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2018). Elektroniskt tillgänglig från https://www.fornskrift.se/Avskrifter/U-akers_dombok_1691-1700.pdf.

- Hansson, G., Holm, O. & Eriksson, K. G. *Gårdar och arrenden: Jämtlands och Härjedalens bygsellängder 1601–1645*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap och Riksarkivet i Östersund, 2023.)
- Hasselberg, G., Mellander, K., Festin, E., Wikström, I. & Persson, P. (red.). *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll. 1. Jämtlands domböcker 1621–1628*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1933.) Elektroniskt tillgänglig från <https://www.fornskrift.se/pdf/jlfs3.pdf>.
- Hasselberg, G., Mellander, K., Festin, E., Wikström, I. & Persson, P. (red.). *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll. 2. Jämtlands domböcker 1634–1643*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1934.) Elektroniskt tillgänglig från <https://www.fornskrift.se/pdf/jlfs4.pdf>.
- Kalin, C. *Härjedalsbrev 1531–1645*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2009). Elektroniskt tillgänglig från <https://www.fornskrift.se/Avskrifter/Kalin%20-%20Härjedalsbrev.pdf>.
- Larsen, D. A. & Rauø, K. (red.). *Dombok Torneå lappmark: Jukkasjärvi og Enontekis tinglag. 1639–1699*. (Lenvik bygdemuseum, 1997.)
- Rauø, K. Larsen, D. A. (red.). *Fogderegnskap for Torneå lappmark og "Wästersjön" 1553–1561*. (Lenvik bygdemuseum, 2002.)
- Swedlund, R. (red.). *Jämtländska räkenskaper 1564–1571. 1. Räkenskaper 1564–1567*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1944.) Elektroniskt tillgänglig från <https://www.fornskrift.se/pdf/jlfs8.pdf>.

Publikationer

- Ahnlund, N. *Jämtlands och Härjedalens historia* D. 1. Intill 1537. Stockholm: Norstedts, 1948.
- Almquist, J. E. Domareden i historisk belysning. *Svensk Jurist-tidning*. (1944): s. 44–53. Elektroniskt tillgänglig från <https://svjt.se/svjt/1944/44>.
- Antonson, H. *Landskap och ödesbölen: Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkerisen*. (Stockholms universitet, 2004.)

- Arell, N. *Rennomadismen i Torne lappmark: markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*. (Umeå universitet, 1977.) Elektroniskt tillgänglig från <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-68317>.
- Bergman, I. & Edlund, L.-E. Birkarlar and Sami – inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sami societies. *Acta Borealia*. 33:1 (2016): s. 52–80. Elektroniskt tillgänglig från <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08003831.2016.1154676>. DOI: 10.1080/08003831.2016.1154676.
- Bromé, J. *Jämtlands och Härjedalens historia* D. 2. 1537–1645. (Norstedts, 1945.)
- Bromé, J. *Jämtlands och Härjedalens historia* D. 3. 1645–1720. (Norstedts, 1954.)
- Bylund, E. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*. (Uppsala universitet, 1956.)
- Ejemar, S. Encountering diversity before and beyond the district courts: the Saamis’ situation in north-western Jämtland 1649–1700; masteruppsats. (Uppsala universitet, 2023). Elektroniskt tillgänglig från <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1767401/FULLTEXT01.pdf>.
- Fellman, I. Inledning. I Fellman, I. (red.). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 3. Finska litteratursällskapet tryckeri, 1912. Elektroniskt tillgänglig från <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-422961>.
- Göthe, G. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*. Stockholms högskola, 1929.
- Hallenberg, M. Statsmakt till salu: arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635. (Nordic Academic Press, 2008.)
- Hermanstrand, H.. *Eie eller leie, valg eller tvang? Samiske bygslar i Vaapste og Raane 1690–1800: Samisk handlingsrom i kongemaktenes grenseland*. (UiT: Norges arktiske universitet, 2021.) Elektroniskt tillgänglig från <https://munin.uit.no/handle/10037/21264>.

- Holmbäck, Å. *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*. SOU 1922:10. (Socialdepartementet, 1922). Elektroniskt tillgänglig från:
https://weburn.kb.se/metadata/804/SOU_8220804.htm.
- Hultblad, F. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokkes socken*. (Uppsala universitet, 1968.)
- Korpiaakko-Labba, K. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rätthistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*. I översättning av Beate-Sofie Nissén-Hyvärinen. (Juristförbundets förlag, 1994.)
- Kvist, R. Friktion och samexistens: den fjällsamiska markanvändningen och relationerna till nybyggarna i Jokkmokk 1760–1860. *Tre Kulturer*. 4 (1988): s. 113–50.
- Larsson, J. & Päiviö Sjaunja, E-L. *Self-governance and Sami communities: transitions in early modern natural resource management*. (Palgrave Macmillan, 2022). Elektroniskt tillgänglig från
<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-3-030-87498-8.pdf>.
- Lundmark, L. *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*. (Institutet för rätthistorisk forskning, 2006.) Elektroniskt tillgänglig från
<https://olinfoundation.com/publikationer/rsk8/>.
- Malmer, E. De försvunna ederna: samhällets rationalisering och avskaffandet av tro- och huldhetseden samt befattningsederna. *Scandia*. 62;2 (1996): s. 235–67. Elektroniskt tillgänglig från
<https://journals.lub.lu.se/scandia/article/view/1114/899>.
- Marklund, B. *Det milsvida skogsfolket: skogssamernas samhälle i omvandling 1650–1800*. (Umeå universitet, 2015.) Elektroniskt tillgänglig från
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-101271>.
- Norstedt, G. *Lappskattelanden på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. (Thalassa, 2011.)
- Norstedt, G. *A land of one's own: Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2018). Elektroniskt tillgänglig från
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:slu:epsilon-e-4853>.

- Olofsson, S. I. Övre Norrlands historia under Gustaf Vasa och hans söner. I Westin, G. & Olofsson, S. I. (red.), *Övre Norrlands historia D. 1 Tiden till 1600*, s. 253–516. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1962.)
- Olofsson, S. I. Samhälle och ekonomi i övre Norrland under frihetstiden. I Westin, G. (red.). *Övre Norrlands historia. D. 3, Tiden 1638–1772*, s. 249–538. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1974.)
- Samhälle och ekonomi i övre Norrland under stormaktstiden. I Westin, G. (red.). *Övre Norrlands historia. D. 3, Tiden 1638–1772*, s. 1–248. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1974.)
- Poignant, E. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarks-friheterna*. (Samson & W., 1872). Elektroniskt tillgänglig från <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:eod-75>.
- Prawitz, G. Samernas rätt. I Cramér, T. (red.). *Samernas skattefäll 1*. (Svenska Samernas Riksförbund, 1966.)
- Prawitz, G. Renbetesfjällen IV: rättsutvecklingen fram till år 1886. I Cramér, T. (red.). *Samernas skattefäll 2*. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967.)
- Päiviö, N.-J. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rätthistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011.)
- Rumar, L. *Historien och Härjedalsdomen: en kritisk analys*. (Vaartoe – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet, 2014.)
- Salvesen, H.. *Jord i Jemtland: bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca 1200–1650*. (Wisénska bokhandeln, 1979.)
- Taussi Sjöberg, M. *Rätten och kvinnorna: från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*. (Atlantis, 1996.)
- Tegengren, H. *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark: studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*. (Åbo Akademi, 1952.)
- Wallerström, T. *Norrbotten, Sverige och medeltiden: problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. (Lunds universitet, 1995.)
- Widmark, H. A., et al. Förslag till förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige. (Marcus, 1883.)

Fördrivningspraktiker och motståndsstrategier – kronan och samerna i Mellansverige under 1700-talet

Jonas Monié Nordin och Sven Olofsson

Inledning

Runt om i Mellansverige¹ påträffas lämningar efter samiska bostäl-
len på platser med namn som Lapphällan, Lapphällarna och Lapp-
myren. Spåren kan bestå av rester från permanenta kåtor, eldstäder
eller husgrunder. Ort- och platsnamn är ofta så kallade exonymer
och berättar om den svenskspråkiga allmogens namn på platser där
samer bott och vistats. Vad samerna själva kallat sina bosättningar
i Mellansverige vet vi sällan, men antalet ortnamn, berättelser och
arkeologiska spår, talar om en spridd och ganska omfattande samisk
befolkning i detta vidsträckta område. Spåren kan knytas till den
samiska rennomadismen i Mellansverige men också till det bofast-
görande som kronan framtvungade under 1700-talet. Sedan järn-
åldern och medeltid hade emellertid en samisk befolkning funnits
i södra och mellersta Skandinavien.²

I juni 2022 genomfördes en arkeologisk undersökning av läm-
ningarna efter en samisk bosättning från övergången mellan ren-
nomadism och bofastgörande. Vid Lapphällan i Gävles sydvästra ut-
kanter påträffade arkeologer spåren av en *gåetie*, en tråkåta (se figur 1).

¹ Med begreppet Mellansverige menar vi i denna undersökning det geografiska område som ungefär sträcker sig mellan Mälardalen i söder och Ångermanälven i norr.

² L. I. Hansen & B. Olsen. *Samenes historie fram til 1750*. (Cappelen Damm Akademisk, 2022); J. Bergstøl. *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nord-østre Hedmark*. (Universitetet i Oslo, 2008.)

Kåtan hade varit bebodd under 1700-talets sista årtionden och i början av 1800-talet. Mitt i kåtan påträffades tydliga spår av en *aernie* och en avställningssten vid *påssjo*, köksdelen på norra sidan av kåtan. Det arkeologiska fyndmaterialet indikerar att här hade bott en samisk familj som levt av hantverk och kanske även av hästslakt.³

Figur 1 Lämningen efter en gåetie vid Lapphällan, Gävle

Foto: Emma Sjöling, Societas Archaeologica Upsaliensis.

Som vi kommer att visa i denna undersökning finns det åtskilliga skriftliga belägg från Gävletrakten som berättar om samiskt liv från denna period. Källor som nämner att samer var involverade i bruksrörelsen, att många levde nomadiserande liv medan andra var bofasta. Här berättas om samer som tvingats bli bofasta och ta tjänst under socknen eller Gävle stad. Omkring 1770 arbetade Linnéstudenten Per Holmberger som informator på Tolvfors bruk i Gävle och sam-

³ A. Lindkvist, & J. M. Nordin. En undersökt kåta vid Lapphällan i Gävle. I J. Wehlin, S. Cassé, & M. Andersson (red.). *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland*. (Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund m.fl. 2022): s. 118–119; A. Lindkvist, J.M. Nordin. & S. Olofsson. *Lapphällan – kåta och skogvaktartorp i Gävles utkant. Arkeologisk undersökning. Andersberg 14:1, Gävle Heliga Trefaldighets socken, Gävle kommun, Gästrikland, Gävleborgs län. SAU-rapporter 2024:09. (SAU, 2024.)*

manställde under lediga stunder en ordlista över det samiska språk som talades i området. Holmberger nedtecknade också en visa som sjöngs av Gästrikessamerna i samband med framgångsrik björnjakt, den så kallade björnvisan.⁴ Sammantaget visar dessa spridda källor på en heterogen grupp av samer som på olika sätt och med olika strategier förhöll sig till, och agerade utifrån, den fördrivningspolitik som kronan initierade under 1600-talet och intensifierade under 1700-talets början.

Syftet med det här kapitlet är att undersöka de fördrivningspraktiker och tvångsåtgärder gentemot samer i Mellansverige som ledde till tvångsförflyttningar, påtvingat fastboende, arbetsplikt och periodvisa förbud mot skjutvapen. Politiken ledde också till ett för Sverige unikt etniskt baserat tjänstepliktssystem som närmast kan liknas vid livegenskap. Kapitlet baseras på en undersökning av korrespondens mellan länsstyrelserna och Kunglig Majestät (Kungl. Maj:t). Den visar hur bofastgörandet gick till och hur kontrollen av Mellansveriges samer fortsatte under 1700-talet. Parallellt med detta diskuteras även de fysiska spåren från 1700- och 1800-talen av både fastboende och nomadiserande samer i Gästrikland, Hälsingland och Uppland.

För att förstå hur fördrivningar och tvångsmässigt bofastgörande av samer i Mellansverige utvecklades, tillämpar studien ett tvärvetenskapligt tillvägagångssätt som inkluderar arkeologiska, etnologiska, historiska och språkhistoriska källor. Den antropologiska kritiken av etnocentrism är av största vikt i detta sammanhang – alltså historievetenskapernas starka fokus på det föreställt egna folket – svensktalande svenskar. Det tidigmoderna Skandinavien var ett interkulturellt samhälle som präglades av en mångfald identiteter, språk och traditioner. Här fanns också samiska befolkningsgrupper långt utanför vad vi i dag brukar definiera som Sápmi/Saepmie något som inte minst märks i det arkeologiska källmaterialet.⁵

⁴ L-G. Larsson. *Per Holmberger och sockenlapparnas språk*. (Uppsala universitet, 2018); Ihre 105, Lapparnes Björn wisa, Om deras öfriga, bekanta widskepelse. UUB.

⁵ Jfr J. M. Nordin & S. Olofsson. Voices of the Forests: Eviction, Control, and the rise of the so-called Parish-Lap system in Central Early Modern Sweden. *Scandinavian Journal of History* 48:4 (2023): s. 401–426.

Ett interkulturellt Skandinavien

Den historiska processen kring avhysning och tvångsförflyttning av nomadiserande samer från Mellansverige hade pågått sedan 1600-talet men kulminerade under 1700-talets första decennier. Samer var emellertid inte främlingar på besök. Mellansverige var ett heterogent område som präglades av starka samiska inslag. Myndighetenas uppfattning var dock att samerna hade lämnat sina hem i fjälltrakterna och flyttat söderut för att leva ett nomadiserande liv i rikets mitt. Vår tolkning är att detta var en vanföreställning som etablerades vid denna tid och som genom lagstiftning befästes som juridisk sanning. Det samiska motståndet mot dessa processer uppmärksammade emellertid berörda myndigheter på lagstiftningens feltolkning. Det gav många samer rätt att stanna kvar, men enbart som bofasta och kontraktsbundna. Många samer kom också att tvångsförflyttas mot norr.⁶

Lagar mot romer och resande hade utfärdats 1637 och 1662, men här kom valet att stå mellan utvisning eller avrättning.⁷ År 1641 kom det första antisamiska reglementet när ärkestiftet i Uppsala uttryckte åsikten att nomadiserande samer borde återvända till norr.⁸ Fyra år senare fattades beslutet av Hälsinglands landsting att fördriva alla nomadiserande samer.⁹ År 1652 förbjöds allmogen i Hälsingland att ge härbärge åt och försörja (nomadiserande) samer.¹⁰ Den lokala och antisamiska politiken i Hälsingland kan förefalla överraskande, med tanke på den relativt omfattande samiska befolkningen i landskapet långt in på 1800-talet.¹¹ Arkeologiska belägg och muntliga traditioner visar på en lång samisk bosättningskontinuitet generellt i hela Gävleborgs län.¹²

Under början av 1600-talet lagstiftades om att alla undersåtar i Sverige var tvungna att ha tjänst och vara skrivna i ett skattebetalande

⁶ Nordin & Olofsson. *Voices of the Forests*.

⁷ N. Montesino. *Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv*. Meddelanden från Socialhögskolan 2:2010. (Lunds universitet, 2010.)

⁸ A. Elmén Berg, H. Myrlund & I. Porović. *Nya perspektiv på den samiska befolkningen i Pitebygdens jordbruksbyar*. (Piteå museum. 2021): s. 15.

⁹ I. Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*. (Skrifter utgivna av Johan Nordlandersällskapet, 1999): s. 11.

¹⁰ Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 11.

¹¹ Jfr J. W. Schmidt, *Resa genom Hälsingland och Härjedalen år 1799*: en del av Johann Wilhelm Schmidts berättelse om sin resa genom några svenska landskap för att besöka samerna. (Luejie, 1992): s. 11.

¹² I. Zachrisson (red.). *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien* (Statens historiska museum, 1997); J. M. Nordin. *Spaces of Resilience and Resistance: Sámi Habitation in Southern and Central Sweden Under the Late Medieval and the Early Modern Period*. *International Journal of Historical Archaeology* 27 (2022): s. 480–505.

hushåll. Det innebar också att man inte fick resa fritt. Det krävdes pass för resor utanför hemsocknen.¹³ Personer som inte tillhörde ett hushåll eller som reste utan pass kunde tvingas att ta tjänst eller hamna i fängelse. Lagen mot samers flyttande från sina hemtrakter, från 1671 (se figur 2) var kronans försök att stärka sin makt över undersåtarna och säkerställa att det fanns en befolkning längst i norr. Orsakerna och bakgrunden till de lokala och nationella regleringarna är tämligen okända. Men en strävan efter att nyttiggöra rikets norra delar, en ökad kontroll över beskattningen, växande konkurrens om skogarnas resurser och den lutherska ortodoxins ökade makt var övergripande orsaker.¹⁴

Figur 2 Frontespis, lagen 1671

¹³ T. Johnsson. *Vårt fredliga samhälle. "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*. (Uppsala universitet, 2016); S. Olofsson. *Till ömsesidig nytta – entreprenörer, framgång och sociala relationer i Rödöns tingslag i centrala Jämtland ca 1810–1850*. (Uppsala universitet, 2011.)

¹⁴ N-E. Villstrand. *Sveriges historia 1600–1721*, vol. 4. (Norstedts, 2011); P. Norberg. *Hälsinglands järnbruk i gången tid: en överblick*. (Almqvist & Wiksell, 1956); P. Norberg. *Gästriklands hyttor och hamnar*. (Almqvist & Wiksell, 1959); F. Olsson. *Järnhanteringens dynamik – produktion, lokalisering och agglomeration i Bergslagen och Mellansverige 1368–1910* (Umeå universitet, 2007); L. Lundmark. *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till renomadism i Lule lappmark*. (Umeå universitet, 1982.)

I lagtexten 1671 uttrycktes också kronans oro för att förlora sina nordligaste undersåtar, alltså de samer som tillverkade handskar, mössor, kängor, jackor och väskor för de ständigt växande arméerna i det expanderande svenska riket. Samer var också viktig arbetskraft i de gruvor och bruk i Lule och Torne älvdalar som nyligen öppnats.¹⁵ Som det står i lagen: "... thet landskapet, som af ingen annan än lappar beqwämligen brukas och cultiveras kan ..."¹⁶

Lagen blev svår att implementera och under 1720- och 1730-talen kom nya propositioner som både fokuserade på att trygga befolkningen längst i norr och även mer specifikt försöka begränsa nomadismen i övriga landet. Dessutom var lagstiftningarna från 1720- och 1730-talet inriktade på att öka kronans kontroll över skogarnas resurser och att begränsa den samiska jakten på främst skogsfågel.¹⁷

En förklaring till myndigheternas ökade engagemang i skogsfrågor var den expanderande bruksrörelsen och den växande bondebefolkningen som behövde nyttja markernas resurser. Kolning, veduttag och jakt ökade konkurrensen om skogarnas rikedomar. En veritabel kamp om skogarna och deras resurser, inte olik dagens, pågick och intensifierades under 1700-talet.¹⁸ Som en effekt av kungamaktens ökade ambitioner och strävan efter kontroll infördes 1756 en lagstiftning som begränsade de mellansvenska samernas rätt att bära vapen under fåglarnas lekperioder.¹⁹

Lagstiftning skapades i ett specifikt historiskt sammanhang. Kronan uttryckte sin ambition att kontrollera och homogenisera rikets blandade befolkning. Politiken resulterade i en rad konsekvenser. En påtvingad flytt av samiska familjer från Mellansverige till Jämtland och Västerbotten. Ett införande av ett etniskt definierande kontraktsanställningssystem som omfattade samer i mellersta Sverige.²⁰ Lagstiftningarna ledde i sin tur till en växande konflikt mellan allmogen

¹⁵ Se diskussion och referenser i J.M. Nordin. Centre of Diversity: Sami in the early modern Stockholm in the light of European Colonial Expansion. A historical archaeological approach. *International Journal of Historical Archaeology*, 22:4 (2018): s. 663–685.

¹⁶ Kongl. Maj:ts Placat 9 maj 1671.

¹⁷ A. Boëthius. Några anteckningar om lapparna i Dalarna, deras slöjd och skadliga djurfångst. *Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift* (1923): s. 20–26.

¹⁸ Jfr Å. Nordenram. *Svenska jaktens historia: från forntid till nutid*. (Settern, 2001): s. 72–85; U. Nyrén. *Rätt till jakt: en studie av den svenska jakträtten ca 1600–1789*. (Göteborgs universitet, 2012): s. 204–210.

¹⁹ Kungörelse 29 december 1756.

²⁰ En anställningsform som brukar kallas "sockenlapp". Paralleller kan spåras i Norge med systemet av bufinner/bygdefinner men dessa var inte reglerade i lag på samma sätt som i Sverige, H. Hermanstrand. *Eie, eller leie, valg eller tvang? Samiske byglser i Vaapste og Raane 1690–1800. Samisk handlingsrom i kongemaktens grenseland*. (UiT Norges Arktiske Universitet, 2021.)

och myndigheterna och de samer som försökte stanna kvar i sin hembygd i Mellansverige.

De sydliga samerna i källmaterial och tidigare forskning

Fornnordiska sagor och norska kungasagor från den tidiga medeltiden behandlar en mångfald aspekter av samisk historia runt om i Skandinavien.²¹ Från hög- och senmedeltiden finns både historiska och arkeologiska belägg på samisk bosättning i södra Finland, södra Norge och Mellansverige.²² Särskilt kyrkböcker, domböcker och tänkeböcker – städernas rättsliga protokoll – innehåller information om samer som bodde och arbetade i städer och på landsbygden under 1500- och 1600-talen.²³ Samer nämns i den tidigaste folkbokföringen från 1600-talets första hälft och i kamerala källor runt om i Mellansverige.²⁴ Kort sagt finns det omfattande belägg för en betydande grupp samer i ett brett spektrum av sociala skikt. De bodde långt söder om lappmarksgränserna och levde av olika näringar.²⁵

Källor om samer i det tidigmoderna Mellansverige är alltså inte ovanliga och dessa behöver analyseras parallellt med samers egna skrivelser för att skapa en djupare förståelse av 1600- och 1700-talens fördrivningspolitik. Reseberättelser, beskrivningar, kyrkböcker och muntliga traditioner från 1700- och 1800-talen nämner återkommande

²¹ Jfr S. Aalto. *Categorizing Otherness in the Kings' Sagas*. (Itä-Suomen yliopisto, 2010); S. Aalto, & V-P. Lehtola. The Sami Representations Reflecting the Multi-Ethnic North of the Saga Literature. *Journal of Northern Studies* 11:2 (2017): s. 7–30; S. Wang, *Decolonising medieval Fennoscandia: an interdisciplinary study of Norse-Saami relations in the medieval period*. (De Gruyter, 2023.)

²² H. R. Amundsen. Changing histories and ethnicities in a Sámi and Norse borderland. *Acta Borealia* 34:2 (2017): s. 178–197; H. Gjerde, *Sørsamisk eller førsamisk? Arkeologi og sørsamisk forhistorie i Sør-Norge: En kildekritisk analys*. (Universitetet i Oslo, 2015); Wang, *Decolonising medieval Fennoscandia*.

²³ J.M. Nordin. Samer i maktens närhet: nedslag i den samiska historien i Stockholm med omnejd. I L-G. Larsson, H. Rydving & I. Svanberg (red.). *Samer i Syd*. (Kungl. Vetenskaps-samhället i Uppsala, 2022): s. 135–148; J. M. Nordin. *Samisk historia i Stockholm och Sverige. Från Molnby till Paradiset*. (Stockholms stadsmuseum, 2022.)

²⁴ I. Arens. Lappmagi i folkuppfattning och inför domstol: några rättsfall från 1600-talets domstolsprotokoll. *Rig* (1975): s. 1–6; Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*.

²⁵ B. Löw. Johannes Schefferus och hans Lapponia. I *Lappland* av Johannes Schefferus. (Gebers, 1956): s. 15–18; H. Rydving, Samiska överhetspersoner i Sverige och Finland under 1600-talet. I E. Mundal & H. Rydving (red.). *Samer som "de andra", samer om "de andra". Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. Samiska dutkan/Samiska studier 6. (Umeå universitet, 2010); G. Fur, Gränsöverskridande kvinnor och svenska män. Kön och sexualitet på gränsen mellan samiskt och svenskt i tidigmodern tid. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. 19:1. (1998): s. 49–64; se även *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*. Faksimilutgåva av de s.k., prästrelationerna m.m. först publicerade av KB Wiklund 1897–1909. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 27 (Skytteanska samfundet, 1983).

både nomadiserande och fastboende samer i Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Västmanland och Uppland. Över tid, under 1700-talets andra hälft och särskilt under 1800-talet, ökar antalet belägg för fastboende samer som varit jägare, slaktare och hantverkare i Mellansveriges socknar och i Norrlandskustens städer.

Texter skrivna av samer från tidigmodern tid är mer begränsade och består av ett fåtal rapporter och brev, såsom flera av rapporterna till Johannes Schefferus stora arbete *Lapponia* (1673) eller Olaus Sirmas jojkar. Samiska suppliker från Hälsingland 1728 och Dalarna 1730 i protest mot tvångsförflyttningar mot norr är sällsynta exempel på bevarade samiska röster från tiden. Från samma tid ökar också spåren av samiska bosättningar, ofta i form av torplämningar, men även övergivna kåtor som Lapphällan i Gävle eller Lapphällarna i Östervåla, Uppland. Belägg för äldre samisk närvaro i Mellansverige finns dock redan från yngre järnåldern och genom hela medeltiden, men spåren är ofta fragmentariska och sparsamt undersökta.

Trots en relativ bredd av källor är kunskapen om samisk historia i Mellansverige i allmänhet, och fördrivningar och påtvingad anställning i synnerhet, fortfarande blygsam. Längre dominerades forskningen av föreställningen om att det egentligen inte fanns någon äldre samisk historia utanför Sápmis kärnområden. Den historiska närvaro som trots allt kunde beläggas ansågs vara från sen tid.

Etnocentrismen har dominerat i svensk kulturhistorisk forskning. Den norske geografen Yngvar Nielsens framryckningshypotes, publicerad 1891, fick snabb spridning. Nielsens studie baserades på en brist av äldre historiska belägg om samisk bosättning i Trøndelag. Den utgick därmed från att den samiska bosättningen var relativt sentida. Studien kom att få stor spridning bland forskare även utanför Norge. Nielsens begränsade granskning av historiska dokument (jämförelsevis få källor tar upp situationen före 1600-talet) ledde till *ex silentio*-antaganden, det vill säga att utan källor dras slutsatsen att någonting inte har hänt.²⁶ Han ignorerade också muntliga traditioner, språk, ortnamn och arkeologiska belägg som alla pekar på djup

²⁶ Y. Nielsen. Lapparnes fremrykning mod syd i Trondhjems stift og Hedmarkens amt. *Det norske geografiske selskabs årbog* 1889–1890 (1891): s. 9–39.

samisk historia i regionen.²⁷ Det kom att dröja till slutet av 1900-talet för att Nielsens hypotes på allvar skulle ifrågasättas.²⁸

Forskningen om samisk historia söder om de allmänt föreställda gränserna för Sápmi/Saepmie har dominerats av etnologen Ingvar Svanberg, arkeologen Inger Zachrisson och språkforskaren Lars-Gunnar Larsson. Den senares studie av Per Holmbergers 1770-talslexikon över ett lokalt sydsamiskt språk som talades runt Gävle har belyst denna komplexa historia.²⁹ Lexikonet innehåller drygt 1 600 ord, varav ett 50-tal för renskötsel och många ord för framför allt läderhantverk. Lexikonet har också andra exempel som verbet *viärkätt*. Det betyder att timra en kåta, alltså att uppföra en kåta av den typ som undersöktes vid Lapphällarna, en permanent byggnad och inte bara ett temporärt skydd för genomresande.³⁰

Ingvar Svanberg är en av dem som mest utförligt studerat den samiska historien i Mellansverige och det påtvingade bofastgörandet. Han betonar att 1700- och 1800-talens kontraktsanställda samer söder om lappmarkerna hade sitt ursprung i de nomadiserande samiska grupper som sedan länge levt i regionen.³¹ Kontraktsanställningarna i de mellansvenska socknarna ser Svanberg som en socioekonomisk nisch som var uppskattad av allmogen. En same som var anställd av sockenstämman hade vanligtvis uppgifter med låg status. Det kunde gälla att avliva och flå hästar och hundar, men även att jaga björn, varg, lo och järv, vilka alla sågs som skadedjur. De samer som Holmberger träffade på i trakten av Gävle och de som bodde vid Lapphällan var mer eller mindre bofasta och kan ha varit kontraktsbundna till socknen och staden.³²

Det första omnämmandet av en kontraktsanställd same under en socken är från Rödön i Jämtland 1729, och den förste namngivne är Clemet Mårtensson i Berg, också i Jämtland, 1731.³³ Från denna tid spreder det påtvingade bofastgörandet i Mellansverige. Men först vid mitten av 1750-talet finns det källor som ger en mera detaljerad bild

²⁷ Jfr Å. Junge, H. B. Midthjell, J. Persson, & F. Strand. *Samisk historie i Vera og fjella omkring* (Gaaltje, 2024).

²⁸ L. Rumar. *Historien och Härjedalsdomen*. Skrifter från Vaartoe – Centrum för samisk forskning nr 20. (Umeå Universitet, 2014.)

²⁹ Larsson. *Per Holmberger och sockenlapparnas språk*.

³⁰ L-G. Larsson. Vilket språk talade sockenlapparna? I L-G. Larsson, H. Rydving & I. Svanberg (red.). *Samer i söder*. (Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022.)

³¹ Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 26–28.

³² A. Lindkvist, J. M. Nordin & S. Olofsson. *Lapphällan – kåta och skogvaktartorp i Gävles utkant*.

³³ Jämtlands domsagas häradsrätt, A I:50b, Hammerdals tingslag § 20; Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 35–38.

av hur utbredd den samiska befolkningen var i mellersta Sverige och i vilken utsträckning samer tjänstgjorde i socknarna.³⁴

Avhysning och kamp

Fredrik I:s maktövertagande i Sverige 1720 och freden i Nystad 1721 innebar förändrade politiska förutsättningar i Skandinavien. En mindre aggressiv svensk utrikespolitik ledde till ökat fokus på inrikesfrågor, i kungens personliga fall uttryckt i ett starkt intresse för jakt och kontroll över viltområdet. Det kom att leda till konflikter med Mellansveriges samer.

Konfliktens konkreta utveckling kan spåras bakåt genom en anteckning av landshövdingen i Västernorrlands län Carl Gustaf Bielke, ett län som vid denna tid även omfattade Gävleborg och Jämtland:

... finner jag en suplique som har eder Kongl. Maj:t någre lappar ifrån Helsingland i underdånighet insinuerat, och deruti anhållit at i nåder tillåtas få ther uti orten förblifwa ...³⁵ (6 maj 1728).

Bielke förefaller ha varit en samvetsgrann myndighetsutövare som uttryckte oro över samernas situation i sitt län. De samer som nämns i suppliken, en skrivelse direkt till Kungl. Maj:t, hade inte fått svar på sin anhållan: att få stanna i sitt hem i Hälsingland.

Vid tillträdet som landshövding hade Bielke funnit länets förvaltning i dåligt skick. Ryssland hade ockuperat Finland, vilket resulterade i stort lidande och stora flyktingströmmar från den östra rikshalvan. De lokala förhållandena i länet påverkades också av ryska räder längs kusten 1721 då bland annat städerna Hudiksvall, Söderhamn, Sundsvall och Härnösand brändes.³⁶ Andra frågor som låg på landshövdingens bord var sådant som särskilt tycktes oroa den nytillträdde regenten Fredrik I. Det gällde invandring, lösdriveri, skogsskövling, och den nomadiserande samiska befolkningen i regionen, vars fågeljakt upplevdes som ett hot mot den kungliga jakten.

Landshövdingen Bielke var medveten om tidigare lagstiftning som förbjöd samisk nomadism söder om lappmarksgränsen. Men

³⁴ Svanberg, *Hästslaktare och korgmakare*; Nordin & Olofsson. Voices of the Forests.

³⁵ Texten inleds: "Till hans Kongl. Maj:t ang Lappar. Gefle landar. Canc. d. 6 maj 1728. Ibland några af min Antecella [?] nu mera k presidenten Baron Palmqvist ifrån sistl. riksdagen i Stockholm för aflämnande skrif ..." (HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 372–374).

³⁶ J. Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land – Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*. (Åbo akademi, 2007): s. 215–233.

han noterade också rimligheten i önskemålen som hade uttalats av samerna där de hävdade att de hade bott i regionen i generationer. Bielkes hantering av ärendet resulterade i brevet från den 6 maj 1728 och som bevarats i konceptform. Det är fullt av rättelser och svårt att läsa men är av betydelse eftersom det avslutas med ett förslag till kung Fredrik:

... så synes den inrättningen derwid kunna tagas, at en á 2ne uti hwar sokn sätta sig nedr uti byarna och fråntagas, med strickt förbud at ej fara med skiutande på skogarna utan hålla sig wid församlingarna, och ärlägga. ordin. utskylder af bidra. och mantalspenningar. Brev till Kungl. Maj:t angående lappar.³⁷ (Gävle läns ämbete den 6 maj 1728).

Brevet är unikt på flera sätt. Det tar upp den numera förlorade suppliken från Jon Larsson och Lars Jonsson, två samer från Söderhamn. De hade arresterats för lösdriveri, vilket i det här fallet tyder på att de levt ett nomadiserande liv och kan ha varit renskötare. Suppliken i sig är annars känd genom införandet i Inrikes civilexpeditionens diarium.³⁸ Bielkes hänvisningar till Larssons och Jonssons anhållan uttrycker motstånd mot, och avvisande av, de lagar om tvångsförflyttning som riktades mot samer i Mellansverige. Jon Larsson och Lars Jonssons brev visar också att de båda var bekanta med suppliken som juridiskt och politiskt vapen. Deras brev är den första kända skriftliga framställningen från någon same i Mellansverige i ett försök att stoppa tvångsförflyttningen mot norr.³⁹

Brevet den 6 maj 1728 visar också att landshövding Bielke kände uppriktig oro för samernas situation i länet. Han uttryckte inte en avmätt och nedsättande hållning gentemot dem, vilket annars var vanligt i den tidens myndighetsbrevväxling. Han förmedlade snarare en förståelse för deras situation. Ur Bielkes synvinkel verkade det rimligt att låta samerna stanna i det landskap de bebott i generationer. Oron över kungens önskemål att fördriva alla nomadiserande samer söder om lappmarksgränsen ledde till ett konkret förslag som skulle

³⁷ Till hans Kongl. Maj:t ang Lappar. Gefle landar. Canc. D-6 maj 1728 (HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32. s. 372–374).

³⁸ RA, Inrikescivilexpeditionen, CI a:5 1727 januari no 52: ”Jon Larsson och Lars Jonsson, Lappar anhålla, att få blifwa qwar i Helsingeland wid och omkring Söderhamns stad i skogarna. – Remitteras d. 31 jan: 1727 till gen; leutn: och landshöfd: Palmqvists utlåtelse.”

³⁹ M. Almbjör. *Folkets röst? Önskemål inlämnade till Svenska riksdagen i frihetstiden, 1719–1772* (Umeå universitet, 2016). Suppliker från andra delar av Sápmi förekom och rörde allt från övervåld till dåliga arbetsförhållanden som i och omkring Kvikkjokks/Huhttáns silverbruk under 1600-talets andra hälft, K. Awebro. Var samerna en maktlös grupp på 1600-talet? I K. Awebro, (red.). *Kring Allevare lappkapell*. (Institutet för lappmarksforskning, 1988): s. 6–31.

kunna få stopp på samernas nomadiska livsföring. Samer skulle, i likhet med allmogen, skrivas i en socken och därmed kunna kontrolleras av sockenstämman. Till skillnad från övriga undersåtar skulle utflyttning från socknen dock innebära att de avvisades mot norr. Detta är det första kända omnämnandet av det som utvecklades till systemet av socknarnas ofria kontraktsanställningar som erbjöds de samer i Mellansverige som inte ville eller kunde flytta norrut. Bielke använder bokstavligen termen "systemet" med avsikt att komma med en lösning på vad Fredrik I såg som ett problem.

Den ursprungliga suppliken som Bielke citerade, är ett svar på myndigheternas lagstiftning som avsåg att begränsa, alternativt få stopp på samernas nomadiserande livsföring i Mellansverige. Den ideologiska grunden för dessa lagar var kronans krav på efterlevnad av tjänstehjonstvänet och att kunna visa "laga försvar". Det innebär att alla undersåtar skulle uppfylla minst ett av fyra villkor: att vara i någons tjänst, ha en titel, äga mark eller ha ett yrke.⁴⁰

Landshövding Bielke angav angående samerna i Söderhamn 1728:

... att så wähl thesse som flere här i nedre orterna kringstrykande lappar förnimmer ifrån långl. tider barn efter barn hafwe här i landet haft sitt uppehälle och aldrig sett lappmarkerna ...⁴¹

Två år senare, i maj 1730, skrev en annan grupp samer, Anders Hindersson, Hindrich Mårtensson, Erich Hindersson, Nils Andersson Siuhl Hindricsson och Matz Larsson i Sundborn och Svärdsjö i Dalarna en liknande supplik i samma ämne. Undertecknarna betonade att de inte ägde något, de hade inte någon möjlighet att försörja sig i norr och att deras "... förfäders fäder var födda här och till sina döda dagar hade sin försörjning här".⁴²

En andra supplik från samer i Dalarna inkom till Kungl. Maj:t den 11 juli 1730:

... uti Dalarna kläckta och borna, därest våra förfäder jämväl över hundra år hava haft sitt tillhåll, och således så väl uti det rätta lappska språket, som uti deras seder oförfarna, skola vi nu efter förbemälda publikation

⁴⁰ E. Bengtsson. *Världens jämlikaste land?* (Arkiv, 2020); även Johnson. *Vårt fredliga samhälle*.

⁴¹ Till hans Kongl. Maj:t ang Lappar. Gefle Lands. Canc. d. 6 maj 1728 (HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32:372–374).

⁴² "våra förfäders fäder härstades äro födde och in till deras dödsdagar sitt uppehälle här haft", RA, Topographica 103: 575–576 Lappmarken.

oss till lappmarkern begiva, så måste vi nödvändigt så väl till vår andliga, som timliga välfärd lida skeppsbrott.⁴³ (Se figur 3.)

Figur 3 Utsnitt ur Anders Hinderssöns med flera suppliker till Kung. Maj:t. den 11 juli 1730

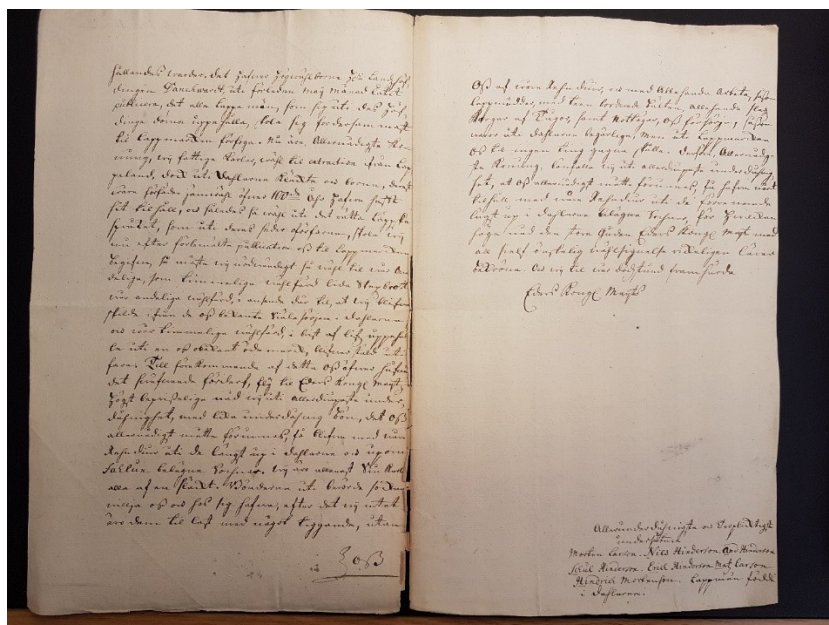

Foto: Sven Olofsson.

Här blottläggs inte bara gruppens desperation, utan även hur de definierade sig själva i relation till samers språk, traditioner och livsbetingelser längre norrut. En faktor som också bör beaktas är vad som kan tolkas som en oro för religiös förföljelse. Det uttrycks i suppliken genom betoningen av att samerna i södra Dalarna inte har samma "seder" som anförvanterna i norr. 1700-talets hårdnande mission gentemot samer var sannolikt inte okänt för dem som skrev suppliken.⁴⁴

Samernas djupa historiska rötter i Mellansverige bekräftas också av Carl von Linné. I början av den lappländska resan i maj 1732 beskriver Linné ett möte med en grupp samer i Jättendal i Hälsingland:

⁴³ RA, Topographica, 103: 575–576 Lappmarken. Citatet är ett utdrag ur suppliken. Se också J. Wehlin m.fl. (red.). *Samiska spår*, s. 237.

⁴⁴ Jfr H. Rydving, Samisk kyrkohistoria: en kort översikt med fokus på kvinnor som aktörer. I D. Lindmark & O. Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi* (Artos & Norma, 2016): s. 315–339.

Strax jag var kommen framom i skogen, hinte jag 7 stycken lappar, som körde sina renar, 60 à 70, vilka hade sina späda lamm. ”...” Jag frågade dem, hur de kom att vara här nere. De sade sig här vid havssidan vara födda och här vilja dö, talte god svenska.⁴⁵

Formuleringen ”vilja dö” vid kusten liknar den i suppliken av Anders Hinderssons med fleras och uttrycker inte bara en vilja utan även identitet. Linnécitatet visar en tydlig skillnad mellan samerna i Jättendal, Svärdsjö och Söderhamn å ena sidan och de samer som bodde i norra delen av Skandinavien å den andra. Det återkommande uttrycket, ”vare födde och vilja dö” indikerar att samerna anpassade sig till en gemensam uppfattning om sin identitet, tillhörande markerna i söder.

De tre supplikerna från 1728 och 1730, samt Linnés ögonblicksbild från 1732, visar att 1671 års lagstiftning haft föga framgång. Samer fortsatte att leva mer eller mindre nomadiserande liv i sina hemområden. Renskötsel och fågeljakt var fortsatt viktiga näringar trots förbud. Lagen 1671 blev emellertid betydelsefull eftersom den kunde åberopas när myndigheterna på nytt avsåg att tvinga de nomadiserande samerna i Mellansverige att återvända norrut.

Kungen och de mellansvenska samerna

Efterdyningarna av det stora nordiska kriget, tillträdet av en ny kunglig dynasti genom äktenskapet mellan drottning Ulrika Eleonora och Fredrik av Hessen, och kungens kröning 1720 ökade trycket på samerna. Den 2 augusti 1720 skrev Fredrik I ett brev om samer i länet till den nytillträdde landshövdingen Magnus Palmqvist i Gävle:

Wår Ynnest och nådiga benägenhet med Gud allsmäktig Tro Man, General lieutenant och landshöfdinge, Emedan Wij förnummit hurusom så wäl lappar som annat löst partie, skola fara omkring landet och icke allenast medelst hoot och tvång, hwarjehanda olägenhet och otillbörlighet allmogen tillfoga, utan och skada och fördärfwa skogarna, altså är härmed till Eder Wår nådiga willia och befallning, det I uti det Eder i nåder anförtrodda lähnet författar den anstalt att hwad lapparna angår, det de genom Edert län till nästa landshöfding på deras hemwäg förda och beledsagade blifwa emedan Wij till de öfriga Wåra landshöfdingar sådana ordres stält och de äfwen wäl dem ifrån sig på förberörde sätt fortskaffa skola lähn ifrån lähn intill dessa de komma till deras rätta hemwisten. Men beträffande annat löst partie, ifall det skulle sig där Wijsa, så åligger Eder sådant i anledning af de därom gifne Kongl. Förordningar

⁴⁵ C. von Linné *Iter Lapponicum 1732*, Lapplandsresan. (Wahlström & Widstrand, 1957): s. 18.

och at af skaffa, samt noga inseende hafwa at hwad så om det ena som det andra af berörda slag folck, kan wara till förende [⁴⁶] påbudt och förordnat till förekommande af deras sielfswälds föröfwande må behörigen blifwa efterlefwat: Kommandes i annan händelse answaret på Eder at stadna i fall något därwid försummas skulle. Och wij befalla Eder Gud altzmächtig nådeligen, Gifwit Stockholm i Rådscammaren d. 1 septembris 1720 /Friedrich⁴⁷

Ett liknande brev skickades till landshövding Grundell i Västerbotten. Dessa skrivelser avslöjar flera viktiga sakförhållanden. Samer ansågs ströva fritt omkring i landet (sannolikt avser detta rennomadism och jakt), vilket förbjudits redan i 1671 års lag men det var inte bara samer som sågs som störande inslag, utan även andra nomader och ”lösdrivare”. För första gången fördes nu fram argumentet att samernas nomadiserande kunde leda till skador på skogen. Vad detta hot egentligen skulle bestå i är oklart. Det var sannolikt, vilket indikeras av senare källor, relaterat till jakten på fågel och vilt, samt till renarnas bete.

Landshövding Palmqvist svarade Fredrik I den 15 september 1720 och uttryckte samtidigt oro över hur myndigheten skulle agera mot resande, romer och samer,⁴⁸ vilka sökte skydd på grund av den ryska ockupationen av Finland. Palmqvist åberopade här lagen från den 12 maj 1662. Brevet avslutades med en begäran om vägledning från majestätet. Skulle landshövdingen arbeta för sina undersåtars säkerhet, eller borde han följa avhysningslagarna från 1662 och 1671? Brevet visar att Palmqvist var angelägen om att göra rätt gentemot både kungen och dennes undersåtar, vilket i det här sammanhanget var två olika saker.

Sedan fredsfördraget undertecknats 1721 återkom frågan om skogarna. Den 22 oktober 1723 utfärdade Fredrik I en resolution på ett besvär från prästerskapet med direkt hänvisning till resolutionen den 1 september 1720. I den långa texten är Fredrik I uppenbart irriterad och lyfter bland annat frågor om de upplevda skadorna på skogen, religionsfrågan och det tre år gamla kravet att förvisa samerna:

⁴⁶ Ordet ”förende” kan i kopian i Registraturet möjligen tolkas som ”förene”.

⁴⁷ HLA, Gävleborgs landskansli, D I a:18, s. 325. Brevet har gått förlorat och är känt endast genom Carl Gustaf Bielkes hänvisning från maj 1728 och i Inrikes civilexpeditionens diarium.

⁴⁸ ”Tartare, Zigeuner och lappar”.

... deras rätta hemwister uti Lapmarcken, kunde komma at stadna. At sådant icke är efterlefwat uptager Kongl. Maj:t med misshag, och wil dess förra derom utgånge Förordning til fullbordan och wärckställighet hafwa förnyat.⁴⁹

Denna resolution och den kombinerade omsorgen om skogen och den kristna fromheten kan förstås som källorna till kungens växande oro över den olösta frågan om icke fastboende samer och andra som ansågs vara lösdrivare i Sverige. Det knyter också frågan om samiskt bruk av skogen till det kungliga kravet på ”laga försvar”, som definierade vem som var och inte var kronans undersåte.

Den interkulturella situation som tidigare lyfts fram syns även i annan korrespondens mellan landshövding Palmqvist och Kungl. Maj:t. I ett brev daterat den 18 februari 1725 uppger Palmqvist att transporten av papperslösa lösdrivare var kostsam och att det också kom människor från Norge till Gävleborg.⁵⁰ Den 27 juli samma år yttrade kronan sitt missnöje med Palmqvist, troligen relaterat till kungens brev fem år tidigare:

Men som Wij icke desto mindre förnimma, att sådane lappar sig ännu uti det Eder anförtrodde lähnet skola uppehålla, af hwilka icke allenast allmogen dersamma städes hafwa olägenhet, utan ock skogarna tilfogas skada. Altså hafwa I med Eder berättelse hoos oss att inkomma för hwad orsak skull ofwannämbe wår ordre icke är wärkställd, så lagandes att hwad i förberörde måtto blifwit befallt, må behörigen blifwa efterlefwat.⁵¹

Även här framhålls skogarna som en resurs och myndigheterna i Stockholm är tydliga med att de order man givit ska verkställas. Landshövding Palmqvist verkade dock ha blivit förargad över situationen och svarade den 25 augusti 1725:

Jag sedermera icke förmärkt någon klagan af allmogen eller andre öfwer några slika på skogarna kringstrykande lappar ej heller äro några af det slags folket från andre höfdingdömen, wordne hitförda, som dock nödvändigt synes bordt skie så framt de skolat blifwit till Lappmarken afförde, och skulle några lappar ifrån andra höfdinge dömen hitföras eller ock här på skogen atraperas så skall jag ej underlåta at prompt dem här i från till Wästerbotn afsända, som iag nu ånyo till crono betienterna låter afgå alfvarsam ordres at med behörigt eftertryck efterkomma härutinnan.⁵²

⁴⁹ Resolution på Prästerskapets Besvär 22 okt 1723, sid 2570. Se också RA, Originalförordningar: 8 (1721–1724), Kongl. maj:ts nådige resolution och förklaring, uppå samtliga prästerskapets allmänna besvär och ansökningar. Gifwen wid riks-dagen i Stockholm den 22. octobris 1723.

⁵⁰ RA, Kollegiers m.fl. landshövdingar hovrätter ..., 14:21 (Västernorrlands län), volym 23 B.

⁵¹ HLA, Gävleborgs landskansli, D I a:19, s. 143.

⁵² RA, Kollegiers m.fl. landshövdingar hovrätter och konsistoriers skrivelser till Kungl Majt, Västernorrlands län, Volym 21 perioden 1721–1725, (1134:14:21:21): s. 478.

Den 27 augusti fullföljde landshövding Palmqvist sin utfästelse till kungen. Han skickade ett brev till sina fem kronobetjänter, var och en var ansvarig för olika delar av länet. I brevet framhöll han vilka olägenheter som samer vållade bönderna. De skadade skogarna och de var lösdrivare:

... alla sådana i skogarna lösdrivande lappar borde arresteras ... om dessa lappar inte kunde hittas i böndernas tjänst.⁵³

... allmogen så väl som länsmännen i sin district at de med behörigt alfvar efterslå alla slika på skogarna kringstrykande lappar och dem fasttaga, begrunda länsmännen i hwarje sokn derest slike lappar kunna ertappas med allmogens till hands hwilka beledsaga dem hwar fram [...] den närmaste vägen till Uhme ...⁵⁴

Några dagar senare svarade kungen Palmqvist med tillfredsställelse och uppmuntran. Han varnade dock för samernas återkomst och uppmanade landshövdingen att vara på sin vakt.⁵⁵ Efter detta brev verkade situationen lugna ner sig. Det finns inga handlingar i myndigheternas arkiv de kommande tre åren, men det är troligt att fördrivningspolitiken hade satts i verket. I en skrivelse till kungen den 27 juli 1728 hänvisar den relativt nytillträdde landshövdingen Bielke till sin företrädares korrespondens från 1725. Han nämner än en gång innehållet i den förlorade suppliken:

Skulle nu eder Kongl. M:t af nåder tänka förnimma thesse suplicerande lappar at så uti Hälsingl. förblifwa, Nu är det allernådigste Konung wäl icke utan att så wähl thesse som flere här i nedre orterna kringstrykande lappar förnimmer ifrån långl. tider barn efter barn hafwe här i landet haft sitt uppehälle och aldrig sett lappmarkerna [...] hafwande här i Helsingl, Medelpad, och Ångermanland på skogarna haft sitt tillhåll, dock merendels hålla sig till wissa församlingar, [...] och skulle de i wiss mån wara nog för allmogen gagneliga, men som jag med högstb. Eder Kongl M:t nådiga förbud icke fördrista mig at styrka till deras qwarblifwande, [...] Eder Kongl. Maj:t af nåder tillåta några lappar till allmogens betjäning få uppehålla sig uti de östra provincerne af detta höfdingdöme mot så synes den inrättningen derwid kunna tagas, at en å 2ne uti hwar sokn sätta sig neder uti byarna och fråntagas, med strickt förbud at ej fara med skjutande på skogarna utan hålla sig wid församlingarna, och erlägga ordin, utskylder af contribut. och mantalspenningar ...⁵⁶

⁵³ ”alla slika på skogarna kringstrykande [lappar] och dem fasttaga ... derest slike lappar kunna ertappas med allmogens till hands hwilka beledsaga dem...” HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:29, p. 27 augusti 1725.

⁵⁴ HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:29, 27 augusti 1725.

⁵⁵ HLA, Gävleborgs läns landskansli, DI a:19, s. 149.

⁵⁶ HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 373.

Brevet räknar upp flera aspekter av processen. Oron för skogarna och deras resurser var kungens främsta argument för avhysning. Samernas påtvingade bosfastgörande i avhysningarnas spår grundades inte i kungliga förordningar men inte heller i de lokala samiska gruppernas intresse. Snarare kom det påtvingade bofastgörandet från en mellannivå i den kungliga förvaltningen. Det var kanske ett uttryck för omsorg om de samerna som framställt sina suppliker, men också som ett sätt att lösa ett problem som hade diskuterats i decennier.

Carl von Linnés upprepning av Jättendalssamernas påstående: ”de sa att de var födda här nere vid kusten och ville dö här” var inte unikt.⁵⁷ Bielkes hänvisning till suppliken från samerna i Söderhamn tyder också på ett motstånd mot de kungliga förordningarna. Landshövding Bielkes förslag för att lösa det ”lappiska problemet” kan sannolikt kopplas till den första informationen om tillfångatagandet av samer. Motståndet från samerna innebar bland annat att de undvek att bli frihetsberövade.

Tvångsflyttningarna och samiskt motstånd

Den 14 maj 1728 skrev landshövding Bielke ett brev till länsman Burberg i Hille socken, Gästrikland, om transporten av 19 samer från Västmanland på väg till Västerbotten, en av de första belagda tvångsflyttningarna av samer under tidigmodern tid. Samerna hade hållits under bevakning och flyttats till Gävle slott och därifrån förts vidare mot norr, till Hille socken, strax utanför staden.⁵⁸ De hade lämnat Gävle den 11 februari samma år och var redan vid sitt första stopp i Trödje. I norra delen av landskapet den 12 februari hade tre samer rymt. Bielke kritiserade Burberg för att ha tillåtit tre bybor – Olof Ersson, Anders Andersson och Lars Olsson – att tjänstgöra som väktare. Bielke beordrade Burberg att utreda saken och se till att medlemmarna i den samiska gruppen, nu bestående av 16 män, kvinnor och barn, for vidare till Hamrånge och därefter vidare till Skog ”för att ytterligare utreda hur deras genomresa hade börjat ... och för att upprätthålla detaljerad kunskap om var dessa samer be-

⁵⁷ Linné, *Lapplandsresan*, s. 41.

⁵⁸ HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 369.

fann sig”.⁵⁹ Denna händelse tyder inte bara på att gruppen motsatte sig avhysningen, utan även att delar av allmogen troligtvis kände sympati för dem och hjälpte dem att fly.

De vidare ödena för denna grupp samer är inte kända. Det finns inga uppgifter om att de anlände till Västerbotten, men ett år senare fördes ytterligare en grupp om 13 samer – män, kvinnor och barn – till häktet i Gävle för vidare transport till Jämtland, men inte heller deras fortsatta öden är kända.⁶⁰ Den 26 juli 1728 rapporterades i ett brev från länsstyrelsen till befallningsmannen att en av två tillfångatagna samiska ”gässar” som skickats till norra Norrlands inland hade flytt från häktet i Hälsingland.⁶¹ I en skrivelse den 15 november 1728 angavs att de tillfångatagna samerna skulle skickas till Västerbotten och därifrån till Jämtland.⁶²

Landshövding Bielke rapporterade också att han intervjuat de 19 samer som lämnat Gävle den 11 februari 1728. Han hade talat med en drygt 70-årig samisk man som berättat för Bielke att hans föräldrar var från Lappmarken.⁶³ Han kunde inte ge mer specifika detaljer om deras ursprung. Brevet visar komplexiteten i situationen där många samer hade djupa rötter i Mellansverige medan andra faktiskt hade släkt i norr. I samma brev skriver Bielke att han låtit några samer komma tillbaka till länet efter att han fått en reprimand från landshövding Grundell i Umeå som tydliggjort att det inte fanns tillräckligt med plats i norr för att hysa fler samer.

I samband med fängslandet av de 19 samerna skrev landshövding Dankwart i Falun, Kopparbergs län, brev till sin kollega Bielke angående de samer som kommit från Gästrikland och Hälsingland tillbaka till Dalarna. Dankwart krävde att Bielke skulle bevaka gränsen mellan länen, närmare bestämt i Torsåkers och Ovansjö socknar i Gästrikland.⁶⁴ Långt in på 1800-talet präglades detta område i sydvästra Gästrikland av en relativt stor samisk befolkning. Det märks exempelvis i muntliga traditioner och övergivna bosättningar.⁶⁵

⁵⁹ ”... vidare efterspana hur deras passerande continuerades ... att till dess han erhålla den noga spaning vad vägen dessa lappar tagit ...” HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 369.

⁶⁰ Svanberg, *Hästslaktare och korgmakare*, s. 37.

⁶¹ HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 596 eller 603, osäker paginering.

⁶² HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 840–842.

⁶³ RA, Kollegiers m.fl. landshövdingar, hovrätter och konsistoriers skrivelser till Kungl. Maj:t 1600–1840, 14:21, bd 22, s. 201.

⁶⁴ RA, Topographica, 103: 575–576, Lappmarken.

⁶⁵ Lindkvist m.fl. *Lapphällan – kåta och skogvaktartorp i Gävles utkant*.

Tvångsförvisningen av samer från Mellansverige fick också konsekvenser för de norra regionerna. Landshövding Grundell konstaterade att det inte fanns plats för fler samer i Västerbottensfjällen. All mark var skattlagd och bebodd av samiska hushåll. I februari 1730 besvarade riksrådet en skrivelse från Grundell där han framhållade i att de avhysta samerna skulle stanna i söder där de hörde hemma.⁶⁶ Som svar på den diskussionen och ett tydligt svar på de suppliker som tidigare skickats från Jon Larsson och Lars Jonsson och från Anders Hinderssons grupp, föreslog landshövding Dankwart i Falun för riksrådet att några samiska familjer skulle få stanna i söder. Förutsättningen var att de inte skulle hota populationen av skogsfågel eller misslyckas med den kristna fromheten, precis som Bielke hade föreslagit.⁶⁷ I juli 1730 nådde den andra suppliken från Hinderssons grupp Kungl. Maj:t. Den finns bevarad som en kopia i riksrådets protokoll:

... wÿ usle och af wärlden helt förachtade Lappmän skohla ifrån denna ort med wåra hustrur och Barn afskaffas och til Lappmarcken försändas, hwarest wÿ aldrig warit [...] fast mindre någon ägendom derstädes äga, icke heller kunna wÿ sen, uti wår enfaldighet [...] att wÿ derstädes kunna försörja och nära oss, [...] Aller underdånigste På skogen mellan Sundborn och Swerdsjö Socknar wistande Anders Hindersson Hindrich Mårtensson Erich Hindersson Nils Andersson Siuhl Hindricsson Matz Larsson.⁶⁸

Den 1 juni 1730 hade riksrådet diskuterat gruppens första supplik. Rådets sekreterare Cederström rapporterade att han försökt övertyga Fredrik I om att ge samerna rätt att vistas i Mellansverige, eftersom de var "landsens barn". Kungen hade återigen uttryckt ovilja att låta samerna stanna kvar med tanke på det hot som de utgjorde mot skogsfågelbeståndet.⁶⁹ Det tycks som om kronans fråga kring samerna ledde till ett beslut den 18 november 1730. Då diskuterade riksrådet åter gruppens supplik och att kungen plötsligt ändrat uppfattning och nu samtyckte till att samerna skulle få stanna så länge de inte jagade.⁷⁰

Även om oron från kungen gentemot samerna i söder verkade minska, fortsatte kronan och dess tjänstemän att bekymra sig för

⁶⁶ RA, Inrikescivilexpeditionen, AI a:7, s. 244.

⁶⁷ RA, Inrikescivilexpeditionen, AI a:7, s. 516–517.

⁶⁸ RA, Topographica, 103: 575–576 Lappmarken). Citatet är ett utdrag ur suppliken. Se också Wehlin m.fl. (red.). *Samiska spår*, s. 228–239.

⁶⁹ RA, Inrikescivilexpeditionen. AI a:7, s. 640–643.

⁷⁰ RA, Inrikescivilexpeditionen. AI a:7, s. 1381–1384.

samernas nomadiserande liv. Korrespondens mellan landshövdingarna, kungliga rådet och kungen själv, visar att skogarnas resurser, inklusive jakten på skogsfåglar, svartsjukt bevakades av kronan. Men även den kristna fromheten och deltagandet i mässan var av betydelse. Insikten om att det inte fanns någon obeskattad mark ledig där de avhysta samerna kunde bosätta sig ledde till att tjänstemännen blev tvungna att backa. Samernas motstånd fungerade. Deras suppliker tillsammans med många andra samers aktiva motstånd gav slutligen resultat.⁷¹

Landshövding Bielke föreslog i maj 1728 att låta ett begränsat antal samer bosätta sig i Västernorrlands län och arbeta med hantverk och jakt. Det förverkligades tämligen omgående. Att göra samer bofasta i Mellansverige förefaller därefter ha spridit sig snabbt. Under slutet av 1700-talet hade en majoritet av socknarna i Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Jämtland, Medelpad och Ångermanland skrivit kontrakt med mer eller mindre bofasta samer. Hur systemet kom att genomföras i praktiken är emellertid i stort sett okänt. Möjligen bidrog lokala myndigheter och ombud, som kyrkoherden i Hudiksvall Olof Broman, till genomförandet. Det kan också vara så att det snabba införandet kan förklaras av att samerna som tog tjänst gjorde det i de församlingar där de hörde hemma och därmed var kända av allmogen.⁷²

Det saknas forskning om när och hur det ömsesidiga utbytet av tjänster utvecklades mellan samer och bondebefolkningen. Utifrån vad som är känt i dag finns det en uppgift om att samer anlätades för att flå hästar i Ovikens tingslag redan 1689. Det indikerar att de specifika tjänster som samer anlätades för redan ingått i etablerade näringar.⁷³

1750-talets påtvingade bössinsamlingar

Antalet bofasta samer som var anställda i Dalarnas, Gästriklands och Hälsinglands församlingar växte under 1700-talet. Systemet expanderade också i Västmanland och Uppland. Även vissa städer, som Gävle och Hudiksvall kom att ha kontraktsanställda samer.⁷⁴ Samtidigt fortsatte nomadiserande samer att vistas och vandra i området

⁷¹ Nordin & Olofsson. *Voices of the forests*.

⁷² Jämtlands domsagas häradsrätt, AI:50b, Hammerdals tingslag §20. Broman, *Glysisvallur*: III, s. 235; Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 35–38.

⁷³ Jämtlands domsagas häradsrätt, vol. A I:13, fol. 32r–40v. Ovikens tingslags dombok år 1689 d. 9, 11 och 12 martij § 13.

⁷⁴ Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 57–69.

ned till Mälardalen. Om de ertappades riskerade de att arresteras och tvångsförvisas. Muntliga och arkeologiska källor ger en mångfald belägg för en utbredd samisk bosättning i regionen, både av kontraktsanställda och andra samer.

Från 1700-talets slut och från 1800-talet visar passjournaler för Gävleborgs län att många samer också hade tillstånd att resa ned till Mälardalen.⁷⁵ Vid mitten av seklet pekar uppgifter på att myndigheterna fortfarande kämpade med att förhindra samerna från att lämna sina hemsocknar. Argumenten som fortfarande anfördes gällde regleringen av samernas fågeljakt.

År 1755 sände bönderna i Gästrikland in en besvärsskrift till riksdagen. De önskade att samerna i landskapet skulle lämna ifrån sig sina bössor under fåglarnas lektid för att skydda beståndet av skogsfågel. Även älgstammen ansågs behöva skydd.⁷⁶ Året därpå slog myndigheterna fast att samerna i Västernorrlands län skulle lämna ifrån sig sina bössor till närmaste länsman och de skulle även ange antalet vuxna barn i hushållet som kunde ta tjänst hos traktens bönder. Bössförbudet infördes och rapporter om insamlade bössor kom in till landskansliet i Gävle från så gott som alla delar av länet. Genom dessa källor får vi en uppfattning om hur många fastboende och kontrakterade samer det fanns från norra Ångermanland till södra Gästrikland i länets socknar, utanför skattefjällen.⁷⁷

En sammanställning av insamlade gevär från samer i nio Hälsinge-socknar (1757, 1758, 1759, 1764) anger inte specifikt om gevären tillhört samer i allmänhet eller kontraktsbundna, fastboende samer (se tabell 1). Allt pekar emellertid på att de ägts av den senare gruppen eftersom länsmännen trots allt genomförde besök i de fastboendes hem. Nomadiserande samerna var troligen svårare att hitta under en så pass avgränsad tidsperiod. Syftet med rapporteringarna var också att utöva kontroll över de arbetsföra samer som vistades i socknarna, likväl som att hindra fågeljakt. En förklaring till detta kan vara att myndigheterna uppfattade att hushållen fortfarande levde ett rörligt liv. Syftet med att kartlägga arbetsföra barn i de samiska hushållen låg i linje med den allmänna politiska frågan om arbetskraftsbristen

⁷⁵ HLA, Gävleborgs läns landskansli CI:1 1767–1782.

⁷⁶ ”Imedertid och som detta sällskap [samerna] otroligt öder fogellekar och fördrifwer diurfång, den tid de böra vara befredade; Elgstånden, jämwäl af dem förswagas; så skulle vara ganska nyttigt, at bössorna blefwo under den förbudne skiutetiden dem afhända, och ingen lapp tiladt, [sic] därunder behålla sin bössa, wid det föreslagna straff”, RA, Ständernas enskilda besvär, R 5443, 3 november 1755 § 8.

⁷⁷ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40.

i jordbruket men också att specifikt kontrollera de samiska hushållen. Förklaringen bakom att så få bössor inrapporterades kan vara att samerna helt enkelt gömde dem.⁷⁸

Endast i två, möjligen i tre, fall är det tydligt att samma person lämnade in sin bössa till socknens länsman under de fyra åren. I övriga exempel tycks rörligheten i gruppen vara påfallande. Bara vid ett tillfälle, exemplet Lars Nilsson i Skog, framgår det att han inte var hemma utan vistades i Hamrånge. Därmed bröt han mot kontraktet. Ett kuriöst exempel rör Johan Jönsson i Järvsö som 1758 uppgavs vara död, för att året efter vara vid liv igen. Det väcker frågor om informationens tillförlitlighet och vilka som var rapportskrivarnas informanter. Det är återigen ett exempel på det motstånd som samerna visade gentemot myndigheterna. Det krävs vidare forskning och jämförelser med andra källor för att helt kunna slå fast hur det förhöll sig med efterspanandet av bössorna och om de personer som namnges i tabellen verkligen tjänstgjorde under socknarna.⁷⁹

Tabell 1 Förteckning över samers inlämning av gevär i Hälsingland perioden 1757–1764

Titel	Förnamn	Efternamn	By	Socken	Bössor 1757	Bössor 15 april 1758	Bössor 1759	Bössor 1764
	Lars	Nilsson		Skog	Ja	Ja	Nej, vistas i Hamrånge	Ja
Svågern	Aron			Skog	Nej			
	Mårten	Jonsson		Söderala	Ja	Ja	Ja	
	Elias	Mårtensson		Segerstad	Nej, blind	Nej	Äger ingen bössa	
	Jon	Andersson		Segerstad				Ja
	Jon	Mattsson		Segerstad				Ja
	Lars	Larsson	Hanebo	Segerstad	Ja	Ja	Ja	Ja
	John	Jönsson		Järvsö	Ja	Död	Ja	
Måg	Mats	Mårtensson		Järvsö	Ja			
	Klemet	Gunnarsson		Järvsö				Ja
	Nils	Nilsson		Arbrå	Ja	Ja	Ja	Ja
	Anders	Olofsson		Undersvik	Ja	Ja	Ja	
	Nils	Nilsson		Ovanåker	Ja	Ja	Ja	
	Per	Turesson		Norråla	Ja	Ja	Ja	
	Lars	Mattsson		Bollnäs		Ja	Ja	
	Anders	Jonsson		Forsa och Hög	Ja			

Källa: HLA, Gävleborgs Läns Landskansli, E VIII:40.

⁷⁸ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40; C-J. Gadd. *Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia*. III. (Natur & Kultur, 2000), s. 222. Svårigheten att få vissa samer att lämna in sina gevär kan också jämföras med de strategier som samer uppvisade gentemot myndigheternas försök att beslagta trummor och som diskuterats av H. Rydving i denna volym.

⁷⁹ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40.

Landskapet Härjedalen saknade kontraktsanställda fastboende samer. När landshövdingens representant C. Tjernberg i Sveg författade sin rapport den 2 maj 1757 kopplade han insiktsfullt ihop den nya kungörelsen med fördrivningspolitiken som gällt två decennier tidigare och det påtvingade bofastgörandet:

Til ödmjukaste swar uppå eder nådel nu med påsten ankomna nådkunstiga ordres af den 20 i denna månad, angående bössornas indragande af lapparna, insinueres, att högt respective kundgörelsen af then 29 sistledn december, blev straxt wid ankomsten den 20 januari, expedierad till upläsande å prädikostolarna och angick egentligen lapparna som sedan 1720 qwarblifwit i Hållsingland hwilkas barn skulle taga tjenst hos bonden och lapparnas bössor under fogellekarna them fråntagas. Här i fögderiet wet man intet af hwarken socken- flyttnings- eller tigge lappar, utan endast the som sitta upp i afrads fjällen dem the skatta före, och alltid warit fria med sine barn – Huru wida thessa sednare skola förstås under wälbemäلتe kundgörelse har i all ödmjukhet under ställa skolat. Framhärdat med djup wörndnad, Eder nåder. C. Tjernberg.⁸⁰

Tjernbergs svar kan ses i ljuset av att det inte finns ett känt påtvingat samiskt kontraktsarbete i Härjedalen. Det visar också på den tydliga självklara rättsliga status som undersåtar som samerna hade i landskapet. Tjernberg låter nästan indignerad i svaret på landshövdingens uppmaning att kartlägga antalet vuxna arbetsföra barn i de samiska hushållen. Han skriver att samerna i Härjedalen ”alltid warit fria med sine barn”, en situation som också torde ha varit rådande i resten av landet fram till den hårdnande politiken under 1700-talets början.⁸¹

Samers i Mellansverige – ett materiellt perspektiv

Det skriftliga källmaterialet ger en komplex bild av dragkampen mellan kronan, allmogen och de enskilda samiska familjerna. Genom olika typer av motståndshandlingar kom samiska familjer att stanna i Mellansverige genom att en person, vanligen fadern eller äldste sonen, kontrakterades av socknen för olika sysslor. Samtidigt kom bosättningsmönstret att styras av de kvinnliga medlemmarna i famil-

⁸⁰ HLA, Gävleborgs Läns Landskansli, E VIII:40. Osäker tolkning av efternamnet.

⁸¹ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40.

jerna. Männen flyttade till sina hustrurs hushåll och familjestrukturerna hade ofta matrilokala drag.⁸²

Från språkhistoriska och etnologiska källor är många olika aspekter av samiska traditioner kända även från sydligare områden. Det samiska språk som talades i Gävletrakten på 1700-talet, björnritualerna som beskrevs av Per Holmberger omkring 1770 och andra exempel på samisk religionsutövning visar på starka och självständiga traditioner. De utvecklades och förändrades genom århundradena och förefaller inte ha försvagats av den antisamiska politiken under 1700-talet.⁸³

De arkeologiska beläggen i form av övergivna bostäder och lösfunna föremål stödjer bilden av livskraftiga samiska traditioner. De materiella spåren visar på kontinuerlig samisk bosättning i regionen, baserade på en mångsidig ekonomi från medeltid till nutid.⁸⁴

Nyligen har också arkeologiska undersökningar lett till fördjupad kunskap om den samiska historien i Mellansverige. Mellan 2017 och 2022 undersöktes lämningarna efter två stugor i Järvsö, Hälsingland och en i Nora, Uppland. Den äldsta *Lappatäkten* var bebodd omkring 1786–1813, och den yngre *Lappens* var bebodd från 1810-talets andra hälft till omkring 1856. Resultaten från undersökningen av en husgrund vid Ingboviken i nordvästra Uppland, visar att flera generationer samiska familjer bott där mellan 1808 fram till 1900 då flytten skedde till en annan stuga i närheten. Från sent 1700-tal finns uppgifter om rennomadism i trakten och ättlingarna till de bofasta familjerna finns kvar i bygden.⁸⁵

Fynden från de tre stugorna visar att traditionella samiska näringar fortsatt var betydelsefulla. Tenntrådsslöjd, skinnslöjd, korgmakeri, jakt och renskötsel har varit viktiga näringar även efter att samerna tvingades bli bofasta. Fynden visar också att kosthållningen var annorlunda än i det omgivande bondesamhället. Hästkött var en viktig föda. Rituela praktiker som björnkult och olika former av offerkult präglade också de här samiska bosättningarna.⁸⁶

⁸² J. M. Nordin. Between Assimilation and Perseverance. The Historical Archaeology of Three Sámi Cabins in Central Sweden from ca. 1780–1900, under utgivning i *Historical Archaeology* (2026).

⁸³ Jfr t.ex. J.M Nordin. Mellan artefakt och geofakt. Glättstenar i samiska kontexter från 1700- och 1800-talen. *META – Histskarskarkeologisk tidskrift* (2024): s. 79–84.

⁸⁴ Zachrisson (red.). Möten i gränsland; B. Marklund, *Skogssamiska studier; möten i kultur och näringar 1650–1800* (Umeå, 1999); Nordin. Spaces of Resilience.

⁸⁵ C. Bygdell. *Sockensamisk ättling. Släktskap, tillhörighet och samer i Mellansverige. RIG 2* (2024); Nordin. Between Assimilation and Perseverance.

⁸⁶ Nordin. *Samisk historia i Stockholm och Sverige*.

Parallellt med att många samiska familjer blev bofasta kom mer traditionell samisk byggnadskonst att leva kvar. Ett exempel är den *gåetie*, bräd- eller timmerkåta, vid Lapphällan utanför Gävle som var bebodd under slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet. Här praktiserades traditionellt samiskt skinnhantverk enligt de arkeologiska fynden, men även hästslakt och textilhantverk. Kåtan vid Lapphällan är anlagd på gränsen mellan Gävle stad och Valbo socken. Enligt noteringar från mantalslängderna för Gävle stad framgår det att samnen Olof Larsson och hustrun Brita Olsdotter var skrivna där som "stadslappar" åren 1808–1810. I hushållet bodde också Olof Larssons 70-åriga mor. En annan uppgift från dopboken från Heliga trefaldighets församling i Gävle visar att familjen bodde i Gävle redan 1804.⁸⁷ Ett annat distinkt uttryck för samiska traditioner är spåren av *läävthgåetie* i Lapphällarna i Östervåla, nordvästra Uppland. Lämningen bestående av en härd, en *aernie*, och stödstenar för kåtans bågstångskonstruktion är ett av flera exempel på livaktig samisk närvaro av rennomader i Upplands skogar vid mitten av 1800-talet.⁸⁸

⁸⁷ RA. Mantalslängder Gävle stad, 1808, s. 922, 1809, s. 948, 1810, s. 1304. Åren 1807 och 1811 finns ingen "stadslapp" noterad. Gävle Heliga trefaldighets. C O:8, s. 579.

⁸⁸ L. Qviström, J.M. Nordin, & T. Zachrisson. *Samiska lämningar i Heby kommun. Del 1. Arkeologisk förundersökning*. Upplandsmuseet rapport 2022:23. (Upplandsmuseet, 2023.)

Figur 4 Aernie vid Lapphällan, Östervåla, i samband med den arkeologiska undersökningen

Foto: Jonas Monié Nordin.

De arkeologiska undersökningarna visar tydligt att kronans fördrivningspolitik hade blandad framgång. Många samer blev fastboende men de egna traditionerna upphörde inte, snarare förefaller de ha utvecklats och kanske till och med fördjupats. Andra samer fortsatte

att leva ett nomadiserande liv trots förbud och repression långt in på 1800- och 1900-talen. Sommaren 2020 undersökte arkeologer en samisk härd vid Lappmyran i Jättendal i Hälsingland som visade sig ha varit i bruk under 1910–1920-talen.⁸⁹ Resultaten visar på en kontinuerlig samisk renskötsel i socknen från Linnés besök 1732 in på 1900-talet, och sannolikt mycket längre.

Diskussion och sammanfattning

I det här kapitlet har vi analyserat försöken att få nomadiserande samer att flytta norrut och etableringen av en mera bofast samisk befolkning i Mellansverige. Det gäller lagförslag och lagar från perioden 1671–1756, samt korrespondens mellan landshövdingarna i Gävleborgs/Västernorrlands län, mellan det kungliga kansliet och kungen själv. Denna politik kan på goda grunder sägas bero på ett missförstånd. Vår tolkning är att myndigheterna var okunniga om att det sedan mycket länge funnits en samisk befolkning i Mellansverige.

Historien om Sverige som militärstat med stormaktsambitioner innebar en lång period av intensiv lagstiftning som syftade till att kontrollera kronans undersåtar och öka antalet skattebetalare. Ett område där kontrollen ökade var skogarna och allmänningarna, särskilt kampen om jakten på vilt och skogsfågel. I dessa sammanhang såg myndigheterna den samiska traditionella livsstilen som problematisk.

Fredrik I var en drivande kraft bakom att förordna en repressiv politik gentemot samerna i Mellansverige. Bland åtgärderna som beordrades från Stockholm genomfördes såväl arresteringar som fängelsevistelser, tvångsförflyttningar och påtvingade kontraktsanställningar. När landshövdingarna försökte genomföra kungens vilja i praktisk handling stötte de på oväntat hårt motstånd från både samer och bönder i både Gävleborgs/Västernorrlands och Kopparbergs län. Det samiska motståndet tog sig flera uttryck. Ett flertal samer skrev suppliker, medan andra flydde från arrest och deporta-

⁸⁹ M. Björck & J.M. Nordin. *Spår efter samer men även förhistorisk kolning. Arkeologiska undersökningar och inventering*, L2020:2223, L1949:7383 och L1950:3833 Jättendals, Söderålas och Skogs socknar, Nordanstig och Söderhamns kommuner Hälsingland, Rapport 2022:30. (Länsmuseet Gävleborg, 2022); jfr även Sanningskommissionen för det samiska folket, intervju 24030, som vittnar om att samiska talades i Gästrikland långt in på 1900-talet.

tioner. Olika samiska grupper hävdade att regionerna i Mellansverige hade varit deras hem i generationer.

Den 6 maj 1728 kom situationen att närma sig en lösning i och med att landshövding Bielke i Gävleborg föreslog för Kungl. Maj:t att ett begränsat antal samer skulle beredas, eller snarare tvingas till att bli fastboende och anställas av sockenstämmorna i respektive församling. Alternativet var avhysning till lappmarkerna i Västerbotten eller Jämtland. Som en reaktion på detta klagade landshövding Grundell i Umeå att det inte fanns plats i hans län för fler samer. De som nu fördrivits norrut ansåg han skulle få återvända till sina hemtrakter i söder.

I tjänsten som kontraktsanställd same ingick flera sysslor, bland annat jakt på vilt, avlivande och slakt av hästar, samt hantverk. Det första omnämmandet av en person som tjänstgjorde åt en socken är från Rödöns socken 1729 och den första som nämndes som anställd var Clemet Mårtensson i Bergs socken, också Jämtland, 1731. Under 1730-talet spred sig systemet men många samer fortsatte leva ett mer eller mindre nomadiserande liv. Detta vittnar Carl von Linné om 1732, i sin *Lappländska resa* på väg genom Jättendal i Hälsingland. Många påtvingat fastboende samer fortsatte med renskötsel i Gästriklands och Hälsinglands skogar.

Trots sina repressiva drag innebar det påtvingade bofastgörandet inte slutet på samiskt liv i Mellansverige. Utvecklingen av samiska traditioner i regionen upphörde inte, snarare tvärtom. Arkeologiska undersökningar av samiska bosättningar i Hälsingland, Gästrikland och Uppland visar att samiska traditioner långt ifrån har försvagats. De har utvecklats under 1700- och 1800-talen. Slöjd, rituell praktik, matvanor, språk och näringar har haft en tydlig anknytning till samiska traditioner. Just i Jättendal i Hälsingland fortsatte rennomadismen in på 1900-talet.

Om det påtvingade bofastgörandet i praktiken tycks ha inneburit ett stopp för fördrivningarna kom 1750-talet ändå att åter innebära ett intensifierat förtryck mot regionens samer. Dessa skulle nu lämna ifrån sig sina gevär under djurens lektid och när fåglarna låg på ägg. Vuxna hemmavarande barn skulle också anmälas till tjänst hos allmogen. Den ideologiska utgångspunkten kan fortfarande sägas ha haft sin grund i 1671 års lag om samers flyttande till ”sina hemländer”.

När myndigheterna samlade in samernas bössor 1757 hade drygt hälften av socknarna i Gävleborgs/Västernorrlands län samiska famil-

jer bokförda. Vissa områden, som exempelvis Härjedalen, verkar sällan eller aldrig ha haft anställda samer. Andra socknar hade flera familjer anställda, som till exempel Järvsö och Segerstad i Hälsingland, Nordingrå, Nätra och Torsåker i Ångermanland och Rödön i Jämtland. I slutet av seklet hade en majoritet av socknarna i Dalarna, Gästrikland, Hälsingland och Jämtland anställda samer. Systemet hade också spridit sig till Uppland.⁹⁰

Sammantaget tyder beläggen på att lagförslagen som skulle kontrollera och avhysa samer hade begränsad framgång, eller åtminstone gick de långsamt för myndigheterna att genomföra. Dateringar av samiska temporära bosättningar, så långt söderut som Östervåla socken, Uppland, tyder på att en del samer höll fast vid traditionell småskalig rennäring åtminstone fram till 1800-talets andra hälft och i Hälsingland ända in på 1900-talet. Under slutet av 1800-talet visar källorna en tydlig nedgång i antalet kontraktsanställda samiska hushåll i Mellansverige. Orsakerna till denna nedgång är i stort sett outredd, men troliga förklaringar bör sökas i samhällets modernisering. Den kan vara resultatet av en expanderande homogeniseringspolitik, urbanisering och, paradoxalt nog, de ekonomiska liberaliseringsreformerna från 1864 och framåt.

Mycket talar också för att denna förändringsprocess resulterade i en form av kollektiv minnesförlust hos majoritetssamhället. Samer och samisk historia kom av myndigheter, allmänhet och forskning, att ses som en egenhet för norra Sveriges inland. Samer föreställdes uteslutande ha bott i norr, trots den långvariga historiska närvaron i söder.

⁹⁰ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40; Uppsala Dialekt och folkminnesarkiv, Ingvar Svanbergs arkiv, 30129.

Referenser

Källor

Riksarkivet Stockholm (RA)

Inrikescivilexpeditionen: AI a: 7 CI a: 5.

Kollegiers m.fl. landshövdingar, hovrätter och konsistoriers skrivelser till Kungl. Maj:t 1600–1840: 14:21, vol. 21–22 samt 23 B.

Kungörelse, 29 december 1756.

Mantalslängder Gävle stad, 1808–1811.

Originalförordningar: 8 (1721–1724) Kongl. maj:ts nådige resolution och förklaring, uppå samtliga prästerskapets allmänna besvär och ansökningar. Gifven wid riks-dagen i Stockholm den 22. octobris 1723.

Ständernas enskilda besvär, R 5443, 3 november 1755 § 8.

Topographica: 103: 575–576 Lappmarken.

Härnösands landsarkiv (HLA)

Gävleborgs läns landskanslis arkiv:

A III b: 29A III b: 32.

C I: 1.

D I a: 18–19.

E VIII: 40.

Östersunds Landsarkiv (ÖLA)

Bergs kyrkoarkiv: C: 1.

Jämtlands domsagas häradsrätt:

vol. A I:13, Ovikens tingslag, dombok, vårting 1689, § 13.

vol. A I:50b, Hamnerdals tingslag, höstting 1729, § 20.

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

Ihre 105: Lapparnes Björn wisa, Om deras öfriga, bekanta wid-skepelse.

Litteratur

- Almbjör, M. *Folkets röst? Önskemål inlämnade till Svenska riksdagen i frihetstiden, 1719–1772*. Historiska studier: skrifter från Umeå universitet 13. (Umeå universitet, 2016.)
- Aalto, S. *The Others in the Kings' sagas*. (Itä-Suomen yliopisto, Joensuu 2010.)
- Aalto, S. & Lehtola, V-P. The Sami Representations reflecting the Multi-Ethnic North of the Saga Literature. *Journal of Northern Studies* 11:2 (2017): s. 7–30.
- Aminoff-Winberg, J. *På flykt i eget land – Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*. (Åbo Akademis Universitetspress, 2007.)
- Amundsen H. R. Changing histories and ethnicities in a Sámi and Norse borderland, *Acta Borealia* 34:2 (2017): s. 178–197. DOI:10.1080/08003831.2017.1398537.
- Arens, I. Lappmagi i folkuppfattning och inför domstol: några rättsfall från 1600-talets domstolsprotokoll. *Rig – Kulturbistorisk tidskrift* 1 (1975): s. 1–6.
- Awebro, K. Var samerna en maktlös grupp på 1600-talet, I Awebro, K. (red.). *Kring Alkware lappkapell*, *Studia Laplandica* 9. (Institutet för lappmarksforskning, 1988): s. 6–31.
- Bengtsson, E. *Världens jämlikaste land?* (Arkiv, 2020.)
- Bergstøl, J. *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. (Universitetet i Oslo, 2008.)
- Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*. Faksimilutgåva av de s.k. prästrelationerna mm först publicerade av KB Wiklund 1897–1909. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 27. (Skytteanska samfundet, 1983.)

- Björck, M. & Nordin, J. M. 2022, *Spår efter samer men även förhistorisk kolning. Arkeologiska undersökningar och inventering, L2020:2223, L1949:7383 och L1950:3833 Jättendals, Söderålas och Skogs socknar Nordanstig och Söderhamns kommuner Hälsingland*. Rapport 2022:30. (Länsmuseet Gävleborg, 2022.)
- Boëthius, A. Några anteckningar om lapparna i Dalarna, deras slöjd och skadliga djurfångst. *Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift* (1923): s. 20–26.
- Broman, O. *Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Hälsingland*, III. (Gestrike-Helsing nation, 1954.)
- Bygdell, C. Sockensamisk ättling. Släktskap, tillhörighet och samer i Mellansverige. *RIG*. 2 (2024): s. 80–97.
- Elmén A. B. Myrlund, H. & Porović, I. *Nya perspektiv på den samiska befolkningen i Pitebygdens jordbruksbyar*. (Piteå museum, 2021.)
- Fur, G. Gränsöverskridande kvinnor och svenska män. Kön och sexualitet på gränsen mellan samiskt och svenskt i tidigmodern tid. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. 19:1 (1998): s. 49–64.
- Gadd, C-J. Den agrara revolutionen 1700–1870. *Det svenska jordbrukets historia*. (Natur och Kultur, 2000.)
- Gjerde, H. S. *Sørsamisk eller førsamisk? Arkeologi og sørsamisk forhistorie i Sør-Norge: En kildekritisk analys*. (Universitetet i Oslo, 2015).
- Gjerde, H. S. & Bergstøl, J. Sámi Vikings? I Aannestad, H., Pedersen, L. U., Moen, M., Naumann, E. & Berg, H. L. (red.). *Vikings Across Boundaries: Viking-Age Transformations*. Volume I. (Routledge, 2020): s. 166–178.
- Hansen, L. I. & Olsen, B. *Samenes historie fram til 1750*. (Cappelen Damm Akademisk, 2022.)
- Hermanstrand, H., *Eie, eller leie, valg eller tvang? Samiske bygler i Vaapste og Raane 1690–1800. Samisk handlingsrom i kongemaktens grenseland*. (UiT, Norges Arktiske Universitet, 2021.)
- Johnsson, T. *Vårt fredliga samhälle. "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*. Acta Universitatis Upsaliensis. (Uppsala universitet, 2016.)
- Junge, Å., Midthjell, H.B. Persson, J. & Strand, F. *Samisk historie i Vera og fjella omkring* (Gaaltije, 2024).

- Larsson, L-G. *Per Holmberger och sockenlapparnas språk*. Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis Vol. LII. (Uppsala universitet, 2018.)
- Larsson, L-G. Vilket språk talade sockenlapparna? I Larsson, L-G, Rydving, H. & Svanberg, I. (red.). *Samer i söder* (Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022): s. 107–133.
- von Linné, Carl, *Iter Lapponicum 1732*, Lapplandsresan. (Wahlström & Widstrand, 1957.)
- Lindkvist, A. & Nordin, J. M. En undersökt kåta vid Lapphällan i Gävle. I Wehlin, J., Cassé, S. & Andersson, M. (red.). *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland*. (Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund m.fl., 2022): s. 118–119.
- Lindkvist A., Nordin, J. M., & Olofsson, S. *Lapphällan – kåta och skogvaktartorp i Gävles utkant. Arkeologisk undersökning, Andersberg 14:1, Gävle Heliga Trefaldighets socken, Gävle kommun, Gästrikland, Gävleborgs län*, SAU rapporter 2024:09. (SAU, 2024.)
- Lundmark, L. *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångst-samhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*. (Umeå universitet, 1982.)
- Löw, B. Johannes Schefferus och hans Lapponia. I *Lappland av Johannes Schefferus*. (Gebers, 1956): s. 7–23.
- Marklund, B. *Skogssamiska studier: möten i kultur och näringar 1650–1800*. Kulturgräns norr. (Umeå universitet, 1999.)
- Montesino, N. *Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv*. Meddelanden från Socialhögskolan 2:2010. Socialhögskolan. (Lunds universitet 2010.)
- Mundal, E. & Rydving, H. (red.), *Samer som ”de andra”, samer om ”de andra”, Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. Samiska dutkan/Samiska studier 6. (Umeå universitet, 2010.)
- Nielsen, Y. Lapparnes fremrykning mod syd i Trondhjems stift og Hedmarkens amt. *Det norske geografiske selskaps årbog 1889–1890* (1891): s. 9–39.
- Nordenram, Å. *Svenska jaktens historia: från forntid till nutid*. (Settern, 2001.)

- Norberg, P. *Hälsinglands järnbruk i gången tid: en överblick*. (Almqvist & Wiksell, 1956.)
- Norberg, P. *Gästriklands hyttor och hamrar*. (Almqvist & Wiksell, 1959.)
- Nordin, J. M. Centre of Diversity: Sámi in the early modern Stockholm in the light of European colonial expansion. A historical archaeological approach. *International Journal of Historical Archaeology*. 22:4 (2018): s. 663–685. DOI:10.1007/s10761-017-0430-5.
- Nordin, J. M. Spaces of Resilience and Resistance: Sámi Habitation in Southern and Central Sweden Under the Late Medieval and the Early Modern Period. *International Journal of Historical Archaeology*. 27 (2022): s. 480–505, DOI: 0.1007 /s10761-022-00659-2.
- Nordin, J. M. Samer i maktens närhet: nedslag i den samiska historien i Stockholm med omnejd. I Larsson, L-G., Rydving, H. & Svanberg, I. (red.). *Samer i söder*. (Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022): s. 135–148.
- Nordin, J. M. *Samisk historia i Stockholm och Sverige, Från Molnby till Paradiset*. (Stockholms stadsmuseum, 2022.)
- Nordin, J. M. Mellan artefakt och geofakt. Glättstenar i samiska kontexter från 1700- och 1800-talen. *META – Historiskarkeologisk tidskrift* (2024): s. 79–84.
- Nordin, J. M. Between Assimilation and Perseverance. The Historical Archaeology of Three Sámi Cabins in Central Sweden from ca. 1780–1900, kommande i *Historical Archaeology*. (2026.)
- Nordin, J. M. & Olofsson, S. Voices of the forests. Eviction, control, and the birth of the 'Parish Lapp' system in early modern Sweden. *Scandinavian Journal of History*. 48:4 (2023): s. 401–426 DOI:10.1080/03468755.2023.2219680.
- Nyrén, U. *Rätt till jakt: en studie av den svenska jakträtten ca 1600–1789*. (Göteborgs universitet, 2012).
- Olofsson, S. *Till ömsesidig nytta – entreprenörer, framgång och sociala relationer i Rödöns tingslag i centrala Jämtland ca 1810–1850*. Studia Historica Upsaliensia. (Uppsala universitet, 2011.)

- Olsson, F. *Järnhanteringens dynamik – produktion, lokalisering och agglomeration i Bergslagen och Mellansverige 1368–1910*. Umeå studier i ekonomisk historia 35. (Umeå universitet, 2007.)
- Qviström, L., Nordin, J.M. & Zachrisson, T. *Samiska lämningar i Heby kommun. Del 1. Arkeologisk förundersökning*. Upplandsmuseet rapport 2022:23 (Upplandsmuseet, 2023).
- Rumar, L. *Historien och Härjedalsdomen*. Skrifter från Vaartoe, Centrum för samisk forskning nr 20. (Umeå Universitet, 2014.)
- Rydving, H. Samisk kyrkohistoria: en kort översikt med fokus på kvinnor som aktörer, I, Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi*. (Artos & Norma, 2016.)
- Rydving, H. Samiska överhetspersoner i Sverige och Finland under 1600-talet. I Mundal, E. & Rydving, H. (red.). *Samer som ”de andra”, samer om ”de andra”, Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. Samiska dutkan/Samiska studier 6. (Umeå universitet, 2010): s. 259–264.
- Rydving, H. Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen. *Marken, vattnet, tankarna. Konsekvenser av statens relation till samerna*. (Sanningskommissionen för det samiska folkets forskningsantologi, 2026.)
- Schefferus, J. *Lappland*. (Gebers, [1673]1956.)
- Schmidt, J. W. *Resa genom Hälsingland och Härjedalen år 1799: en del av Johann Wilhelm Schmidts berättelse om sin resa genom några svenska landskap för att besöka samerna* 1901. (Luejie, 1992.)
- Svanberg, I. Sockenlapparna i Jämtland. *Jämten* (1980): s. 115–126.
- Svanberg, I. *Sockenlappar: en etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige*. Uppsala: Etnologiska institutionen. (Uppsala universitet, 1981.)
- Svanberg, I. *Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*. Skrifter utgivna av Johan Nordlander sällskapet 21. (Johan Nordlandersällskapet, 1999.)
- Villstrand N-E. *Sveriges historia 1600–1721*, vol. 4. (Norstedts, 2011.)
- Wang, S. M. *Decolonising medieval Fennoscandia: an interdisciplinary study of Norse-Saami relations in the medieval period*. (De Gruyter, 2023.)

Wehlin, J., Cassé, S. & Andersson, M. (red.), *Samiska spår: Dalarna – Gävleborg – Västmanland*. (Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund m.fl. 2022.)

Zachrisson, I. (red). *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*, Statens historiska museum. Monografier 4. (Statens Historiska museer, 1997.)

Skogssamernas färdväg mot 1900-talet – en studie i konsekvenserna av statlig politik

Bertil Marklund

Inledning

Föreliggande kapitel är en historietvetenskaplig källstudie om hur skogssamernas renskötsel påverkades av svenska statens åtgärder på ett negativt sätt från slutet av 1700-talet fram till 1900.

De statliga åtgärderna kom att beröva skogssamerna äganderätten till lappskattelanden. De som enligt forskningen ägt lappskattelanden åtminstone sedan slutet av 1600-talet fick inte heller delta i avvittningen i lappmarkerna. Som ersättning för den förlusten tillerkändes de betesrättigheter av staten.

När 1900-talet närmar sig kommer effekterna av dessa för urfolket negativa åtgärder över tid att visa sig i att skogssamer övergav sin näring renskötseln. De blev i huvudsak arbetare och jordlösa så kallade kronotorpare. Regeringens utredning (prop. 1928:206) kom fram till att renskötande skogssamer hade minskat med tre fjärdedelar från 1800-talets mitt fram till 1920-talet.

Utgångspunkter

Skogssamernas område utgörs av barrskogsbältet mellan kustland och förfjällsterräng. Det sträcker sig från skogssamerna i Malå i söder till skogssamerna i Muonio i nordöst. Området var 1800 en skog som

framöver skulle bli en mycket stor inkomstkälla för kommande skogsägare.¹

Skogssamernas näringar var renskötsel, fiske, jakt, enklare jordbruk och hantverk.² Omfattande forskning om deras näringar står Erik Bylund, Filip Hultblad och Lennart Lundmark för.³ Fortfarande finns kunskapsluckor om skogssamernas historia, vilket gör ny forskning angelägen.

Föreliggande kapitel granskar konsekvenserna av statens politik för skogssamernas näringar.⁴ Jämförelser mellan skogssamernas näringar och de nationella näringarna skogs- och jordbruk i lappmarkerna genomförs. Konsekvensanalysen nyttjas för att jämföra och värdera de näringsmässiga följderna.⁵

Kapitlet är en källstudie av statens dokument, som kommittébetänkanden, propositioner, regeringsbeslut, förordningar, kungliga brev och instruktioner som utfärdades av regering, dess kollegier och länsstyrelser. Vidare omfattar studien riksdagsdebatter och protokoll från tingsrätt och sockenstämma.⁶ Litteratur om de nationella näringarna, kronologiskt publicerad närmast aktuell källa, utgör en viktig del i grundarbetet för den fortsatta källforskningen.

Inriktningen är att källmaterialets historiska fakta om den skogssamiska historien bör utgöra grunden för ny lagstiftning som tillgodoser urfolkets rätt. Befintlig lagstiftning avseende skogssamernas näringar fram till slutet av 1920-talet har kommit till genom statens ensidiga maktutövning.

¹ Det skogrika Västerbottens län delas de första decennierna av 1800-talet i två län; Västerbotten och Norrbotten. Genomgående används det tidsenliga begreppet lappmark.

² B. Marklund. *Det milsvida skogsfolket*. (Umeå universitet, 2015), s. 45–51.

³ E. Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*. (Uppsala universitet, 1956); F. Hultblad. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkemokkes socken*. (Uppsala universitet, 1968); L. Lundmark. *Samernas skatteland*. (Institutet för rättshistorisk forskning, 2006); Karin Stenberg, en skogssamisk politikerpionjär, skriver 1920 ett första bidrag till skogssamernas historia. K. Stenberg. *Dat läh mijen situd, En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. I. Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.), *Skogssamisk vilja. en jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd"*. Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid. (Umeå universitet, 2020), s. 9–116,

⁴ Se även Sanningskommissionens för det samiska folket direktiv. Regeringen. Dir. 2021:103. Synonymen till konsekvenser är följd eller följder. Svenska Akademiens Ordbok, SAOB, 1937.

⁵ Med begreppet nationella näringar avses jordbrukets och skogsbrukets verksamheter i lappmarkerna. Det tidsenliga begreppet Lappmarkerna nyttjas. Undertecknad följer Direktiv för Sanningskommissionen för det samiska folket: Kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna och dess konsekvenser för det samiska folket" (dir. 2021:103). Konsekvensanalyser är vanliga i större utredningar där olika utfall vägs mot varandra.

⁶ Källmetodiskt återges källans exakta ordalydelse. Andra forskares texter om källor, i form av referat, noteras i fotnot.

Huvudfrågeställningen är om den statliga politiken i lappmarkerna genererar skillnader över tid mellan de skogssamiska och de svenska näringsgrupperingarna? Om så är fallet vad blir konsekvenserna?

Den lokala kungörelsen 1792

Ibland uppmärksammas historiska årtal om händelsen haft särskild betydelse för framtiden. En uppseendeväckande händelse inträffade 1792, vilken historiker och jurister diskuterat sedan 1960-talet.⁷ Bakgrunden är Förenings- och säkerhetsakten som Gustav III genomdrev vid 1789 års riksdag och som fick en genomgripande betydelse för civilrättsliga ärenden. Genom den gavs bönder möjligheten att förvärva äganderätt där kronohemman gjordes om till skattehemman och registrerades i Kammarkollegiets jordebok.

Hemmansägare i lappmarkerna ansökte efter 1789 om äganderätt till kronohemman som skulle överföras till skattehemman och registreras i statens jordebok hos Länsstyrelsen i Västerbotten. Länsstyrelsen beviljade ansökningarna, men skickade sen inte in dokumenten till Kammaradvokatfiskalsämbetet vid Kammarkollegiet, vilket uppmärksammades av riksdagen först 1873.⁸

Tre år efter riksdagsbeslutet om Förenings- och säkerhetsakten, och några månader efter mordet på Gustav III, utfärdar landshövding Johan Gustaf af Donner i Umeå en instruktion den 6 juli 1792 till underlydande tjänstemän om hur lappskattelandsärenden hädanefter skulle handläggas.⁹ Beslutanderätten om ärendena flyttas från lappmarkstingen, den dömande makten, till länsstyrelserna, den verkställande makten. I instruktionen meddelas att all jord i lappmarkerna hädanefter är kronomark till sin jordnatur. Omfattningen och konsekvenserna av landshövdingens beslut blir omvälvande, bland annat på grund av avvittringsprocessen i lappmarkerna från 1873 till 1900.

⁷ Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 91–94; G. Prawitz, *Lappskattelanden. Samernas Skattefjäll III*. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967), s. 2–26, bil. 27. Prawitz granskar af Donners lokala kungörelse. Instruktionen kan läsas i Å. Holmbäck. *Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*. (SOU 1922:10, 1922), s. 78–79, (bil. 5).

⁸ Att KB och länsstyrelsen Västerbotten inte följt Kammarkollegiets regler uppmärksammas i riksdagen 1873, i andra kammarens protokoll, lördagen den 15 mars 1873, s. 260. Uppgifterna vid riksdagen om länsstyrelsens undanhållande av information bekräftas i Stenmans forskning om avvittringarna i Västerbottens län. L. Stenman. *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker*. (Forskningsrapporter från kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, 1983), s. 44–48.

⁹ Utfärdad den 6:te Julii 1792. Renoverad dombok Jokkmokk 1793. RA, 114. Hädanefter i framställningen "1792" eller "lokala kungörelsen" eller "lokala kungörelsen 1792".

Vid tinget i Jokkmokk 1793 kom en kraftfull reaktion mot af Donners skrivelse.¹⁰ Målet inleds enligt rättegångsformalia:

S:D: I anledning af den stämning underteknad Domhafvande uppå Lappmannen Per Jönsson Rims i Sockstjock innevarande dag tidigt på morgonen företedde skrifteliga stämnings Memorial, å Herr Oeconomie Directeuren och Krono Befallningsmannen Fredric Esaias Hasselhoun, afgifwit; Förekommom desse wid uprop i egne personer ...

Käranden Per Jönsson Rim från skogssamebyn Sjöksjokk hade stämt kronobefallningsman Hasselhoun, för att Rim skulle ”återfå det land som skulle wara från honom tagit”. Hasselhoun avvisade Rims krav. När domaren tydliggör att af Donners skrivelse honom veterligen inte lästs upp ”från Predikostolarne” kom Hasselhoun att hastigt ursäkta sig med att ”upbörden förhindrade honom sig längre wid Rätten infinna” varpå han tågade ut från tinget. Varpå Rim förnyade sin anhållan att ”... oqwald få besitta sitt innehafwande Land”.¹¹ Rim förstod alltså att af Donners instruktion försvagade hans rätt till landet och protesterade därför på tinget.

Varför var det då viktigt för af Donner att driva igenom förordningen 1792? En förklaring återfinns i 1789 års Förenings- och säkerhetsakt. Kaisa Korpijaakko-Labba visar i sin avhandling de juridiska följderna av akten. När bondens ägande till marken för första gången fastställdes 1789 kom lappskattelandsägarens skattemannarätt att förstärkas eftersom lappskattelands jordnatur, som skatteland, fastställdes av staten med 1695 års lappskattelandsreform.¹² Under 1700-talet förekom en diskussion om lappmarkernas jordnatur.¹³

Landshövding af Donners sammanvägda värdering av följderna av Förenings- och säkerhetsakten var rimligen att regeringens uppmuntran till expansion av nybyggen och skogsbruk kolliderade med landshövdingens juridiska bedömning av effekterna av lappskatte-

¹⁰ Prawitz. *Lappskattelanden*, s. 23–26, bil. 27. Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 94.

¹¹ Referatet beskriver endast Hasselhouns beteende och att instruktionen inte lästs upp från ”predikostolarne” innan tinget 1793. Renoverad dombok Jokkmokk 1793. RA, s. 106–120. Käranden Pär Jönsson Rim kommer från skogssamebyn Sjöksjokk. P. Sköld. *Samisk bosättning i Gällivare 1750–1850*. (Umeå universitet, 1992), s. 132–133. Rims lappskatteland Vaimat-Suoppatlandet ligger 40 km ostsydost Jokkmokks kyrka. Hultblad, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 114–115, 221. E. Reuterswärd. *Ett massmedium för folket*. (Lunds universitet 2001), s. 55–58, 101–103. Underteknads fetstilsmarkering.

¹² K. Korpijaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland*. (Juristförbundets förlag, 1994), s. 232–240, 382, 448. Se vidare N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*. (Uppsala universitet, 2011), s. 81; Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 96–99.

¹³ Om jordnaturen i lappmarkerna var skatte eller krono fanns under 1700-talet bland statens företrädare delade meningar; Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 69–71, 74–76.

landens förstärkta äganderätt. Lappskattelands starkare juridiska tyngd efter 1789 hade skapat en situation där den lokala förordningen 1792 blev en utväg. Om samernas starkare rätt till lappskattelanden i och med 1789 års Förenings- och säkerhetsakt i stället hade försvagats hade motiven för af Donner att utfärda skrivelsen rimligen saknats.¹⁴

Men domaren vid tinget i Jokkmokk 1793 reagerar kraftfullt då förordningen inte kommit till hans kännedom eftersom den inte lästs upp från predikstolen. Alla beslut från stat, regering och länsstyrelser skulle läsas upp från predikstolarna för att vara giltiga. Undanhållandet av uppläsningen inför folket i kyrkan 1792 kan därför ses som en del av af Donners metod att genomföra 1792 års förordning. Bilden av hans smusslande förstärks av kronobefallningsman Hasselhouns hastiga uttåg från tinget sedan domaren upplyst tinget om orsaken bakom att han inte informerats om kungörelsen.¹⁵

Vilka var de administrativa grunderna för af Donners beslut i Umeå den 6 juli 1792? I domboken för Jokkmokkstinget noteras att hans skrivelse kom in till Jokkmokks tinget den 4 augusti 1792 som ”Allmän kundgjörelse til samtelige Länsmännen.” När man i Modées samling av alla publicerade allmänna handlingar söker efter af Donners kungörelse som en centralt utfärdad kungörelse för 1792 och 1793 finns ingen sådan för något datum.¹⁶

Skrivelsen från af Donner var i stället en läns- eller lokal kungörelse som landshövdingarna hade rätt att utfärda, men som endast gällde det egna länet.¹⁷ Landshövdingen hade dock inte maktbefogenheter att ta beslut i jordnaturfrågor.

Detta har tidigare forskare inte uppmärksammat. De har värderat den lokala förordningen 1792 genom att betona att dess betydelse inte var särskilt stor, och hänvisa till statens enväldiga makt, samt gjort bedömningen att den lokala förordningens betydelse minskade. Hand-

¹⁴ Här redovisas en förklaring till landshövdingen utfärdande. Andra forskares alternativa förklaringar välkomnas.

¹⁵ Vid tinget i Jokkmokk 1793 klarlägger domaren att af Donners skrivelse 1792 enligt reglerna inte lästs upp från predikstolarna i lappmarkerna. Om uppläsning se Reuterswärd. *Ett massmedium för folket*, s. 55–58, 101–103.

¹⁶ Renoverad dombok Jokkmokk 1793. RA, s. 110, 114; R. G. Modée. *Utdrag utur alle från och med år 1791 utkomne Publique handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner, och Publicationer, ... Femtonde delen till 1794 års slut*. (Kongl Tryckeriet, 1829.)

¹⁷ Reuterswärd. *Ett massmedium för folket*, s. 42–43.

läggare började efter 1792 ge efter för att till slut acceptera den.¹⁸ Undertecknads klarläggande att af Donners beslut 1792 var en lokal kungörelse för Västerbotten som saknade nationell giltighet möjliggör fortsatt forskning om dess effekter.¹⁹

Den centrala statsmakten och en lokal kungörelse.

De avgörande centrala besluten kring markfrågorna i lappmarkerna om odlingsgräns 1867, avvittringsstadga för lappmarkerna 1873 och 1886 års renbeteslag genomförs drygt 80 år efter 1792. Den lokala kungörelsen tycks ha verkat under lång tid.²⁰ I det följande ställs tre frågor om af Donners kungörelse.

Finns det något centralt beslut av regering eller Kunglig Majestät innehållande en central kungörelse som grund för af Donners lokala kungörelse 1792 om lappmarkernas jordnatur? Historikern Lennart Lundmark besvarar frågan med att konstatera att det inte fanns några centrala direktiv om hur lappskattelanden skulle hanteras då varje berörd länsstyrelse gjorde egna bedömningar.²¹

Om detta hänvisar Lundmark till 1882 års utredning, som låg till grund för 1886 års renbeteslag. Frånvaron av centrala beslut om lappskattelanden fram till 1882 visar att af Donners lokal kungörelse 1792 är grunden till den 90 år senare aggregerade administrativa oredan. Frånvaron av centrala direktiv, som konstateras i utredningen 1882, visar att af Donners lokala kungörelse år 1792 inte fullföljts med ett beslut på central nivå.

Hade landshövdingen i Västerbotten befogenheter att 1792 avskaffa lappskattelandens jordnatur, då lappskattelandsreformen 1695 fastställt den som skatteland?

¹⁸ Holmbäck. *Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, s. 78–79 (bil. 5). Prawitz, *Lappskattelanden*. S. 23–26, (bil. 27). Lundmark, *Samernas skatteland*, s. 94. Bylund, *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, s. 242–244, 25–251.

¹⁹ Att etablerade forskare inte följde upp det spåret med det avtagande engagemanget gällande tillämpningen av 1792 beror nog på att den frågan inte var central i deras forskningsuppdrag (Lundmark undantagen). I den tidens forskningskontext var lappskattelandsfrågan nog redan avgjord.

²⁰ Stenman, *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker*, s. 171–172. Kongl. Maj:ts nådiga Stadga (1873:26) om avvittring i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker, Regeringskansliets rättsdatabaser. T. Cramér & G. Prawitz. *Studier i renbeteslagstiftning*. (Norstedts, 1970), s. 128–135. Vid en avvittring skiljer statens avvittringsverk den enskildes egendom från Kronans mark.

²¹ Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 166, 163. Min kursivering.

Beslut i jordnaturärenden ligger utanför en landshövdingens befogenhet. En lokal kungörelse ger inte fullmakt att besluta om det som sorterar under regering och Kammarkollegium.

Civilminister Bergström konstaterar vid riksdagen 1873 att Länsstyrelsen i Västerbotten inte anmält lokala beslut om nybyggares skattemannarätt till Kammarkollegiet. Han påpekar att tillvägagångssättet inte har stöd i lagen. När hemmans- och nybyggarärenden handlades regelvidrigt av Länsstyrelsen finns det fog för att anta att detsamma gällde lappskattelandsärenden – att undersöka det är en forskningsuppgift som ligger utanför ramen för detta kapitel.

Sist men inte minst, genom 1792 års lokala förordning ersatte af Donner tingens domsmakt med handläggning och beslut hos länsstyrelsen, som också hade den verkställande makten.

Kan det finnas relevant information om af Donners lokala kungörelse år 1792 i protokollen från riksdag, regering, avvitringsstadgor och kommittéer 1850–1900, vilka ingående behandlat frågor om äganderätten i lappmarkerna?

Frågan kan besvaras med ett ja. Protokollet från 1873 års riksdag innehåller intressanta fakta. Civilminister Axel Bergström påpekar i sitt anförande i Andra kammaren:

Jag vill vidare erinra Kammaren, att de åberopade resolutionerna af Konungens Befallningshafvande i Norr- och Wester-bottens län, uti hvilka skulle hafva ått nybyggare tillerkänts full skattemannarätt äfven till skogen på hemmanen, icke äro laga kraftvunna. Kammar-advokatfiskals-embetet har icke erhållit del af handlingarne, och dessa resolutioner betyda således ingenting. Kongl. Maj:t och Kronan är icke skyldig att honorera förbindelser, ingångna af underordnade tjenstemän, utan stöd af lag. Hvad de åberopade skattebrefven angår, förklarar jag att de endast afse inegorna och den skog som är under hemmanens ränta inbegripen. Men sådan har ännu icke blifvit hemmanen tilldelad, enär afvittringen icke hunnit utsträckas till dessa bygder.²²

Civilminister Bergströms riksdagsanförande är centralmaktens röst: hemmansägarnas i lappmarkerna förhoppning inför riksdagen 1873 om att de efter tidigare länsstyrelsebeslut redan förvärvat äganderätt till hemmanen avfärdas med att besluten är tillkomna ”utan stöd af lag”.

Eftersom ministern konstaterar att Länsstyrelsen i Umeå inte har rätt att bevilja hemmansägare i lappmarkerna något innan det tagits ett centralt beslut om avvitrning, så kan ju inte heller af Donners lokala

²² Riksdagen 1873. Andra kammarens protokoll lördagen den 15 mars 1873, s. 260. Debatt om skogsfrågan, avvitringsstadga och renbeteslagar.

kungörelsebeslut 1792 att jordnaturen i lappmarkerna skulle vara kronans vara giltig eftersom sådana ärenden beslutas centralt.

Tjänstgörande landshövdingar har inte heller anmält sina beslut om hemmansägenderätt till Kammarkollegiet och Kunglig Majestät. Kronan är inte ”skyldig att honorera förbindelser, ingångna af underordnade tjenstemän, utan stöd af lag.” Landshövding af Donner och hans efterföljare har beslutat i fastighetsrättsliga ärende utanför deras befogenhet.

En lokal kungörelses konsekvenser

Vad fick då 1792 års länskungörelse för konsekvenser? Här presenteras enligt gängse konsekvensanalytisk metod två utfall. Det ena följer på Gustaf III:s Förenings- och säkerhetsakt från 1789. Det andra beaktar konsekvenserna av landshövdingen af Donners lokala förordning tre år senare.

Som en följd av 1789 års Förenings- och säkerhetsakt förstärktes skogssamernas äganderätt till lappskatteländen. Skogssamebyn Arvidsjaurbyn, omfattade 36 lappskattelandsägare. Skogssamerna förfogade med förstärkt äganderätt ett område som i dag motsvaras av Arvidsjaur och Malå kommuner.²³ Staten hade inte kunnat tilldela hemmansägare och nybyggare mark eftersom kronan inte ägde marken. En eventuell avvittringsstadga med här ägandeförhållanden hade haft ett annat innehåll än den som genomfördes 1873.²⁴

Utfallet av landshövding af Donners lokala förordning 1792 blev det motsatta till utfallet 1789. Staten skiljde nu skogssamerna från äganderätten till lappskatteländen. Landshövdingen deklarerade att lappskatteländen är kronans till sin jordnatur. Med 1873 års avvittringsstadga fick de före detta lappskattelandsägarna en renbetesrätt.²⁵ Därmed och därför behöver staten inte ens överväga att ge skogssamiska ägare till lappskatteländen en annars given aktörsroll i avvittringarna. Svenbjörn Kilander har visat att det vid avvittringen av Klumpvattensfjället i Jämtland 1847 beslutades att delar av området skulle tillfalla samerna. I lappmarkssocknarna utestängdes i stället

²³ Prästbordsägor, tingshustomt och marknadsplats lämnas därhän.

²⁴ Om landshövding af Donners beslut om 1792 års lokala kungörelse uppmärksammats av centralmakten samma år hade den underkänts som olaglig.

²⁵ Renen, som vandrat i dessa marker sedan urminnes tid, erhöll från 1886 statens tillstånd att nyttja dem.

skogssamerna.²⁶ Hemmansägarna som före 1873 års riksdag trodde sig äga sina hemman fick, på grund av statens avvittring i lappmarkerna, skattemannarätten till hemman som låg på skogssamernas lappskatteländ.

Min granskning av Västerbottens landshövdingens lokala kungörelse 1792 visar att staten inte följt upp den med ett centralt beslut. Det har resulterat i att en lokal kungörelse getts vikten av en central kungörelse över tid. Eftersom det saknades centrala direktiv gjorde länsstyrelserna egna bedömningar i varje enskilt inrymningsbeslut. Det skapade en struktur av skillnader mellan lappskatteländerna.²⁷ Konsekvensen blev en *ad hoc*-styrning av lappskatteländsfrågorna över tid.

Från sämja till tvister mellan skogssamer och nybyggare

Redovisningen av de skogssamiska näringarnas utveckling fram till 1792 är viktig för förståelsen av den fortsatta utvecklingen. Det mest typiska skogssamiska området, Arvidsjaurbyn,²⁸ bestod under 1700-talet av 36 lappskatteländ med en medelvärdesyta om $1,5 \times 1,5$ kilometer.²⁹ Arvidsjaurbyns skogssamer var självorganiserade, självstyrande och aktörer i möten med statens företrädare. Aktörskapet var tydligt i dialogen mellan skogssamer och tingsdomare inför beslut i lappskatteländsären. Skogssamerna kommunicerade kontinuerligt med statens lokala företrädare präster, proster, domare och skatteuppbördsmän.³⁰ Orsaken till skogssamernas position var att de fram till 1757 som ensam part varit de som kommunicerat med den svenska statens företrädare.³¹ Efter nybyggarnas intåg kom det skogssamiska självstyret att minska och på 1820-talet var det över. Men ännu vid sekelskiftet 1800 var förhållandet mellan skogssamer och nybyggare gott. År 1802 beskrev nybyggarna i Arvidsjaur sig själva som helt

²⁶ Kilanders metod att utgå från källor på individnivå som summeras på en övergripande nivå gällande jord- och skogsaffärer mellan hemmansägare, obemedlade och skogsbolag är föredömlig. S. Kilander. *När tiden byttes ut – Norra Jämtland och industrialiseringsprocessen 1850–1900*. (Nordic Academic Press, 2021), s. 86–87.

²⁷ Lundmark. *Samernas skatteländ*, s. 166.

²⁸ I. Ruong. *Något om den gamla skogsrenkötseln i Arvidsjaur socken*. I Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944. I Eneqvist G. & Hjulström F. (red.). (Uppsala universitet, 1944), s. 92–101.

²⁹ Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 2, not 12.

³⁰ Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 80, 83, 97–98.

³¹ År 1757 anlände förste nybyggaren till Arvidsjaur från ”nedre landet” (Skellefteå). A. Ohring. Arvidsjaur från Förr och Nu. I N. Ramselius (red.). *Vår nordliga hembygd / utgiven till skolornas tjänst av* (1920), s. 94.

beroende av skogssamiska grannar under de första åren, utan ”vilkas understöd med födoämnen, Nybyggaren ... icke, skulle kunna bestå”.³²

År 1803 hade nybyggaren i Pjesker i Arvidsjaur av tinget fått tillstånd att tillsammans med skogssamen på lappskattelandet Lamburfiska i Lamburbäcken. En tvist uppstod när nybyggaren försämrade fisket med sina dämningar, vilket ökade mängden kreatursfoder från bäckängarna. Ägaren till lappskattelandet förlorade tvisten om fisket i Lamburbäcken trots att han åberopade ”gammal hävd” och att han betalade skatt för lappskattelandet. En äldre dom om lappskattelandsinnehavarens ensamrätt till fisket underkändes av landshövding och länsstyrelse eftersom tinget inte ”hade att taga befattning med Kronolägenhetens disposition.” Lappskattelandsinnehavaren anmälde då ärendet till Kammarkollegiet som 1815 gav nybyggaren rätt. Staten nullifierade tingsrättens lagstadgade beslut om skogssamens fiske rätt.³³

Ett ärende vid tinget i Arvidsjaur 1828 beskriver det försämrade rättsläget för skogssamerna:

S:D: Nybyggaren Johan Nilsson i Malånäs, hade till tinget instemt Lappmännen Jon Jonsson och Eric Mattsson, såsom innehafware til den del utaf Granselets Lappland, hwilken äfwen kallas Koppsele, der innom Käranden för hans Nybygge, än de flere särskilda Nybyggarena, Johan Johansson i Wännäs, Nils Nilsson i Tjernberget och Jon Nilsson i Hundberget, dels äro helt och hållet med sina Nybyggen, dels til deras hufwudängar belägne, påstående Käranden, som igenom Swarande Lappmännens wistelse med betydliga Renhjordar å samma land, mycket lider af Rendjurens tramp och betande, både i ängarna samt betesmarker, det bemålte swarander hwar för sig, måtte utreda bewisa ägande nyttjorätt till ifrågawarande land-del, eller ock derifrån skiljas ...³⁴

Här klagade alltså nybyggarna över att samernas renhjordar trampade ner deras höskörd, trots att dessa marker låg inom det som ingick i de samiska lappskattelanden. Skogssamerna hade brukat dessa marker enligt urminnes hävd, medan nybyggarnas ”hävd” var 69 år. Det hindrade dock inte nybyggarna från att yrka på att samerna skulle drivas från sina marker om de inte kunde bevisa rätten till lappskattelandet.

³² Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867*, s. 261.

³³ Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, s. 242–243.

³⁴ Renoverade domboken för Arvidsjaur, § 20, 1828. RA. Bylund, *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, s. 250–251. Undertecknad har återgett källtexten exakt. Bylund har refererat den.

I ett tingsutslag tio år tidigare fick två skogssamer dela på renbetet på skattelandet: ”Eric Matsson, genom Utslag den 16 Apr. 1818 fått betesrätt sig tillagd på det sätt, att han och Jon Jonsson skulle detsamma til hälften hwardera begagna.”³⁵ Men 1828 dömer tinget att den tillkommande skogssamen från utslaget 1818 måste flytta från Granselelandet. På ett decennium har domstolen gjort en helomvändning. Vid tinget 1818 beslutade domaren att lappskattelandsbetet var tillräckligt för två samers renhjordar. Men 1828 är majoriteten i nämnden svenska nybyggare. Vidare är domaren medveten om att ärendet två decennier in på 1800-talet avslutas vid Länsstyrelsen i Umeå med ”Konungens Befallningshafwandes stadfästelse”.

Före af Donners lokala förordning 1792 avgjordes lappskattelandsärenden vid lappmarkstingen. Konsekvenserna för lappskattelands-samerna i Lambur 1803 och Gransele 1828 blev enligt staten att skogssamerna inte längre ägde marken på grund av kungörelsen 1792.

Lappskattelandsärenden som tidigare avgjordes vid tinget, där samiska nämndemän dominerade, överfördes för beslut till den verkställande makten, det vill säga länsstyrelserna.

Den gamla skogssamiska nämndemannamajoriteten ersattes av en med majoritet av nybyggare, vilket ofta innebar att domsluten gick nybyggarnas intressen till mötes.³⁶

Ärenden som överklagades av skogssamer med hänvisning till äldre tingsdomar överprövades av Kammarkollegiet som nullifierade dem (se s. 11, not 33).

Näringarna i lappmarkerna före och efter 1792

Skogssamerna hade sedan länge praktiserat ett enklare jordbruk på sina välgödslade lappvallar.³⁷ Litteraturen visar att det fanns ett antal skogssamiska nybyggen redan före 1749.³⁸ De lagliga möjligheterna

³⁵ Renoverade domboken för Arvidsjaur år 1828. RA. Bylund, *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, 251. Holmbäck. *Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, s. 78–79. Urminnes hävd: Den samiska rätten att utnyttja områden för renskötsel, jakt och fiske är byggd på urminnes hävd. Urminnes hävd enligt gamla jordabalken är en äganderätt som förvärvats genom att man under lång tid brukat marken utan att någon hindrat en. <https://www.sametinget.se/1125>.

³⁶ Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 84–86.

³⁷ Om äldre skogssamiskt jordbruk se: Å. Campbell. *Från vildmark till bygd*. (Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, 1948), s. 256–263; J. G. Ullenius. *Något om skogslapparnas bo-vallar*. (Norrbottens Museum 1937), s. 107–126.

³⁸ O. Egerbladh. *Fyra gamla Lyckselebyar – Björksele, Brattfors, Fahrträsk, Vägsele*. (Lycksele kommun, 1973), s. 46; Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867*, s. 211.

för skogssamer att anlägga nybyggen öppnades först med Kongligt Reglemente den 24 november 1749 ”för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland eller ock hädaneftre till landets upbrukande derstädes sig nedsätta vilja.” Lappmarksplakaten före 1749, 1673 och 1695, var förbehållna svenskar och finnar.³⁹ I Arvidsjaur hade skogssamerna 1800 fortfarande en stark ställning.⁴⁰ I angränsande skogssamebyn Uhmeåbyn i nuvarande Lycksele kommun, var skogssamerna redan 1750 på defensiven gentemot finska och svenska nybyggare.⁴¹ I Åhselebyn, den då sydligaste skogssamebyn, dominerade finsk nybyggarsrörelse. Men drygt hälften av skogssamiska nybyggen upptogs efter 1792.⁴²

För Malå, Arvidsjaur och Arjeplogs socknar redovisar geografen Erik Bylund att:

86 bebyggelseenheter kommit till genom lapsk pionjärverksamhet före 1868. Det rör sig alltså om drygt 30 % av alla nybyggen (270) under denna tid.

För Arvidsjaur socken var drygt 90 procent av skogssamiska nybyggen anlagda efter 1800.⁴³ Skogssamernas nybyggen i Jokkmokk 1800–1825 är knappt 20 under perioden, ofta uppförda på lappskatteländen in mot lappmarksgränsen.⁴⁴

Vi beger oss nu till lappskattelandet Släppejaur i sydöstra Arvidsjaurbyn. Olof Jonssons insynning behandlades vid tinget 1842. I syneprotokollet beskrivs hans ambitioner som jordbrukare:

Sökanden Olof Jonsson anhöll för sitt arbete wid hufvudwistet Mussielokt, synt, värderat och anteknad; hwilket befants wara: Åker, upptagen och begödd, 3 kapplands area.

Förutom åkern fanns 3 kappland ”tillgångsmark” för ”ytterligare odling.”⁴⁵

³⁹ Nybyggarreglementet år 1749; E. Poignant (red.). *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfribeterna*. (Samson & W. 1872), s. 20, 33–34, 37.

⁴⁰ Första nybygget insynades 1757; B. Marklund. *Skogssamiska studier*. (Umeå universitet, 1999), s. 8; Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 67–71.

⁴¹ G. Norstedt. Lappskatteländen på Geddas karta. (Thalassa förlag, 2011), s. 47–51.

⁴² C. Westerdahl. *Samer nolaskogs*. (Örnsköldsviks kommun, 1986), s. 101–105, 107–115; Hultblad. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 114, 115, 180, 182, 221.

⁴³ Före 1800 anlades fyra nybyggen av skogssamer; Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867*, s. 82, 210.

⁴⁴ Hultblad. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 114, 115, 180, 182, 221.

⁴⁵ S. O. Jansson. *Måttordboken*. (Nordiska museets förlag, 1995), s. 132. Ett kappland är 154¼ m².

Men skattelandet består också av 18 ”renbetestracter”, varav sju är belägna på södra sidan Vindelälven och av elva fiskesjöar.⁴⁶ Insyningen av Släppejaurlandet år 1842 är ett exempel på skogssamisk strategi där de små åkrarna utgör första steget för att säkra ägandet av lappskatte-landet. Skogssamer kunde alltså insyna ett nybygge där det gavs möjlighet.⁴⁷ En del skogssamer synade in nybyggen i den egna skogs-samebyn.⁴⁸

Geografen Sten Rudberg sammanfattar jordbrukskoloniseringen av ”inre Nordsverige” med statsmakternas ”välvilliga intresse” som ”varit till hjälp för den fortsatta nybyggesverksamheten”.⁴⁹

Skogsbrukets industriella utveckling i övre Norrland inleddes under 1700-talet.⁵⁰ Under 1730-talet protesterade kustbönderna mot statsmaktens långsamhet när det gällde avvitrningar. Wilhelm Carlgren beskriver detta missnöje:

I stort kan sägas, att Norrland hela detta skede och långt senare måste umbära den fasta uppdelning av skogsmarkerna, som söderut underlättade virkestillförseln. Avvittringen framstår snarast, i sin långsamma och splittrade fortgång häruppe, som ett led i skogsnäringsarnes oavbrutna sekellånga kamp inbördes om de stora vidderna.⁵¹

Lappmarksgränsen var fortfarande inte fastställd. Innan gränsen mellan kustsocknarna och Lappmarken drogs upp kunde skogarnas avskiljande och uppdelning av byar inte ske.⁵² Sågverksindustrins tillgång på sågtimmer säkrades vid denna tid genom att statsmakten, i form av privilegier, tilldelade industrin avverkningsrätter. Carlgren beskriver hur man in mot 1800-talet synade in enorma skogsområden. I förrättningarna nöjde man sig ofta med skattningar och han sammanfattar:

⁴⁶ Dombok Arvidsjaur § 20 1842, Riksarkivet Härnösand. Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 7–8.

⁴⁷ Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867*, s. 210.

⁴⁸ Redan 1799 hade skogssamen Per Hansson insynat ett nybygge på Släppejaurlandet i sydvästra Arvidsjaurbyn. Marklund. *Skogssamiska studier*, Källskrift 2, s. 43–45 (särskild paginering).

⁴⁹ S. Rudberg. Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige. (Almqvist & Wiksell 1957), s. 148, 195; Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*, s. 20, 33–, 37. Undertecknad påminner om att samerna inlemmades i statens nybyggespolitik för första gången ifrån 1749 (se sid 13 om nybyggesförordningarna).

⁵⁰ Skogsbrukets roll i Sveriges ekonomiska historia före 1850 saknas nästan helt, se *Sveriges ekonomiska historia*, *Jordpärön – Svensk ekonomisk läsebok* och *Pengarna & makten – Riksbankens historia*.

⁵¹ W. Carlgren. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt*. Norrländskt handbibliotek XI. (Almqvist & Wiksell, 1926), s. 62.

⁵² G. Göthe. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation*. (Uppsala universitet, 1929), s. 468–469; Carlgren. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt*, s. 62.

Samma summariska uppskattning fortfor långt in i nästa sekel. Det är i dessa och dylika fall, som det extensiva momentet i dåtida norrländskt näringsliv stegras till ett kolonialt.⁵³

Under 1920-talet pågick en diskussion om kolonialmakternas rovdrift. Det påminde honom om likheterna med statens frikostiga utdelning av avverkningsrätter till sågverken drygt 100 år tidigare. Carlgrens synpunkt att 1800-talets Sverige var en stat med en inre kolonial struktur är värd att noteras.

Men staten skulle återkomma med tydligare styrning av skogsbolag och sågverk. År 1817 klagade staten via Kommerskollegium över den oförsiktiga virkesexport som ”mindre anpassats efter våra skogars tillgångar än efter engelsmännens behov av sysselsättning för sitt tonnage under kontinentalblockaden.” År 1846 konstaterade samma myndighet att det var nödvändigt att styra skogspolitiken eftersom trävarurörelsen blivit så lönsam. Staten omvärderade de stora friheter som sågverken hade fått.⁵⁴

Efter 1850 stiger skogens värde.⁵⁵ I den tidens timmerrusch försökte Jämtlands samer att sälja timmer. Statsmakten och länsstyrelsen stoppade försöket. Eftersom samerna ansågs stå på en ”lägre kulturnivå” skulle de inte få äga skog som kunde köpas eller säljas. Kunglig Majestät utfärdade den 23 januari 1866 en varning ”rörande vådan av att inleda lappallmogen i handelsaffärer med skogsvaror.”⁵⁶ Statens varning omöjliggjorde skogssamernas möjligheter till timmerförsäljning i Väster- och Norrbotten. Skogssamerna som under århundraden skött sina affärer med enskilda och handelshus på marknader blev nu, när varan hette timmer, omyndigförklarade.⁵⁷

⁵³ Carlgren. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt*, s. 83.

⁵⁴ Carlgren. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt*, s. 116. Om makteliten och statens roll över tid, se M. Melkersson. *Staten, ordningen och friheten*. (Uppsala: Uppsala universitet 1997), s. 216–222.

⁵⁵ G. Wetterberg. *Pengarna & makten – Riksbankens historia*. (Atlantis/Sveriges Riksbank, 2009), s. 165.

⁵⁶ G. Prawitz. *Odlingsgränsen. Samernas Skattefjäll III*. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967), s. 12–13. Per Larsson, innehavare av en tredjedel av skattefjällen Hundshög och Tåssås ansökte hos finansdepartementet år 1865 om tillstånd att ”... till avsalu avverka timmer med mist 10 tums diameter i lilländan”. Larsson återopade Kungl. Maj:ts brev 1844 vilket gav kronoåbor i Väster- och Norrbotten rätten att sälja timmer (Jämtlands län hade ansökt om samma villkor). Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 139.

⁵⁷ Marklund, *Det milsvida skogsfolket*, s. 47–51.

De nationella näringarna i lappmarken, jordbruk och skogsbruk expanderade under 1800-talet med allt fler nybyggen och ett skogsbruk timmervolymer och sågvaror ökade.⁵⁸

Skogssamernas lappskattelandsmarker var inte längre ohotade marker. Tingsmål dömdes allt oftare till nybyggarnas favör. Nybyggarnas makt stärktes av statens positiva hållning och det kom att nedvärdera skogssamernas rättigheter genom att staten krävde att de skulle flytta från skattelanden. Sågverken hade samtidigt fått avverkningsrätter som privilegier utan någon egentlig myndighetskontroll. Medan skogssamerna var på väg att förlora lappskattelanden favoriserades hemmansägare och nybyggare genomgående av staten. De kunde räkna med större ägor i den kommande avvittringen. För de skogssamiska näringarnas del blev det fråga om en accelererande negativ utveckling.

Statens avverkningsrätter, skogskommittéer och stadgor

Staten hade sedan 1700-talet beviljat avverkningsrätter i Övre Norrlands kustland, så kallade stockfångstprivilegier. Kustlandsskogarna avvittrades under 1820-talet.⁵⁹ Staten beviljade också avverkningsrätter för sågverken i de väldiga lappmarksskogarna innan avvittringsstadgan 1873.

Stockfångstkommittéen 1872 granskade tidigare tilldelade stockfångstprivilegier. Där framkom att några ”för stockfångst tjenlige kronoallmänningstrakter funnos.” Områdena var belägna i anslutning till ”vattendragen Umeå- och Vindelelvarne” i socknarna Sorsele, Stensele och Lycksele i lappmarkerna och Degerfors i kustlandet. Lycksele häradsstyrelse var den som beviljade stockfångsområden i lappmarkerna i Västerbotten.⁶⁰ Kammarkollegiet benämner lappmarksområdena som kronoallmänningstrakter. Men samtidigt är dessa trakter också lappskattelandsområden som ingår i Kammar-

⁵⁸ R. Bunte, S. Gaunitz, & L-E. Borgegård. *Vindelns kommun ekonomiska utveckling 1800–1980*. (Vindelns kommun 1982), s. 160–162; F. Hjulström, G. Arpi & E. Lövgren. *Sundsvallsdistriktet 1850–1950*. (Uppsala universitet, 1955), s. 286–293. M. Carlgren, H. von Eckermann, O. Hellström, A. G. Högbom, F. Kempe, G. Kinnman, & Karl Nyström. *Skogsbruk och skogsindustrier i norra Sverige*. Norrländskt handbibliotek X. (Almqvist & Wiksell, 1925). s. 202–207. S. Kilander. *När tiden byttes ut*.

⁵⁹ Avvittringsstadga för kustlandskapen i Väster- och Norrbotten tillkom 1824. Stenman. *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker*, s. 33–34.

⁶⁰ Skogskommittén år 1872: Kammar-kollegii und. utlåtande af den 30 Maj 1870 ang. privilegii-stockfångst för sågverken i Westerbottens län, Stockholm 1872, s. 69.

kollegiets ordinarie uppdrag att bevaka. Bylund redovisar denna Kammarkollegiets dubbla hållning – det vill säga lappskattelanden existerar, och samtidigt inte.⁶¹

I Stockfångstkommitténs redovisning 1872 ingår Kammarkollegiets utlåtande från 1864 om utfärdade stockfångstprivilegier. Den då rådande statliga skogspolitiken bestod i att arrondera kronomark till större kronoskogsområden genom att flytta avverkningsrätter för stockfångst till annan kronomark. Arvidsjaurns socken, ett skogssamiskt kärnområde, värderades i Kammarkollegiets yttrande som platsen där ”Kronan sedermera finge ensam uteslutande disponera Arvidsjaurns stora och värdefulla skogsrymder.” Fördelarna för staten var ”kontrollen och uppsigten deröfver” utan att ”jägeri- och kronobetjening försvårades deraf” att ”enskildes skogsmarker dermed vore sammanblandade.”⁶²

Ett år efter Skogskommitténs rapport stod avvittringsstadgan för lappmarkerna på dagordningen vid 1873 års riksdag.⁶³ Debatten ägde rum i Andra kammaren den 15 mars 1873.⁶⁴ Riksdagen var bekymrad över ”skogförödelsen” och skulle nu behandla samernas möjligheter att erhålla renbetesrätt. Carl Erik Hjelm, riksdagsman från Skellefteå, deltog i debatten eftersom han i ”någon mån bör känna till lappmarksförhållandena”.⁶⁵ Hjelm redogjorde först för hur samerna behandlats hittills. De hade ”länge varit utsatta för förföljelse”, enligt honom. Staten hade tillåtit den jordbrukande befolkningen att ”intränga på deras område och der bosätta sig, och intill sednaste årtiondena hafva dessa främlingar tyranniserat dessa nomader.” Men, fortsatte Hjelm, allt var nu bättre för samerna eftersom staten söker skydda den ”nomadiserade befolkningens derstädes rätt ej mindre än den bofasta befolk-

⁶¹ Ett exempel på myndigheten Kammarkollegii parallella hållning eftersom handläggning av lappskattelandsärenden ingick i dess uppdrag. Om Kammarkollegiets olika roller – se agerandet i tvisten om Lamburbäcken s. 10, Bylund, Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867, s. 242–2433. Se vidare s. 16 om Kammarkollegiets roll i statens arrondering av skogarna i Arvidsjaur och s. 20 om dess roll som ansvarig för jordeboken och uteslutandet av lappskatteländ.

⁶² Skogskommittén år 1872: Stockfångst m.fl. privilegier i Norr- och Westerbottens län afgifna dels af Kammarkollegium och dels af den år 1868 tillsatta Skogskomité. (Stockholm 1872) och Kammarkollegii und. utlåtande af den 10 December 1864 ang. väckt fråga om undersökning af de för jord och skogar inom Norrbottens län utfärdade privilegier, s. 46.

⁶³ Prop. 1873:4. Kongl Maj:ts nådiga proposition till Riksdagen, angående åtgärder för betryggandet af skogens framtida bestånd och bevarande af Lapparnes renbetesrätt inom Westerbottens och Norrbottens läns lappmarker.

⁶⁴ Att återge debatten blir för omfattande. En västerbottnisk riksdagsman är representativ vad gäller kunskap i ämnet.

⁶⁵ Carl Erik Hjelm, folkskollärare i Skellefteå landsförsamling, vald till andra kammaren för Västerbottens norra domsagas valkrets. Hjelm f. 1826 i Björkvik, d. 1896 i Örebro (Wikipedia).

ningens”. Hjelms slutsats av statens förändrade behandling av samerna landar i erbjudandet om renbetesrättigheter.

Nybyggarfamiljerna kommer att slippa oron för framtiden.⁶⁶ Hjelms linje grundas i bedömningen att nybyggarna har vunnit och att samerna inte har förlorat. Ett tidens tecken är att begreppet lappskatteland inte förekommer i debatten.

Konsekvensen av riksdagsbeslutet om avvitringsstadgan blev att nybyggarna på kronomarken kunde bli hemmansägare under jordnaturen skatte, vilket innebar att den enskilde skattebonden betalade skatt till kronan för äganderätten till marken. Skogssamerna däremot gick från att ha varit ägare till lappskatteland till att få betalade skatt för renbetesrätten på kronans renbetesland. Urfolket berövades sin rätt till marken samtidigt som de belönades med kronans renbetesrätt. Om FN:s urfolksdeklaration funnits 1873 hade detta tillvägagångssätt varit ett brott mot deklarationen artiklar eftersom skogssamerna inte fick delta i avvitringen 1873 trots att de var ägare till lappskatteländen.⁶⁷

Statens politik gentemot skogssamerna efter 1873

Den 15 oktober 1887 möter ”lappallmogen” i Arvidsjaur landskansliet vid Länsstyrelsen i Norrbotten. Renbeteslagen är i bruk och avvitringsprocessen, liksom dragningen av den slutliga odlingsgränsen, pågår. Avvitringsprocessen i Arvidsjaur pågick från 1870-talet in på 1900-talet. Staten inrättade tio nya kronoparker i Arvidsjaur, två år innan avvitringsstadgan för Lappmarkerna utfärdades 1873.⁶⁸ Skogssamerna hade inte fått tillträde till avvitringsprocessen eftersom staten dessförinnan och i stället för avvitring tilldelat dem renbetesrätt.⁶⁹ Arvidsjaurbyn hade med den fastställda odlingsgränsen hamnat mellan odlingsgränsen i väster och lappmarksgränsen i öster. Området kallades av staten för det nya begreppet ”kulturland.”⁷⁰

Protokollet från mötet 1887 visar på landskansliets hållning gentemot skogssamerna. Landskansliet skriver att skogssamerna fortsätt-

⁶⁶ Riksdagen 1873, andra kammaren, debatt 15/3 1873, s. 241–245.

⁶⁷ UNDRIP, United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.

⁶⁸ Liljenäs, Allmänningsskogarna i Norrbottens län, 43; Bilaga till beskrifningen öfver Arvidsjaur tingslag i Piteå lappmark, Bilaga, Stockholm 1904, s. 18–19.

⁶⁹ Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 160. Odlingsgränsens definitiva sträckning fastställs 1890.

⁷⁰ Riksdagen föreslog 1867 regeringen/Kungl Maj:t att upprätta ”... en provisionell gräns emellan lappmarkernas kulturland och fjällbygd”. Lundmark. *Samernas lappskatteland*, s. 137.

ningsvis innehar äganderätten och att de bara ska ”styrka nuvarande eganderätten till renbeteslanden.” Det är inte korrekt utan tvetydigt.

Bakgrunden till landskansliets hållning är den skrivelse som landshövdingen utfärdat den 14 september samma år. I den tydliggörs att mötet ska handla om ”fullgörande af” ordern att landskansliet ska ta del av ”handlingar och papper” om skogssamernas renbetesrätt för klarläggandet av den ”rätt deras förfäder fordom haft till renbete”.⁷¹ Tidsavståndet mellan 14 år (1873) och fordom är avsevärd; fordom är händelser före nuvarande tideräkning.⁷² Härmed introducerar staten fiktionen att renbetesrätten är av urminnes hävd, medan äganderätten till lappskattelanden inte är det.

I protokollet finns en bilaga med alla lappskattelandsägare antecknade och en avslutande skogssamisk vädjan. I bilagan redovisas lappskattelanden i Arvidsjaurs sockens tre samebyar Mausjaur, Westra Kikkejaur och Malmesjaur. Begreppen renbetesland och lappskatteland definieras inte. För skogssamerna är lappskattelandet, sedan 1695, deras begrepp. Staten väljer begreppet renbetesland: ”anförde lapparne, att deras förfäder af ålder brukat vissa områden eller s.k. renbetesland.”⁷³ Från 1695 fram till 1800-talets slut använder staten alltmer sällan begreppet lappskatteland.⁷⁴

Mötets fortsättning präglas av tvetydiga besked: ”För att styrka nuvarande eganderätten till renbeteslanden, aflemnades åtskilliga handlingar.”⁷⁵ Skogssamerna informerades om att de hade äganderätten till renbete och att rätten formellt sett behövde styrkas genom

⁷¹ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand). Översiktligt referat i L. Lundmark. *Stulet land*. (Ordfront, 2008), s. 84.

⁷² Svenska Akademiens Ordbok (SAOB), band 22, 1957. Första belägg för renbetesrätt är från 1873. Äldre belägg för renbetesrätt kan finnas men SAOB:s belägg är tills vidare indicium för att begreppet är nyskapat 1873. Om fordom se SAOB band 8, 1925. Är detta statens introduktion av fiktionen om renbetesrätt som en rätt enligt urminnes hävd skild från äganderätten till lappskattelanden?

⁷³ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand). Ett kortare referat av mötet se: O. Korhonen. Karin Stenbergs lokala supportrar och några ytterligare stödjare. I Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.). *Skogssamisk vilja, en jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd"*, Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid (Umeå universitet, 2020), s. 178–179.

⁷⁴ Länsstyrelsen i BD-län uppger 1872 att de redan upphört med begreppet lappskatteland. Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 162–163; Lundmark. *Stulet land*, s. 82–83.

⁷⁵ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand).

att de skulle överlämna lappskattelandshandlingar.⁷⁶ En del av dem kände obehag över att överlämna ägandebevisen.⁷⁷

Protokollet avslutas med skogssamernas vädjan:

Lapparne anhöllo att slutligen få tillkännagifva önskvärdheten af att deras renbetesrätt icke komme att framdeles inskränkas, utan att de måtte fortfarande såsom hittills få bruka de områden som de af ålder innehaft, Ty detta vore för deras existens en oafvislig nödvändighet.⁷⁸

Tonen i framställan präglas av lågmäld rädsla för att deras rätt ska inskränkas. De var mycket oroliga inför framtiden.

I 1895 års Lapplagskommittés betänkande beskriver statens lappfogde konsekvenserna av 1886 års renbeteslag för skogssamerna i Malå. Samtidigt hade lappskattelanden Duoldemjaur, Keppejaur och Levattnet uteslutits från "kronans jordebok" på grund av "Konungens befallningshafvandes utslag den 20 maj 1889 och den 28 januari 1891".⁷⁹ De som fortfarande innehade lappskatteland drabbades därmed av ännu fler svårigheter med att försvara sina etablerade betes-system.⁸⁰

Lappfogden Burman beskriver det kaos som utbröt när renarna från fjällsocknarna i oktober varje år, på väg till vinterbetena, kom in i Malå sameby som en "sammanblandad väldig massa, framvältrande som en svallvåg mot kusten" där fjällrenarna kom att "sopa med sig alla renar som finnas i deras väg." På våren kunde fjällsamerna "på sista slädföret återvända med hästskjuts till sina sommarvisten." Fjällrenarna på väg västerut kom efter dem i maj. Konsekvenserna för skogssamerna i Malå blev att de vid midsommartiden måste bege sig västerut till Arjeplog för att "hemföra det mesta af sitt bohag åtminstone kor och kalvar, hvilka senare nu skola märkas." Burman rapporterade att skogssamernas flyttningsvägar, på grund av svall-

⁷⁶ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand). Skogssamernas vid mötet överlämnade ägohandlingar finns inte bevarade i något arkiv. Lundmark. *Stulet land*, s. 84.

⁷⁷ En del Arvidsjaurssamer överlämnade inte sina lappskattelandshandlingar. Meddelare Lars Stenberg, Västra Kikkejaur, Arvidsjaur.

⁷⁸ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand).

⁷⁹ 1895 års Lapplagskommittés betänkande, Protokoll vid Lapplagskommitténs sammanträden med lappfogdarna 1896. Bil. A, Lappfogde Burmans rapport 8 februari 1896, s. 31–35. Följden av Levattnets lappskatteland uteslutning ur Kammarkollegiets jordebok 1890 (under jordeboks-rubriken Levattnets lappskatteland) blir: Lejonströms sågverks recognitionsskog, 1900 den 21 Sept. Kungl. Note ang. utvidgad afverkningsrätt mot markens afstående till Kronan efter 10 år. Jordeboken, Västerbottens län, Malå socken, 1882/62, KKA, Riksarkivet. Jämför arrondering av statens skogar, kapitel 7, s. 16–17.

⁸⁰ Ett kortare referat från en del av Burmans rapport, se Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 171.

vågen två gånger per år, inte längre kunde användas.⁸¹ Detta lämnade efter sig flockar av förvildade renar nere i skogslandet, något som försämrade förhållandet till ortsbefolkningen. Burman insåg att systemet med lappskatteländ inte längre fungerade och skrev:

Men afvittringen kom och fråntog skogslapparne en stor del af deras land och därmed äfven flertalet af de uppförda inhägnaderna, icke blott dem, som genom afvittringsåtgärden kommo inom enskildes egor, utan mången gång äfven sådana, som fortfarande lågo på kronans område, och hvilka, frödiga af under mansåldrar hopad renspillning, nu tilldelades närmast nybyggare såsom ängesmark.⁸²

Burman rapporterade också att nybyggares kontakter med skogssamerna kunde vara fientliga. Renar hade tjuvskjutits och i handeln med skogssamerna använde nybyggarna alkohol som smörjmedel. Affärsmetoderna fick lappfogden att anmäla tre nybyggare från Fårträsk till åtal hos länsman.

Innehavaren av lappskatteländet Vuorbejaur hade förlorat renbetet i lappskatteländets västra del. Det hade under fem år auktionerats ut till ”de bofaste.” Burman hade av lappskatteländsinnehavaren Erik Nilsson informerats om att han ”befarar att detta skall förorsaka förvecklingar med den oärliga befolkningen i dessa trakter”. Flottningsdammen Dammbacken uppfördes i Malån under 1860-talet. Med dammen förstördes Nilssons husbehovsfiske eftersom ”fisken som alltid uppsöker grundt vatten under leken, lägger nu rommen på fasta landet, der den sedan förstöres, när vattnet i midten af juni uttappas”.

Burman möttes vidare av argumentet att den ”fordna vården icke bär sig för skogslapparne” och att deras tid ”som nomader” var slut. Varpå Burman konstaterar att skogssamerna börjat ”idka jordbruk och hafva kor, till hvilka de söka bergning”.⁸³

Som statens lappfogde är Burmans öppna kritik av de statliga åtgärdernas konsekvenser för skogssamerna ovanlig.

⁸¹ Lappfogde Burmans rapport 1896, s. 32. Adam Fredrik Burman, f. i Burträsk församling år 1862, ogift, bosatt i Lycksele socken (folkräkning 1890) och senare på Norrböle i Skellefteå socken (folkräkning 1910).

⁸² Lappfogde Burmans rapport 1896, s. 32–33. Burmans kritik mot den statliga politikens konsekvenser för skogssamerna är ovanlig.

⁸³ Burman 1896, s. 34–35. Jfr skogssamernas odlingar på de gamla lappvallarna (s. 11, not 38 och s. 20 not 85). Karin Stenbergs grundade mening är att den skogssamiska identiteten är överordnad deras näringar, Stenberg, *Dat läh mijen situd, En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*, 2020, s. 110.

Sammanfattning

Sedan den lokala kungörelsen för Västerbotten beslutades 1792 fram till sekelskiftet 1900 har statens politik påverkat skogssamernas näringar negativt. Statliga åtgärder innebar att de gång efter gång hamnade på defensiven. Till sist blev det också svårt för dem att hålla renskötseln vid liv.⁸⁴

Konsekvenserna av statens åtgärder efter 1792 hotar i dag urfolkets rätt till marker, modersmål och sin historia. I propositionen om ny renbeteslag 1928 konstaterades att av de skogssamer som varit renskötare på heltid från 1800-talets andra hälft och fram till 1920-talet återstod endast en fjärdedel. Det bekräftar att hoten mot skogssamernas näringar blivit en realitet.⁸⁵

Källstudien har satt skogssamernas näringsutveckling i fokus – en allt angelägnare inriktning. När en entydig statlig politik å ena sidan leder till negativa konsekvenser för skogssamernas näringar har det å andra sidan lett till en positiv utveckling för jord- och skogsbruk i lappmarkerna. Återskenet av den utvecklingen kan avläsas i dagens verklighet för skogssamerna.

Sanningskommissionen har större ambitioner än att föreslå en del gängse och smärre åtgärder till regeringen. När regeringen överlämnat kommissionens förslag till riksdagen bör företrädare för urfolkets respektive svenska folkets parlament formera en Försoningskommission.

Först när processerna i den parlamentariska kommissionen avslutats kan det finnas förslag till förändringar.

När de väl genomförts blir svenskarna kvitt den historiska barlast som behandlingen av urfolket har bestått oss medborgare med.

⁸⁴ I början av 1700-talet hävdade sig skogssamerna desto bättre. Per Persson på lappskattelandet Vuorbejaur stämmer 1701, 1706 och 1707 Rijk Anders Siuhlsson inför tinget för betesintrång. Konflikten löses med ett avtal mellan parterna där fjällsamerna betalar en avgift när de passerar Vuorbejaurlandet på väg till vinterbetesmarkerna. Marklund. *Skogssamiska studier*, s. 47–48.

⁸⁵ Lappfogde Burmans rapport 1896, s. 33; Prop. 1928:206, Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående upplåtelse av mark för bosättning åt lappar m.m.; given Stockholms slott den 2 mars 1928, 25. Se vidare Articles i UNDRIP, United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.

Referenser

Otryckta källor

- Renoverade domboken för Arvidsjaur år 1828. Riksarkivet.
 Dombok Arvidsjaur 1842, Riksarkivet Härnösand.
 Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2. Riksarkivet i Härnösand.
 Jordeboken, Västerbottens län, Malå socken, 1882/62, KKA, Riksarkivet.

Tryckta källor

- 1895 års Lapplagskommitténs betänkande, Protokoll vid Lapplagskommitténs sammanträden med lappfogdarna 1896. Bil. A, Lappfogde Burmans rapport 8 februari 1896. Stockholm 1896.
https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/statens-offentliga-utredningar/lag-om-de-svenska-lapparnes-ratttill-renbete-i_cve01b3/.
 Betänkande, Skogskomitén år 1872: Stockfångst m.fl. privilegier i Norr- och Westerbottens län afgifna dels af Kammarkollegium och dels af den år 1868 tillsatta Skogskomité och Kammar-kollegii und. utlåtande af den 10 December 1864 ang. väckt fråga om undersökning af de för jord och skogar inom Norrbottens län utfärdade privilegier, i Underdåniga betänkanden angående Stockfångst m.fl. privilegier i Norr och Westerbottens län. Stockholm: Riksdagen 1872.
 Bilaga till beskrifningen öfver Arvidsjaur's tingslag i Piteå lappmark. Stockholm: Rikets allmänna kartverk, 1904.
 Cramér, T. & Prawitz, G. *Studier i renbeteslagstiftning*. (Norstedts, 1970.)
 Kongl. Maj:ts nådiga Stadga (1873:26) om avvitrting i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker. Regeringskansliets rättsdatabaser.
 Modée, R. G., *Utdrag utur alle från och med år 1791 utkomne Publique handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner, och Publicationer, ... Femtonde delen till 1794 års slut*. (Kongl Tryckeriet, 1829.)

Poignant, E. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarks-friheterna*. (Samson & W., 1872.)

Prop. 1873:4. Kongl Maj:ts nådiga proposition till Riksdagen, angående åtgärder för betryggandet af skogens framtida bestånd och bevarande af Lapparnes renbetesrätt inom Westerbottens och Norrbottens läns lappmarker. Regeringskansliets rättsdatabaser.

Riksdagen 1873. Andra kammarens protokoll lördagen den 15 mars 1873.

Prop. 1928:206, Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående upplåtelse av mark för bosättning åt lappar m.m.; given Stockholms slott den 2 mars 1928.

Riksdagen 1873. Andra kammarens protokoll lördagen den 15 mars 1873. Debatt om skogsfrågan, avvitringsstadga och renbeteslagar.

Regeringen, Dir. 2021:103

Svenska Akademiens Ordbok, SAOB. (Svenska akademien, 1925, 1937, 1957.)

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, UNDRIP.

https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf.

Wikipedia. Carl Erik Hjelm.

https://sv.wikipedia.org/wiki/Carl_Erik_Hjelm.

Bearbetningar

Bunte, R., Gaunitz, S. & Borgegård, L-E. *Vindeln – En norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800–1980*. (Vindelns kommun 1982.)

Bylund, E., *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*. (Uppsala universitet, 1956.)

Campbell, Å., *Från vildmark till bygd*. (Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, 1948.)

Carlgren, M., von Eckermann, H., Hellström, O., Högbom, A. G., Kempe, F., Kinnman, G. & Nyström K. *Skogsbruk och skogsindustrier i norra Sverige*. (Norrländskt handbibliotek X, 1925.)

- Carlgren, W. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt.* (Norrländskt handbibliotek XI, 1926.)
- Egerbladh, O. *Fyra gamla lyckesebyar – Björksele, Brattfors, Fahträsk, Vägsele.* (Lycksele kommun, 1973.)
- Göthe, G. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation.* (Uppsala universitet, 1929.)
- Hjulström F., Arpi, G. & Lövgren, E. *Sundsvallsdistriktet 1850–1950.* (Uppsala universitet, 1955.)
- Holmbäck. Å. *Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling.* SOU 1922:10.
- Hultblad, F. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkemokks socken.* (Uppsala universitet, 1968.)
- Jansson, S. O. *Måttordboken.* (Nordiska museets förlag, 1995.)
- Kilander, S., *När tiden byttes ut – Norra Jämtland och industrialiseringsprocessen 1850–1900.* (Lunds universitet, 2021.)
- Korhonen, O. Karin Stenbergs lokala supportrar och några ytterligare stödjare. I Össbo, Å., Marklund, B., Nilsson, L. M. & Stoor, K. (red.). *Skogssamisk vilja. En jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijeñ situd", Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid.* (Umeå universitet, 2020), s. 178–179.
- Korpiaakko-Labba, K. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland.* (Juristförbundets förlag, 1994.)
- Liljenäs, I. *Allmänningsskogarna i Norrbottens län.* (Umeå universitet, 1977.)
- Lundmark, L. *Samernas skatteland.* (Institutet för rättshistorisk forskning, 2006.)
- Lundmark, L. *Stulet land. Svensk makt på samisk mark.* (Ordfront, 2008.)
- Marklund, B. *Skogssamiska studier.* (Umeå universitet, 1999.)
- Marklund, B. *Det milsvida skogsfolket.* (Umeå universitet, 2015.)
- Melkersson, Martin. *Staten, ordningen och friheten.* (Uppsala universitet 1997.)
- Norstedt, G. *Lappskattelanden på Geddas karta.* (Thalassa förlag, 2011.)

- Ohring, A. Arvidsjaur från Förr och Nu. I Ramselius, N. (red.). *Vår nordliga hembygd / utgiven till skolornas tjänst av* (1920).
- Prawitz, G. *Lappskattelanden*. SSR, Samerna Skattefjäll III. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967.)
- Prawitz, G. *Odlingsgränsen*. Samernas Skattefjäll III. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967.)
- Päiviö, N-J. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*. (Uppsala universitet, 2011.)
- Reuterswärd, E. *Ett massmedium för folket*. Studia Historica Lundensia. (Lunds universitet, 2001.)
- Rudberg, S. *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nord-sverige*. (Almqvist & Wiksell, 1957.)
- Ruong, I. Något om den gamla skogsrenskötseln i Arvidsjaur socken. I Eneqvist G. & Hjulström F. (red). *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*, (Uppsala universitet 1944), s. 91–101.
- Sköld, P. *Samisk bosättning i Gällivare 1650–1750*. (Center för arktisk kulturforskning, 1992.)
- Stenberg, K. Dat läh mijen situd, En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket. I Össbo, Å., Marklund, B., Nilsson, L. M. & Stoor, K. (red.). *Skogssamisk vilja. En jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd", Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid* (Umeå universitet, 2020), s. 9–116.
- Stenman, L. *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker*. (Uppsala universitet, 1983.)
- Ullenius, J. G. *Något om skogslapparnas bovallar*. (Norrbottens Museum, 1937.)
- Westerdahl. C. *Samer nolaskogs*. (Örnsköldsviks kommun, 1986.)

Gruvdrift i traditionellt samiskt område ur ett historiskt perspektiv

Judit Malmgren och Dag Avango

Inledning

Sedan början av 2000-talet har en ny gruvboom ägt rum i Sverige, där traditionellt samiskt område blivit föremål för stora gruvetableringar. För förnybar energi, riskerar att leda till ytterligare miljöpåverkan och försämrade livsvillkor för den samiska befolkningen. Den sätter press på traditionella näringar och ekologisk hållbarhet. Gruvdrift pekas dessutom i dag ut som en av de största utmaningarna för renskötseln, som är en viktig näring och kulturbärare för det samiska folket.

Kapitlet undersöker gruvdriftens påverkan på samiska liv och samhällen, med Kiruna¹ som exempel. Kiruna har en betydande samisk befolkning, och samisk kultur har en stark närvaro i samhället. Samhället byggdes vid förra sekelskiftet för att möjliggöra gruvdrift, och här finns världens i dag största underjordiska gruva för järnmalm, vilken utgör den i särklass största gruvsatsningen i traditionellt samiskt område. Denna samsas med ett flertal andra gruvor i närområdet. Gruvor med kringverksamheter sysselsätter en stor del av Kirunas och den närliggande regionens befolkning, och utan gruvdriften skulle kommunen stå inför stora demografiska och ekonomiska utmaningar.² Arbete med, och i anslutning till, gruvdrift har sedan många årtionden tillbaka blivit en självklar del av samiskt liv. Sam-

¹ Avser dagens Kiruna kommun om inte annat anges.

² J. Malmgren et al. *Mining Towns in Transition: Arctic Legacies*. I S. Sörlin (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)

tidigat sätter gruvdriften hård press på samebyarna inom Kiruna kommun, framför allt på Gabna och Laevas samebyar.

Gruvdriften här har långtgående historiska rötter. Småskalig gruvdrift har bedrivits sedan 1600-talet, och satte redan då vissa spår i såväl landskapet som i den samiska livsföringen. Den storskaliga gruvindustri som etablerades under 1900-talets början satte dock en helt annan press på samisk livsföring och kultur. Gruvorna och de tillhörande infrastrukturer som etablerades var betydligt större än tidigare och inflyttningen av arbetskraft utifrån var massiv. Industrialiseringen och olika samhälleliga reformer förändrade förutsättningarna för den samiska befolkningen i grunden.

Såväl historiskt som i dag råder det olika uppfattningar om vilka värden som ska värnas, hur marker bäst ska användas, och vilka delar av en kultur som är värda att bevaras. I dag aktualiseras frågor om det går att förena samisk kultur med gruvdrift, och i så fall i vilken utsträckning. Medan gruvbolagen förespråkar samexistens och kompensatoriska åtgärder, tampas samebyarna med krympande betesmarker, störningar och tidskrävande samråd. En fungerande samexistens med gruvnäringen kan tyckas verklighetsfrämmande.³

Tidigare historisk forskning om gruvdrift i traditionellt samiskt område i Sverige har huvudsakligen fokuserat på själva industrialiseringen, varför gruvdriften etablerades, hur den utformades och varför.⁴ Forskning som fokuserar på hur denna gruvdrift påverkat samer finns, men har mestadels ett samtida fokus,⁵ dock med viktiga undantag.⁶ Annan forskning berör hur gruvdriftens arv från det för-

³ R.K. Larsen, M. Boström & Voernese sameby. "Renen får aldrig betesro": *Konsekvenser av Bolidens gruva och vägen i Stibkeområdet för Voernese sameby*. (Stockholm Environment Institute, 2021); Sternlund, H. *Gabna sameby avfärdar LKAB:s tro på samexistens om gruvplaner ändras*. SVT Nyheter. (2023-09-22.)

⁴ Ex. G. Ahlström. *De mörka bergen: en krönika om de lappländska malmfälten*. (P.A. Nordstedt & Söners Förlag, 1966).; S. Hansson. Malm, Räls Och Elektricitet. I P. Blomkvist & A. Kaijser (red.). *Den Konstruerade Världen – Tekniska System i Historiskt Perspektiv*. (Symposium, 1998); S. Hansson. *Malmens land: gruvnäringen i Norrbotten under 400 år*. (Tornedalia, 2015); B. Jonsson. *Staten och malmfälten: En studie i svensk malmfältspolitik omkring sekel-skiftet*. (Acta Universitatis Upsaliensis, 1969); P. Norberg. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*. (Almqvist & Wiksell, 1958).; S. Sörlin. *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. (Umeå universitet, 1988.)

⁵ Ex. C. Fohringer et al. Reindeer Husbandry in Peril? How Extractive Industries Exert Multiple Pressures on an Arctic Pastoral Ecosystem. *People and Nature* 3: 4 (2021); B. Kramvig & D. Avango. The Multiple Landscapes of Biedjovággi: Ontological Conflicts on Indigenous Land. *Polar Record* 57 (2021); R.K. Larsen & R. Lawrence. The politics of planning: assessing the impacts of mining on Sami lands. *Third World Quarterly*, s. 1–17 (2017).

⁶ Ex. D. Avango. Imprints on the Resource Landscape: The Long History of Mining in the Arctic. *Journal of Northern Studies* 14:2 (2020); O. Broberg & K. Rönnbäck. Aednan och

flutna har påverkat samer, men även här med fokus på nuet och sällan med ett specifikt fokus på just samer.⁷ Historisk forskning som undersökt sociala konsekvenser av naturresursutvinning inom traditionellt samiskt område förekommer, men med fokus på andra naturresurser.⁸

Syftet med detta kapitel är att öka förståelsen för hur gruvdrift har påverkat samers liv och samhällen genom att beskriva konsekvenser av gruvindustrialiseringen i Kiruna. Undersökningen utgår från huvudfrågan: ”Vilka konsekvenser fick gruvindustrin för samer som levde och verkade i det berörda området och varför?” Genom att identifiera de historiska förlopp, mönster och strukturer som har påverkat samers liv och samhällen, kan en bättre förståelse uppnås för gruvindustrins arv i det samiska området i dag.

En viktig utgångspunkt för att förstå gruvdriftens konsekvenser är att industrin alltid ingår i större sammanhängande system med produktionsanläggningar och infrastrukturer, av sociala komponenter som arbetskraft, organisationer och institutioner. Systemen definieras därför som sociotekniska system inom stora teknologiska systemteori (LTS). För att kunna förstå gruvindustrins konsekvenser är det nödvändigt att ta hänsyn till fler företeelser än de faktiska gruvorna. I det här kapitlet analyseras därför även påverkan från delar av de sociotekniska system som gruvdriften varit del av med hjälp av delar av LTS. Enligt LTS består etableringen av sociotekniska system av tre faser; en innovationsfas med planering, undersökning och teknologisk utveckling, följd av en expansionsfas där de sociotekniska systemen byggs upp. Den sista fasen är momentumfasen, där systemet har vuxit till en sådan omfattning att det tenderar att expandera som om det hade en inneboende drivkraft. Expansionen sker som en följd av att tunga investeringar gjorts i

Bolaget: Ett kolonialt perspektiv på gruvbrytning i Sápmi vid 1900-talets början. *Historisk Tidskrift* 3 (2020); L.P. Niia. *Gabna Sameby i Förändringens Tid 1890–1940*. G. Norstedt (red.). (Vårdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet, 2023); J.M Nordin. *The Scandinavian early modern world: A global historical archaeology*. (Routledge, 2020.)

⁷ Ex. D. Avango & G. Rosqvist. *When Mines Go Silent: Exploring the Afterlives of Extraction Sites*. I D.C. Nord (red.). *Nordic Perspectives on the Responsible Development of the Arctic: Pathways to Action*. (Springer International Publishing, 2021); S. Sörlin (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)

⁸ Ex. T.A. Hjulman. *Ett med naturen: En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2017); Å. Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar: industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2014.)

systemet, och att en mängd undersystem, människor, samhällen och institutioner ingår i systemet. Sammantaget skapar detta gynnsamma förutsättningar för en fortsatt expansion, ett momentum.⁹ LTS synliggör många konsekvenser för samisk livsföring genom att koppla regionala förändringar till sociotekniska system, jämfört med en analys av enskilda gruvors påverkan.

Kapitlet bygger på analyser av skriftliga källor från olika arkiv¹⁰ samt på samtida tryckta källor och lagtexter. Delar av kapitlet bygger på uppgifter i tidigare forskning. Två viktiga källor med direkt insyn i samiskt liv i Kiruna är den forskning som Lars Petter Niiä har bedrivit om Gabna sameby, samt de intervjuer som etnologen Astrid Odstedt samlat in och publicerat.¹¹ Metodologiskt kombinerar forskningen historisk textanalys med kart- och bildanalys.

Samisk markanvändning i Kiruna

Samisk markanvändning har historiskt präglats av diversitet, med fiske, jakt och handel som viktiga näringsfång. Handelsplatser har varierat över tid, och centrerades successivt av kronan. Från 1600-talet uppfördes kyrkor vid marknadsplatserna, och kyrkans influenser blandades med övriga kulturella och ekonomiska utbyten som skedde vid marknaderna.¹² Renskötsel har länge varit central, stadd i ständig förändring och präglad av lokala och regionala skillnader. Från 1500-talet utvecklades en renskötsel i fjällregionen med större renhjordar där hela familjer flyttade med renarna. Specialisering på renskötsel ledde till minskad betydelse av andra näringar och renarna blev därmed en viktig kapitalresurs. Det skapade ekonomiska klyftor och många tvingades lämna renskötseln på grund av brist på betesmarker.¹³ Senare utvecklades en extensiv renskötsel som blev domi-

⁹ G. Hecht. Colonial Networks of Power: The Far Reaches of Systems. *Annales historiques de l'électricité* 2 (2004); T.P. Hughes. *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880–1930*. (Johns Hopkins University Press, 1983); T.P. Hughes. The Evolution of Large Technological Systems. I W.E. Bijker, T.P. Hughes & T. Pinch (red.). *The Social Construction of Technological Systems*. (MIT press, 1987.)

¹⁰ Se "Arkivmaterial" under "Referenser".

¹¹ Niiä. Gabna Sameby. A. Odstedt. *Kirunaminnen* (Nordiska museets arkiv).

¹² Nordin. *The Scandinavian early modern world.*; W. Tawe. Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år. (W. Tawe, 1958.)

¹³ Hansegård. *The Transition of the Jukkasjärvi Lapps from Nomadism to Settled Life and Farming*. (Almqvist & Wiksell, 1978.); J. Larsson & E.-L. Päiviö Sjaunja. *Self-governance and Sami communities: transitions in early modern natural resource management*. (Palgrave

nerande från slutet av 1800-talet och är normen i dag. Färre personer engagerades direkt i renskötseln då hjordarna blev större och renskötseln mer kollektiv.¹⁴ Renskötseln har utvecklats olika beroende på om den bedrivs i fjällområden eller skogsmarker, och olika former har förekommit parallellt. Fjällrenskötseln kräver längre flyttningar under olika årstider, jämfört med skogs- och koncessionssamebyarnas renskötsel. Större renhjordar ökade behovet av att följa fasta ruttor och upprätthålla samarbeten med andra markanvändare¹⁵, och eftersom den blivit alltmer arealkrävande, är den också mer känslig för störningar inom renskötselområdet. Renskötseln är den samiska näring som påverkats mest negativt av gruvdriftens expansion.¹⁶ Många samer hade redan före 1900-talets stora gruvetableringar andra huvudsakliga näringar, som småskaligt jordbruk, jakt och i synnerhet fiske.¹⁷

Etableringen av gruvindustrin 1500–1789

Det samiska området blev föremål för gruvdrift från och med 1600-talet. Ett flertal av de tidigmoderna gruvorna var belägna i dagens och Gruvivaara.¹⁸ Koppar och järn var viktiga resurser i stormakten Sverige under tidigmodern tid, inte minst som exportvaror på den globala marknaden. Malmfyndigheter i Kirunaområdet blev nu en del av de expanderande så kallade Torneverken, med gruvor, hyttor och bruk spridda i vidsträckta sociotekniska system. Under tidigmodern tid ägdes och drevs gruvverksamheterna i Kiruna av privata aktörer, vilka erhållit bergsprivilegier av kronan. De nederländska bröderna Momma, senare adlade Reenstierna, investerade i Torneverken och satte, tillsammans med arbetskraft från bland annat Tyskland och Frankrike och andra delar av Sverige, en ytterligare internationell prägel på det redan mångkulturella (samisk-finskspråkiga) området.¹⁹

Macmillan, 2022); L. Lundmark. *Stulet land: land: svensk makt på samisk mark*, (Ordfront 2008); I. Ruong. Fjälllapparna i Jukkasjärvi socken. (Appelbergs boktryckeri aktiebolag, 1937.)

¹⁴ Lundmark, *Stulet land*; SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarkar*; K.B. Wiklund. Om renskötselns uppkomst. *Ymer*, H3. (Svenska sällskapet för antropologi, 1918.)

¹⁵ Lag (1886:38) angående de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige.

¹⁶ H. Inga. Markanvändningsplan Laevas sameby 2003-08-31. Version 1. Upprättad av Hans Inga i samverkan med samebyns medlemmar. (Kiruna kommunarkiv); Lundmark. *Stulet land*.

¹⁷ Hansegård. *The Transition of the Jukkasjärvi Lapps from Nomadism to Settled Life and Farming*.

¹⁸ M. Kummu. *Gruvdrift och bruk i norr*. (Kiruna, Pajala och Övertorneå kommun, 1997.)

¹⁹ Malmgren et al. *Mining Towns in Transition*; Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

Den tidigmoderna gruvdriften förutsatte, precis som i senare tiders storskaliga gruvindustri, vidsträckta system för energi och transporter. Bergsbruket krävde skogsavverkning för ved och träkol. Malm, träkol och färdiga produkter som tackor och stångjärn behövde transporteras. Arbetskraften behövde bostäder och mat. Allt detta krävde en extensiv användning av omkringliggande landskap. Den tidigmoderna gruv- och metallindustrin satte dock mindre avtryck i sin omgivning än den mer storskaliga som byggdes upp senare. Transporter gjordes på båt eller med ren och ackja, vilket lämnade få avtryck i mossar, på sjöar och i älvar. Gruvdriften bedrevs i förhållandevis rika malmkroppar, vilket medförde att gruvor och avfallsdeponier blev begränsade.²⁰ Dock tog gruvindustrin med tillhörande sociotekniska system likväl stora arealer i anspråk, och bidrog till en förändrad demografi och bebyggelse, om än relativt blygsam. I anslutning till gruvorna uppstod mindre samhällen med fast befolkning, som en följd av den inflyttning som gruvdriften medförde. Vissa samhällen blev större och mer långlivade, exempelvis Svappavaara som än i dag är ett levande samhälle med pågående gruvdrift, som fortgått med några avbrott från och med 1650-talet. Andra gruvsamhällen dog ut och efterlämnade endast spår av gruvdrift i landskapet.²¹ Även samer tog arbete vid gruvan i Svappavaara.²² Samer och deras renar anlätades även för transporter av material, förnödenheter och malm samt som tolkar, vägvisare och metalletare. Deras kunskaper var mycket eftertraktade av de exploatörerna och arbetarna som kom utifrån till områdena.²³ Även samiskt hantverk blev en eftertraktad exportvara. Det innebar nya ekonomiska möjligheter, som både samiska individer och grupper drog nytta av. Den tidigmoderna gruvdriften tillsammans med handelsverksamheten skapade alltså en ny mångkulturell kontaktzon inom traditionellt samiskt område. Det förändrade

²⁰ K. Awebro. *Tre gruvfält i norr: Gustafsält, Kalix kopparbruk och Sjängeli*. (Institutet för Lappmarksforskning; Författares Bokmaskin, 1989); Kummu. *Gruvor och bruk i norr*. Norberg. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*.

²¹ Kummu, *Gruvor och bruk i norr*; Å. Lindgren, J.M. Nordin & C.-G. Ojala. *Tornedalens bergsbruk under 1600-talet: Rapport över specialinventering och kartering hösten 2017*. (Uppsala universitet, 2020.)

²² Bergskollegium. Enskilt arkiv A:71. Stadskamreren Hjalmar Falks, Jukkasjärvi sn, samling. Vol.: 9. Anteckningar från arkivmaterial: August Ljung, 1659; Tawe. *Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år*.

²³ Awebro, *Tre gruvfält i norr*. Norberg. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*; Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

sociala aspekter som identiteter och traditioner, samt människors ekonomiska förutsättningar.²⁴

Nybyggen anlades i långsam takt och byar som Jukkasjärvi, Vittangi och Kurravaara växte fram. Inflyttningen till bergsbruken skedde jämte en redan pågående spontan inflyttning av främst finskspråkiga tornedalingar. Fåtalet andra lockades av lappmarksplakatens (1673 och 1695) privilegier, som exempelvis skattefrihet. Dessa var avsedda att locka människor att flytta till och odla upp lappmarkerna, delvis på grund av att gruvsamhällena behövde arbetskraft och livsmedelsförsörjning. Lappmarksplakatens privilegier resulterade även i att en del samer blev bofasta jordbrukare.²⁵

Den tidiga gruvdriften mötte utmaningar då området initialt saknade en omgivande jordbruksbas som kunde förse arbetarna med förnödenheter. Infrastrukturen bestod huvudsakligen av älvar och stigar, varav vissa var otillgängliga under delar av året. Den ekonomiska hållbarheten var otillräcklig för att motivera fortsatt verksamhet och följaktligen lades de flesta gruvorna ner efter en tid.²⁶ Redan under tidigmodern tid var gruvindustrin en del av en global kontext, och därmed väldigt konjunkturkänslig.²⁷ Sociotekniska system byggdes upp, men gruvdriften uppnådde aldrig något momentum, utan stagnerade för att sedan avvecklas.

Etableringen av en modern gruvindustri i Kiruna

Rika malmfyndigheter i dagens centrala Kiruna var kända sedan länge, men det saknades transportsystem i området med kapacitet att hantera stora volymer malm på ett lönsamt vis. Dessutom innehöll malmen mycket fosfor, vilket innebar stål av lägre kvalitet. Detta var viktiga orsaker till att det dröjde till 1800-talets senare del innan industriföretag valde att investera i gruvdrift där. Vid denna tid växte efterfrågan på stål dramatiskt till följd av det industriella genombrottet, tillsammans med idéströmningar om norra Sverige som ett ekonomiskt, vetenskapligt och kulturellt framtidsland.²⁸

²⁴ Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

²⁵ A. Lindmark. *Torne lappmarks kopparbruk*. (Albin Lindmark, 1963); G. Westin (red.). *Övre Norrlands historia. Del 3. Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottnens läns lands-ting, 1974.)

²⁶ Norberg. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*; Sörlin, *Framtidslandet*.

²⁷ Malmgren et al. *Mining towns in transition*; Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

²⁸ Sörlin. *Framtidslandet*.

Förändringsprocessen genererade investeringar. Stålintustrin utvecklade ny teknik som tog bort fosfor ur malmen, medan järnvägen till Malmfälten anlades. Järnvägen drogs från järnverket och hamnen i Luleå till Gällivare där storskalig gruvdrift kunde inledas 1888. Till Kiruna och hamnen i Narvik stod järnvägen klar 1902, varpå malm-brytning påbörjades i större skala efterföljande år. I Kiruna drev Luossavaara-Kiirunavaara AB (LKAB) gruvorna och byggde upp ett samhälle för arbetskraften med bostäder och service. För att kunna skala upp produktionsvolymerna och transportkapaciteten, elektrifierades delar av produktionen och järnvägen. För att tillgodose el-behovet lät staten bygga Porjus vattenkraftverk i Luleälven. För att försvara detta system mot potentiella militära hot anlade Försvarsmakten ett nätverk av fästningar vid Boden, tillsammans med en tätort.

Dessa sammanlänkade anläggningar utgjorde teknologiska megasystem, vilket är ett exempel på ett stort sociotekniskt system.²⁹ Vid sidan av privata kapitalägare hade staten ett betydande delägarskap i LKAB, liksom en central roll i bygget av det stora sociotekniska system som gruvorna ingick i, en skillnad jämfört med den tidig moderna privatägda gruvdriften.³⁰ De system för gruvdrift som nu byggdes upp var väsentligt mer omfattande än det tidigmoderna.

²⁹ Hansson. *Malm, räl och elektricitet*.

³⁰ C. Persson. *Hjalmar Lundbohm: En studie i ledarskap inom LKAB 1898–1921*. (Luleå tekniska universitet, 2015.)

Figur 1 Vy från Luossavaara med siluetten av Kiirunavaara i bakgrunden, år 1875

Källa: SGU:s arkiv.

Figur 2 Fotot visar stadens och gruvområdets utbredning på traditionellt renskötseområde, på samma plats som fotot ovan, men 145 år senare

Foto: Judit Malmgren, 2020.

Samerna och gruvan – en förändrad geografi

En viktig förändring av förutsättningarna för markanvändning i Kiruna var etableringen av odlingsgränsen 1867. Gränsen skulle förhindra nybyggen på mark som ansågs olämplig för jordbruk och skulle samtidigt skydda renskötseln. Inga nybyggen tilläts ovan denna gräns, medan renskötsel var tillåten året runt. Trots detta placerades ändå gruvan och samhället Kiruna ovan odlingsgränsen. De formella markägarna blev nu den svenska staten samt hemmansägare i Kurravaara och Jukkasjärvi. Samtidigt hade traktens samer under århundraden disponerat markerna för renskötsel, jakt och fiske, parallellt med icke-samiska bofasta.³¹

Det sociotekniska system som byggdes upp runt gruvan i Kiruna fick konsekvenser för de samer som nyttjade markerna. Nedan analyseras denna geografiska förändring utifrån generalstabskartor och flygfotografier över Kiruna, vilka visar de landskapsförändringar som gruvdriften resulterade i. Figur 3 visar området 1883, innan gruvdriften och staden senare anlades.³² Vid denna tid hade ännu inga gruvanläggningar upprättats vid bergen Kiirunavaara och Luossavaara, inga bostäder hade byggts och järnvägen hade ännu inte nått Kiruna. Landskapet bestod av lågfjällområden, omgivna av skog, våtmarksområden, sjöar och älvar. Samer i Gabna och Laevas samebyar (tidigare Kaalasvuoma och Rautasvuoma) använde landskapet tillsammans med bofasta jordbrukare som också bedrev myrslätter där.³³

³¹ C. Persson, *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. (Tornedalica, 2013), s. 98; Rennäringslag (1971:437).

³² Generalstabens karta över Sverige 1889, 9. Kiruna (Kaalasluspa), Lantmäteriet, <https://historiskakartor.lantmateriet.se>.

³³ Malmgren et al. *Mining Towns in Transition*; Niia, *Gabna Sameby*.

Figur 3 Generalstabskarta från 1889 som visar ett utsnitt av det område där LKAB 11 år senare började bygga upp sin gruvverksamhet

De förändringar i det fysiska rummet som etableringen av gruvdriften innebar framgår vid en jämförelse mot den karta som Generalstaben publicerade 1932.³⁴ Här fanns nu samhället Kiruna, varifrån vägar mot Jukkasjärvi och Kurravaara löpte. Kiirunavaara och Luossavaara hade förvandlats till storskaliga dagbrott med verk för malmkrossning och anrikning, samt deponier för gråberg och anrikningssand. Från produktionsområdena och staden löpte järnvägen mot Narvik och Luleå. Det som 1889 varit ett landskap präglat renskötsel och andra traditionella markanvändningar hade industrialiserats.

³⁴ Generalstabens karta över Sverige 1932, 9. Kiruna (Kaalasluspa), Lantmäteriet, <https://historiskakartor.lantmateriet.se>.

Figur 4 Generalstabskarta från 1932 som visar ett utsnitt av det område där LKAB nu hade byggt upp en gruvverksamhet

Efter andra världskrigets slut ökade efterfrågan och priserna på järnmalm, vilket motiverade LKAB att öka produktionskapaciteten. I Kiruna intensifierades gruvdriften, nya gruvor öppnades öster och söder om Luossavaara, ny teknik som pelletstillverkning introducerades och företaget övergick till underjordsbrytning. Samtidigt byggdes samhället ut för att ge plats åt fler arbetare och en växande befolkning.³⁵ Gruvdriften tog nu ännu större ytor i anspråk för sandmagasin, skrotstensdeponier och infrastrukturer för transport och energi. Flygfotografier över Kiruna från 1960 visar den omfattande expansion som efterkrigstidens expansion innebär, och illustrerar det momentum som det sociotekniska systemet nu hade. Det innebär i sin tur att utrymmet för traditionella markanvändningar successivt krympte.

³⁵ K. Törmä. *Viscaria: Historien om hur en blomma blev ett gruvföretag*. (Viscaria AB, 1996.)

Figur 5 Lantmäteriets flygfoton visar minskningen av sjön Luossajärvis yta samt gruvdriftens infrastruktur i anslutning till LKAB:s gruvområde i Kiruna år 1960 jämfört med 2020. Luossajärvi var historiskt en viktig fiskesjö för traktens samer och översätts till Laxsjön

Efter 1960-talets så kallade rekordår, med en hög efterfrågan på järnmalm, genomgick gruvnäringen i västvärlden och i Sverige under 1970- och 1980-talen en kris. Denna ledde till omfattande nedläggningar, däribland gruvan i Svappavaara 1983. Trots att nedläggningsplaner fanns fortsatte LKAB:s brytning i Kiruna. Under 1980-talet öppnade företaget också en ny koppargruva i området, som gruvbolaget Outokumpu Oy senare köpte och drev vidare.³⁶ Gruvdriftens avtryck i landskapet fortsatte med andra ord att växa även under krisåren.

Gruvnäringen är konjunkturkänslig och i början av 2000-talet vände lönsamheten uppåt igen, orsakad av en snabbt ökande global efterfrågan på metaller och stigande priser. Svappavaaragruvan återöppnades, och i centrala Kiruna expanderade LKAB sin produktion genom att öppna nya nivåer under jord, vilket i sin tur ledde till behovet att flytta och riva delar av Kiruna stad på grund av markdeformationer. Runt Kiirunavaara ökade ytorna för sandmagasin och skrotstensdeponier. Samtidigt ändrade Banverket (nuvarande Trafikverket) sträckningen av malmbanan och landsvägen E10 leddes om, vilket innebar fler infrastrukturprojekt i markområden som samebyarna

³⁶ Törmä. *Viscaria: Historien om hur en blomma blev ett gruvföretag.*

använde. För att minimera risk för vatteninflöde i gruvan lät LKAB, för tredje gången i Kirunas historia, begränsa Luossajärvis utbredning samt att lägga om dess utflöde (se figur 5).³⁷

I dag finns planer på att öppna nya gruvor, liksom att återöppna tidigare nedlagda gruvor i kommunen. De stora system för gruvdrift som byggdes upp i Kiruna vid förra sekelskiftet fick alltså kraftigt momentum under 1900-talet, vilket fortgår än i dag.

Spänningar i markanvändningen

Etableringen av samhället Kiruna förändrade förutsättningarna för områdets samer på en mängd sätt. En förändring gällde handeln. Innan samhället anlades hade samer i området bedrivit handel vid den av kronan sedan länge styrda handelsplatsen i Jukkasjärvi, 18 kilometer öster om Kiruna, samt i Gällivare, omkring 100 kilometer söderut eller i Kengis, 180 kilometer sydost.³⁸ Nu blev Kiruna nytt centrum för samisk handel i området. Samerna kunde med andra ord använda det nya gruvsamhället som en resurs.

Samtidigt upptog bebyggelsen, gruvorna och infrastrukturerna ytor som samerna tidigare använt till andra ändamål. Detta skapade i synnerhet svårigheter för renskötseln, som var och är den samiska markanvändning som är mest sårbar i förhållande till gruvdrift. Gruv för de närliggande samebyarnas förutsättningar att bedriva renskötsel. Gruvdriften och dess system har successivt skapat fysiska barriärer och störningszoner som gör det alltmer komplicerat för samebyarna att flytta renar förbi gruvanläggningarna, staden och infrastrukturerna, samt mellan vinterbetesland i skogslandet och sommarbetet i fjällen.³⁹ Andra utmaningar för renskötseln är avtrycken från nedlagda gruvor, såsom deponier, dagbrott och torrlagda myrmarker. Vattenläckage

³⁷ B. Dale, I. Bay-Larsen & B. Skorstad (red.). *The Will to Drill: Mining in Arctic Communities*. (Springer, 2018); J. Sjöholm. *Heritagisation, Re-Heritagisation and De-Heritagisation of Built Environments: The Urban Transformation of Kiruna, Sweden*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2016); SWECO och Kiruna kommun. *Miljökonsekvensbeskrivning*. (2011.)

³⁸ Niiä. *Gabna sameby*, s. 197–199.; Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

³⁹ Avango & Rosqvist. *When mines go silent*. A. Reichwald & B. Svedlund. *Laevas. Sameby i dag – historia imorgon?* (Norstedts, 1977); C. Österlin. *Nature Conservation, Landscape Change and Indigenous Rights*. (Stockholms universitet, 2020.; C. Österlin et al. *Cumulative Effects on Environment and People*. I Sverker Sörlin (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)

har förorenat mark och vatten och gjort tidigare renbetesmarker otjänliga.⁴⁰

Gruvbergen Kiirunavaara, Luossavaara och lågfjället Haikuvaara, där samhället först placerades med kringliggande myrmarker utgjorde gynnsamma vår- och höstbetesland för renskötseln. Området utgjorde även kalvningsland på våren, innan samerna flyttade renarna mot fjällen från och med juni månad. LKAB:s gruvdrift och stadsbebyggelsen försvårade denna markanvändning.⁴¹ Det finns uppgifter om att samer fortsatte att flytta renar genom samhället under 1900-talets första årtionden. Det skedde under tidiga mornar, när störande rörelser på grund av gruvbrytning och ljud från olika verksamheter var mer begränsade och därmed inte störde renarna. Vid 1920-talets mitt flyttade samer fortsatt renar över isen på Luossajärvi, som även var och är ett viktigt fiskevatten. Denna flyttled stängdes dock 1937 och förlades i stället ett par kilometer nordost om Luossajärvi.⁴² Systemets infrastrukturer skapade störningar, särskilt vid trånga och svåra passager där renhjordar riskerade att skingras, vilket skapade merarbete för de samiska rensköterna.⁴³ Särskilda svårigheter uppstod på grund av järnvägen. Den har skördat många renars liv sedan den färdigställdes i början av 1900-talet.

Under mer än ett århundrade av systemutbyggandet har även samiska boplatser, rengården och torvkåtor successivt försvunnit helt och hållet. Även många av de myrmarker som varit viktiga för renskötseln har torrlagts eller minskat som en följd av gruvdriften. Visten och kåtaläger har stegvis trängts bort, betes- och kalvningsland har försvunnit och flyttleder skurits av allt eftersom det socio-tekniska systemets olika komponenter tagit allt större ytor i anspråk.⁴⁴ Det finns exempel där gruvdrift med tillhörande socio-tekniska system tagit marker med heliga samiska platser i anspråk. De heliga platserna kan ha funnits på berg där gruvorna anlades och i de skogar som högs ner för gruvsystemens behov.⁴⁵

⁴⁰ Copperstone Viscaria AB, *Miljökonsekvensbeskrivning Bilaga B* (2022.; Inga. Markanvändningsplan.)

⁴¹ L. Hufva. Giron förr och nu: ett renbetesland i förvandling. I K. Törmä et al. (red.). *Kiruna: 100-Årsboken, Del 1*. (Kiruna kommun, 2000), s. 189–190.

⁴² Niia. *Gabna sameby*, s. 200.

⁴³ Inga. *Markanvändningsplan*.

⁴⁴ Hansson. *Malmens land*; Njalla AB. *Fördjupad konsekvensanalys över påverkan på rennäringen av LKAB:s gruvverksamhet i Kiruna*. (Njalla AB, 2018); Inga. *Markanvändningsplan*; Laevas sameby. I gamla spår – en ny framtid. Dokumentation Laevas 1999 (Kiruna kommunarkiv).

⁴⁵ Nordin. *The Scandinavian early modern world*, s. 100–143.

Vetenskapliga undersökningar som LKAB vid förra sekelskiftet lät genomföra i regionen visar att gruvdriften redan då fått konsekvenser för samer och andra som levde i Kiruna. Dessa drabbade inte främst renskötseln, utan snarare andra näringar som samer och annan lokalbefolkning levde av. I en rapport från 1912 framkom att det vid mitten av 1890-talet fanns stora mängder fisk i sjöarna Luossajärvi, Ala Lombolo, samt flera andra sjöar i området. Lokalbefolkningen fiskade där, men i en omfattning som hade liten påverkan på tillgången till fisk. Detta förändrades när allt fler nyinflyttade började ägna sig åt fiske. De använde metoder som, enligt rapportförfattaren, var olagliga, vilket ledde till att fiskbeståndet i sjöarna minskade och på några år kollapsade helt. Kirunas nya invånare flyttade då fisket till andra vattendrag i området. När malmbanans sträckning till Narvik var klar, påverkades fiskebestånden även i Torneträsk.⁴⁶ Uppenbarligen fanns det en medvetenhet om att detta var en allvarlig och negativ konsekvens för lokalsamhällena, och av detta skäl initierade LKAB och Kungliga Lantbruksstyrelsen undersökningar som skulle öka kunskapen konsekvenserna för fisket i sjöarna.

För detta liksom för de öfriga Lapplandssamhällena är emellertid fiske af ett nästan oskattbart värde. Icke nog med att det lämnar befolkningen ett viktigt tillskott och en väl behövlig omväxling i dess födoämnen, utan det ger också tillfälle till en angenäm och stärkande förströelse för många, som äro hänvisade att utan afbrott tillbringa sitt lif häruppe.⁴⁷

Många samer passerade genom det landskap som industrialiserades och gruvdriften påverkade deras traditionella färdvägar.⁴⁸ Samtidigt lockade den nya gruvstaden till sig samer från andra platser vilket ledde till spänningar, kopplat till skillnader dem emellan. Vissa övernattningsställen ska också ha nekat samer logi. Samtidigt knöts också sociala relationer när många öppnade sina hem för samer i Kiruna.⁴⁹

De nya invånarna i Kiruna ägnade sig åt friluftsliv, jakt, fiske och bärplockning i närområdet, samtidigt som besöksnäringen i fjälltrakterna blomstrade. Det fick konsekvenser för den samiska befolkningen.⁵⁰ Den nya användningen av markerna påverkade den samiska

⁴⁶ S. Ekman. *Om Torneträsks röding, sjöns naturförhållanden och dess fiske*. (P.A. Norstedt & söner, 1912.)

⁴⁷ Ekman. *Om Torneträsks röding, sjöns naturförhållanden och dess fiske*, s. 3–4.

⁴⁸ A. Odstedt. Kirunaminnen. (Nordiska museets arkiv.)

⁴⁹ Niia. *Gabna sameby*, s. 197–199, 201–202.

⁵⁰ U. Eriksson. *Gruva och arbete: Kiirunavaara 1890–1990. Avsnitt 2, 1920–1950*. (Uppsala universitet, 1991); Persson. *Hjalmar Lundbohm*.

markanvändningen och kulturen, vilket också är indirekt kopplat till gruvdriften eftersom turismen framför allt växte sig stark i områden med gruvdrift, på grund av närheten till samhällen och tillgången till infrastruktur.

I dag pratar man ofta om kumulativa effekter på renskötseln, vilket innebär att olika markexploaterande verksamheter ansluter till befintliga infrastrukturer, vilket i sin tur skapar accelererande markanspråk.⁵¹ De kumulativa effekter som Laevas och Gabna samebyar påverkas av i dag har många rötter i de sociotekniska system som byggts runt gruvorna.

Demografisk förändring

Inledningen på 1900-talet innebar stora förändringar för den samiska befolkningen på grund av gruvnäringens expansion. Till det kom förändringarna att allt fler samer övergick att bli bofasta. Fler började ägna sig åt penninghushållning och renskötseln införlivades i marknadsekonomin.⁵² Sedan 1900-talet har andelen renskötande samer minskat kontinuerligt, men ett indirekt engagemang i renskötseln är fortsatt viktigt för samisk kultur.⁵³

Området där gruvanläggningarna och samhället Kiruna anlades hade ingen fast befolkning före slutet av 1800-talet. Renskötande samer var den största gruppen som nyttjade markerna, jämte ett fåtal bofasta småbrukare i närområdet.⁵⁴ Demografiska förändringar hade skett under tidigmodern tid, men de var små jämfört med när samhället Kiruna växte fram i anslutning till gruvan vid 1900-talets inledning. En kraftig inflyttning och en betydande urbanisering följde i etableringarnas spår. Befolkningen i Kiruna (Jukkasjärvi församling/

⁵¹ R.K. Larsen et al. *Kumulativa effekter av exploateringar på renskötseln – vad behöver göras inom tillståndprocesser*. (Energimyndigheten, Naturvårdsverket, 2016.)

⁵² A. Amft. *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. (Umeå universitet, 2002.)

⁵³ Hansegård. *The Transition of the Jukkasjärvi Lapps from Nomadism to Settled Life and Farming*.; Hultblad, F. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokkes socken*. (Almqvist & Wiksell, 1968); H. Johansson. *Samerna och sameundervisningen i Sverige*. (Umeå universitet, 1977.); Ruong. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*.

⁵⁴ Eriksson. *Gruva och arbete*.

landskommun) under decenniet efter gruvetableringarna ökade från 239 personer 1900, till nära 7 500 tio år senare.⁵⁵

Den nya befolkningen bestod huvudsakligen av unga män från i stort sett hela Sverige, samt från Finland och Norge De behövde, förutom arbete och bostäder, en meningsfull fritid.⁵⁶ Det ledde till ytterligare konkurrens om de traditionella samiska markerna. I närliggande byar fanns en sedan tidigare övervägande finskspråkig tornedalsk befolkning⁵⁷ och kontakterna med dem hade redan innan satt vissa spår i den samiska livsföringen och kulturen. Samerna expanderades nu även starkt för det svenska språket och kulturen. Samtidigt bedrevs en uttalad försvenskningsspolitik av staten. Modernisering och urbanisering medförde att många övergav ett traditionellt samiskt liv och assimilerades in i majoritetsbefolkningen.⁵⁸

Gruvdriften och det nya samhället erbjöd möjligheter till lönearbete, men arbetstillfällena för samer inom den direkta gruvdriften verkar ha varit få. Under innovationsfasen avlönades ett antal samer som bland annat vägvisare och bärare. Innan själva gruvbrytningen påbörjades fanns det arbetstillfällen inom försvarsarbete (visst arbete för att försvara inmutningar) samt jordavrymning (blottlägga berget inför brytning) och materialtransporter. Men dessa arbeten verkar främst ha utförts av tornedalska arbetare från de närliggande byarna. När LKAB så småningom satte i gång med själva gruvbrytningen anställdes främst inflyttade arbetare från den svenska majoritetsbefolkningen. I LKAB:s anställningsrullor återfinns ingen med samiskt namnskick före mellankrigstiden.⁵⁹

Hjalmar Lundbohm var LKAB:s disponent i Kiruna (1900–1920) och medveten om att gruvdrift påverkade samisk livsföring och renskötsel negativt.⁶⁰ Han ansåg i enlighet med den så kallade ”lappskall-vara-lapp”-politiken⁶¹ att renskötande samer skulle hållas åt-

⁵⁵ Kungliga statistiska centralbyrån. *Statistisk tidskrift* 1903, häft. 128–130. (P.A. Norstedt & söners förlag, 1903); K. Törmä. Kiruna: 100 årsboken Del II. (Kiruna kommun, 2000); S. Warg. *Familjen i gruvmiljö: Migration, giftermålsmönster och fertilitet i norrbottensk gruvindustri 1890–1930*. (Umeå universitet, 2002), s. 53, 59.

⁵⁶ Eriksson. *Gruva och arbete*; Persson. *Hjalmar Lundbohm*.

⁵⁷ H. Tenerz. *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd. Från äldsta tid*. (Almqvist & Wiksell, 1960); H. Tenerz. *Ur Norrbottens finnbygds historia*. (Almqvist & Wiksell, 1962.)

⁵⁸ Amft. *Sápmi i förändringens tid*.

⁵⁹ Eriksson. *Gruva och arbete*, s. 42; Lönelistor LKAB Kiruna 1898–1900 (LKAB: s personalarkiv. Åren 1898–1910.); Persson. *Hjalmar Lundbohm*, s. 69.; Anställningsrullor. (LKAB: s personalarkiv åren 1889–1910); Persson. *På disponentens tid*, s. 77–78.

⁶⁰ Persson. *På disponentens tid*, s. 80.

⁶¹ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)

skilda från industrisamhället för att inte förvanskas.⁶² I detta kan vi avläsa en rasistisk grundtanke, där samers egna agens förringades och valfrihet begränsades. Samtidigt kunde deras kultur till viss del bevaras i stället för att uppslukas av det nya samhället.

Gruvan etablerades innan allmän rösträtt infördes. Rösträtten fördelas enligt en 5 000-gradig Fyrk-skala som reglerade antalet röster som enskilda eller juridiska personer, såsom bolag hade, med ett maximalt antal om 5 000 röster i en specifik valkrets. År 1907 ändrades det till en 40-gradig skala. Röstberättigade var de som var myndiga, ostraffade män med en viss beskattningsbar årsinkomst baserad på lön, kapital eller innehav av fastighet eller mark. Männerna skulle dessutom vara skrivna i Jukkasjärvi församling. Det innebar en initial ojämlikhet eftersom de flesta som arbetade inne i Kiruna inte var skrivna där. Vidare gav det LKAB, och bolagets anställda tjänstemän, en enorm politisk makt. En gruvarbetare kunde komma upp i mellan 17–20 röster som högst, medan exempelvis disponenten hade 850 röster.⁶³ De som varken lönearbetade eller ägde jord blev röstlösa. De flesta samer saknade löneinkomst, eller hade en väldigt låg sådan och få av dem ägde jord enligt statens dåtida perspektiv. De demografiska förändringarna i området ändrade alltså maktförhållandena markant. Den politiska makten låg hos bolaget och bolagets anställda i första hand, sedan hos jord- och/eller fastighetsägare eller andra lönearbetare. Samer med renskötsel, jakt och fiske som bas, utan löneinkomster och utan formellt enskilt jordinnehav, saknade helt rösträtt och fick därmed en politiskt svag ställning.

Avslutning med blickar in i nuet

Att isolera effekterna från gruvdrift från övrig industrialisering, urbanisering, samt annan parallell samhällsförändring är svårgörigt. Men detta kapitel har kunnat visa att gruvetableringar har en stor påverkan på markanvändningen, i synnerhet när systemen når momentum. De sociotekniska system som byggs upp för gruvdrift är på många sätt möjliggörare för olika aktiviteter, men sett ur ett renskötselperspektiv är en ständig påbyggnad av systemen ett betydande hinder för en livskraftig rennäring. Med tiden har marker i Kiruna

⁶² Persson. *Hjalmar Lundbohm*.

⁶³ Eriksson. *Gruva och arbete*; Fyrk-längd för Jukkasjärvi socken. (Jukkasjärvis landskommuns arkiv.)

tagits i anspråk av ett ökande antal verksamheter. Det råder motstridiga uppfattningar om hur olika naturresurser bör användas i området. Åsikterna går isär om vilka uppfattningar och värden som ska premieras framför andra. Det ökande trycket på marker inom renskötselområdet har lett till en komplex situation där kravet på utökade urfolksrättigheter konkurrerar med annan lagstiftning och andra anspråk på rätt till mark.⁶⁴ Riksintressen konkurrerar med varandra, varav rennärningen är ett och gruvfyndigheter av ämnen eller material ett annat.

I dag syns både polarisering och konflikter när nya gruvprojekt presenteras, nedlagda gruvor är i process att återöppnas och efterfrågan på mineraler och inflyttning till norr drivs på av nyindustrialiseringen i norr.⁶⁵ Byggandet av stora sociotekniska system skapade förutsättningar för etablering av allt fler gruvor under 1900-talet. Det innebar ändrade förutsättningar för traditionell samisk markanvändning, främst med en direkt negativ inverkan på renskötseln, där antalet heltidssysselsatta minskade kontinuerligt.⁶⁶ Många samer i Kiruna arbetar i dag i och i anslutning till kommunens gruvor. Somliga gör det parallellt med sitt engagemang i traditionella samiska näringar, exempelvis renskötsel. Övergången från renskötsel till annan sysselsättning har dock historiskt sett inte alltid varit enkel.⁶⁷ Det finns dessutom en sårbarhet i samhällen som är starkt knutna till en industri, såsom gruvdrift, eftersom gruvdrift är känslig för globala ekonomiska upp- och nedgångar. Mer än en gång har gruvor i Kiruna stängts på grund av olönsamhet. På 1980-talet var det nära att LKAB lade ner all sin gruvverksamhet i Kiruna. Det belyser vikten av att värna om andra värden och näringar än just gruvindustrin, även i gruvstäder som Kiruna. Samisk kultur och näringar är fortfarande en central del av det samhällets ekonomi och kultur.⁶⁸

Den sameexistens som gruvbolagen pratar om verkar vara svår att uppnå. I förlängningen leder det till att samers möjligheter att utöva sin kultur och föra den vidare till framtida generationer hindras. Ren-

⁶⁴ A. Johansson et al. Exploring prospects of deliberation in intractable natural resource management conflicts. *Journal of Environmental Management* (2022).

⁶⁵ K. Beland Lindahl et al. *Konflikter om gruvetablering: Lokalsamhällets aktörer och vägar till hållbarhet: slutrapport*. (Länsstyrelsen Norrbotten, 2016); E. Viksten. Den gröna omställningen kan slå hårt mot renskötseln. *Extrakt*. (21/3 2023). <https://www.extrakt.se/den-grona-omstallningen-kan-sla-hart-mot-renskotseln/>.

⁶⁶ Johansson. *Samerna och sameundervisningen i Sverige*.

⁶⁷ Samiska ärenden. (Kiruna kommunarkiv.)

⁶⁸ Malmgren et al. *Mining towns in transition*.

skötseln är viktig för samer som folk, men den samiska kulturen består av mycket mer, där jakt, fiske, hantverk, språk, en gemensam historia, konst och andra kulturella yttringar är andra centrala sammanhållande faktorer. Deltagandet i renskötseln, samt att utöva andra traditionella samiska aktiviteter och näringar i traditionella marker överför det immateriella kulturarvet mellan generationerna⁶⁹ och gruvdrift kan vara en utmaning för dessa traditioner.

Konklusioner

Syftet med detta kapitel har varit att öka förståelsen för hur gruvdrift har påverkat samers liv och samhällen. Konsekvenserna av gruvindustrialiseringen i Kiruna har beskrivits med hjälp av LTS-teori, där gruvdriften och dess tillhörande socio-tekniska system stått i fokus. Kiruna har fått utgöra ett exempel på vilken påverkan gruvdriften haft på samiska samhällen. Det är viktigt att klargöra att detta inte representerar all gruvdrift i samiskt område. Kiruna har dock en månghundraårig historia av gruvdrift i traditionellt samiskt område, vilket gjort det möjligt att fånga de långa historiska förloppen. Det har berikat analysen och gett undersökningen ett historiskt djup.

Vi har kunnat konstatera att den tidigmoderna gruvdriften i Kiruna påverkade den samiska befolkningen marginellt. Gruvdriften tog en del mark i anspråk, mindre samhällen anlades med en sparsam inflyttning av gruvarbetare med familjer. Vissa samer deltog i gruvarbetet eller i andra kringverksamheter mot betalning. Den tidigmoderna gruvdriften uppnådde däremot aldrig momentum, utan stagnerade och avvecklades. Någon permanent infrastruktur byggdes aldrig ut och demografin förändrades måttligt. Men det skapades mångkulturella kontaktzoner i och med den inflyttning och handel som skedde och delvis kan kopplas till gruvdriften.

Den gruvdrift som etablerades vid förra sekelskiftet hade en betydligt större inverkan på samisk livsföring. Befolkningen ökade snabbt, med medföljande nya kulturella influenser. Systemet tog stora ytor i anspråk på traditionellt samiskt område. Renskötsel är både ytkrävande och känsligt för störningar. Kompensatoriska åtgärder är sällan tillräckliga och verksamheten är inte enkel att flytta till ett

⁶⁹ H. Jonsson. *Regeringen är beredd att offra både natur och samisk kultur*. (Sametinget, 2021-12-21.); I. Ruong. *Samerna*. (Bonniers, 1969); Sametinget. *Sápmi – en region som berikar Sverige* (Sametinget, 2021).

annat område. Renskötseln är den samiska markanvändning som är mest sårbar i förhållande till gruvdrift, eftersom områden som är viktiga för renskötseln är traditionsbundna både för människa och ren och svåra att ersätta. Renens flyttningar är dessutom beroende av trygga passager, rastbete, kalvningsland med mera, vilket utmanas av gruvorna. Den moderna gruvdriften i Sverige är koncentrerad till Malmfälten och Skelleftefältet med ytterligare gruvor spridda inom traditionellt samiskt område. Många viktiga renskötselområden är, och har varit, belägna inom områden som direkt och indirekt påverkats av gruvdrift.

Ett exempel på detta är just centrala Kiruna, där flyttleder för ren skurits av, fiskevatten exploaterats hårt och delvis torrlagts. I närområdet har samiska boplatser, rengården och kåtor försvunnit, betesmarker har begränsats av gruvdriften och kalvningsland försvunnit när gruvorna brett ut sig.

Renskötseln var vid tiden för 1900-talets gruvetablering av extensiv art och tog därför stora ytor i anspråk. Den var i enlighet med tidens lagstiftning beroende av att hålla sig till vissa särskilda områden och rutter. Den sortens renskötsel, sammantaget med renhjordarnas känslighet för störningar, gjorde att gruvdriften och de sociotekniska systemen innebar stora utmaningar för renskötseln. Det förekom störningar, påkörningar och återkommande förluster av viktiga marker. Gruvan och staden placerades mitt i traditionella renskötselområden och ovan odlingsgränsen, trots att gränsen delvis syftat till att skydda samisk renskötsel. Samtidigt innebar de sociotekniska systemen att rörligheten i fjällområdena ökade, vilket störde renarna. Viktiga platser med koppling till traditionell samisk religion har också förstörts i samband med gruvdriftens expansion.

De nya demografiska förhållandena ändrade även maktförhållandena markant. Dels anlades samhället och gruvan ovan odlingsgränsen, på marker som var tänkta att vara fredade till förmån för renskötsel. Dels fick många samer en politiskt svag ställning innan allmän rösträtt infördes. Penninghushållningen ersatte successivt byteshandeln och renskötseln blev en del av marknadsekonomin, vilket försämrade situationen för samer utan stora renhjordar. Samtidigt förenklades samisk handel i Kiruna, som blev ett nytt handelscentrum.

De kulturkrockar som den stora befolkningsökningen innebar, gjorde att samiska levnadsmönster och kultur förändrades i grunden. Den politiska linjen att traditionellt samiskt liv skulle fortgå, enligt

”lapp-skall-vara-lapp”-politiken, hade kulturbevarande funktioner, men att på det viset hålla en grupp utanför det övriga samhället var både svårt och oetiskt.

I samband med de materiella förbättringar som kom med gruv-etableringarna påverkades även immateriella värden och kulturellt arv, vilket fått litet utrymme i detta kapitel. Vi vill betona att samer påverkas på andra sätt än de fysiska ingrepp som gruvdrift innebär på deras marker. Men detta kräver en mer omfattande och djupare undersökning, och ett annat empiriskt underlag. Det finns ett behov av historisk forskning som omfattar större geografiska områden, och som även fångar upp skogssamiska perspektiv i relation till gruvdrift.

Referenser

Tryckta källor

- Ahlström, G. *De mörka bergen: en krönika om de lappländska malmfälten*. (P.A. Nordstedt & Söners förlag, 1966.)
- Amft, A. *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. (Umeå universitet, 2002.)
- Andersson, T.H. *Ett med naturen: En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. (Luleå tekniska universitet, 2017.)
- Avango, D. Imprints on the Resource Landscape: The Long History of Mining in the Arctic. *Journal of Northern Studies*. 14:2 (2020): s. 67–82.
- Avango, D. & Rosqvist, G. When Mines Go Silent: Exploring the Afterlives of Extraction Sites. I Nord, D.C. (red.). *Nordic Perspectives on the Responsible Development of the Arctic: Pathways to Action*. (Springer International Publishing, 2021.)
- Awebro, K. *Tre gruvfält i norr: Gustafsfält, Kalix kopparbruk och Sjangeli*. (Institutet för Lappmarksforskning. Författares Bokmaskin, 1989.)
- Beland Lindahl, K. et al. *Konflikter om gruvetablering: Lokalsamhällets aktörer och vägar till hållbarhet: slutrapport*. (Länsstyrelsen Norrbotten, 2016.)
- Broberg, O. & Rönnbäck, K. Aednan och Bolaget: Ett kolonialt perspektiv på gruvbrytning i Sápmi vid 1900-talets början. *Historisk Tidskrift* 3 (2020).
- Copperstone Viscaria AB, *Miljökonsekvensbeskrivning Bilaga B* (2022).
- Dale, B., Bay-Larsen, I. & Skorstad, B. (red.). *The Will to Drill: Mining in Arctic Communities*. (Springer, 2018.)
- Ekman, S. *Om Torneträskes röding, sjöns naturförhållanden och dess fiske*. (P.A. Norstedt & söner, 1912.)
- Eriksson, U. *Gruva och arbete: Kiirunavaara 1890–1990. Avsnitt 2, 1920–1950*. (Uppsala universitet, 1991.)

- Fohringer, Christian et al. Reindeer Husbandry in Peril? How Extractive Industries Exert Multiple Pressures on an Arctic Pastoral Ecosystem. *People and Nature* 3:4 (2021).
- Hansegård, N-E. *The Transition of the Jukkasjärvi Lapps from Nomadism to Settled Life and Farming*. (Almqvist & Wiksell, 1978.)
- Hansson, S. Malm, räls och elektricitet– skapandet av ett teknologiskt megasystem i Norrbotten 1880–1920. I Blomkvist, P & Kaijser, A (red.). *Den konstruerade världen – Tekniska system i historiskt perspektiv*. (Symposion, 1998.)
- Hansson, S. *Malmens land: Gruvnäringen i Norrbotten under 400 år*. (Tornedalica, 2015.)
- Hecht, G. Colonial Networks of Power: The Far Reaches of Systems. *Annales historiques de l'électricité* 2 (2004).
- Hjulman, T.A. *Ett med naturen: En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2017.)
- Hufva, L. Giron förr och nu: ett renbetesland i förvandling. I Kjell Törmä et al. (red.). *Kiruna: 100-Årsboken, Del 1*. (Kiruna kommun, 2000), s. 189–190.
- Hughes, T.P. *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880–1930*. (Johns Hopkins University Press, 1983.)
- Hughes, T.P. The Evolution of Large Technological Systems. I W. E. Bijker, T. P. Hughes & T. Pinch. (red.). *The Social Construction of Technological Systems*. (MIT Press, 1987.)
- Hultblad, F. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokemokkes socken*. (Almqvist & Wiksell, 1968.)
- Jansson Myhr, K. (red.) *Boken om LKAB: 1890–2015*. (LKAB; Centrum för näringslivshistoria, 2015.)
- Johansson, A et al. Exploring prospects of deliberation in intractable natural resource management conflicts. *Journal of Environmental Management*. (2022.)
- Johansson, H. *Samerna och sameundervisningen i Sverige*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 1977.)
- Jonsson, B. *Staten och malmfälten: en studie i svensk malmfältspolitik omkring sekelskiftet*. (Acta Universitatis Upsaliensis, 1969.)

- Jonsson, H. *Regeringen är beredd att offra både natur och samisk kultur*. Sametinget, 2021. <https://www.sametinget.se/163922> (hämtad 2024-04-20).
- Kramvig, B. & Avango, D. The Multiple Landscapes of Biedjovággi: Ontological Conflicts on Indigenous Land. *Polar Record* 57. (2021.)
- Kummu, M. *Gruvor och bruk i norr*. (Kiruna, Pajala och Övertorneå kommun, 1997.)
- Kungliga statistiska centralbyrån. *Statistisk tidskrift 1903, häft. 128–130*. (P.A. Norstedt & söners förlag, 1903.)
- Lag (1886:38) angående de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige.
- Lag (1898:66) om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige.
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)
- Larsen, R.K. et al. *Kumulativa effekter av exploateringar på renskötseln – vad behöver göras inom tillståndprocesser*. (Energimyndigheten, Naturvårdsverket, 2016.)
- Larsen, R.K. & Lawrence, R. The politics of planning: assessing the impacts of mining on Sami lands. *Third World Quarterly*. (2017): s. 1–17.
- Larsen, R.K., Boström, M. & Voernese sameby. ”*Renen får aldrig betesro*”: *Konsekvenser av Bolidens gruva och vägen i Stibkeområdet för Voernese sameby*. (Stockholm Environment Institute, 2021.)
- Larsson, J. & Päiviö Sjaunja, E-L. *Self-governance and Sami communities: transitions in early modern natural resource management*. (Palgrave Macmillan, 2022.)
- Lawrence, R. & Larsen, R.K. ”*Då är det inte renskötsel*” – *Konsekvenser av en gruvetablering i Laver, Älvsbyn, för Semisjaur Njarg sameby*. (Stockholm Environment Institute, 2016.)
- Lindgren, Å., Nordin, J.M. & Ojala, C-G. *Tornedalens bergsbruk under 1600-talet: Rapport över specialinventering och kartering hösten 2017*. (Uppsala universitet, 2020.)
- Lindmark, A. *Torne lappmarks kopparbruk*. (Albin Lindmark, 1963.)

- Lundmark, L. *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)
- Malmgren, J. et al. Mining Towns in Transition: Arctic Legacies. I Sörlin, S. (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022), s. 229–248.
- Niia, L-P. *Gabna sameby i Förändringens Tid 1890–1940*. G. Norstedt (red.). (Vårdduo – Centrum för samisk forskning, 2024.)
- Njalla AB. *Fördjupad konsekvensanalys över påverkan på rennärningen av LKAB:s gruvverksamhet i Kiruna*. (Njalla AB, 2018.)
- Norberg, P. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*. (Almqvist & Wiksell, 1958.)
- Nordin, J.M. *The Scandinavian early modern world: A global historical archaeology*. (Routledge, 2020.)
- Persson, C. 2 uppl. *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. (Tornedalica, 2013.)
- Persson, C. *Hjalmar Lundbohm: en studie om ledarskap inom LKAB 1898–1921*. (Luleå tekniska universitet, 2015.)
- Reichwald, A. & Svedlund, B. *Laevas. Sameby i dag – historia imorgon?* (Norstedts, 1977.)
- Rennäringslag (1971:437).
- Ruong, I. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*. (Appelbergs boktryckeri aktiebolag, 1937.)
- Ruong, I. *Samerna*. (Bonniers, 1969.)
- Sametinget. *Sápmi – en region som berikar Sverige*. (Sametinget, 2021.)
- Sjöholm, J. *Heritagisation, Re-Heritagisation and De-Heritagisation of Built Environments: The Urban Transformation of Kiruna, Sweden*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2016.)
- SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarkar*.
- Sternlund, H. *Gabna sameby avfärdar LKAB:s tro på samexistens om gruvplaner ändras*. SVT Nyheter 2023-09-22.
<https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrbottnen/gabna-sameby-renskotseln-in-te-mojlig-att-bedriva-med-rasbrytning--tspxa4>
(hämtad 2024-05-30).
- SWECO och Kiruna kommun. *Miljökonsekvensbeskrivning*. (2011.)

- Sörlin, S. *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 1988.)
- Sörlin, S. (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)
- Tawe, W. *Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år*. (W. Tawe, 1958.)
- Tenerz, H. *Ur Norrbottens finnbygds historia*. (Almqvist & Wiksell, 1962.)
- Tenerz, H. *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd. Från äldsta tid*. (Almqvist & Wiksell, 1960.)
- Törmä, K. *Viscaria: Historien om hur en blomma blev ett gruvföretag*. (Viscaria AB, 1996.)
- Törmä, K. *Kiruna: 100 årsboken Del II*. (Kiruna kommun, 2000.)
- Viksten, E. *Den gröna omställningen kan slå hårt mot renskötseln*. Extrakt. 2023-03-21. <https://www.extrakt.se/den-grona-omstallningen-kan-sla-hart-mot-renskotseln/> (hämtad 2024-05-10).
- Warg, S. *Familjen i gruvmiljö: Migration, giftermålsmönster och fertilitet i norrbottensk gruvindustri 1890–1930*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2002.)
- Westin, G. (red.). *Övre Norrlands historia. Del 3. Tiden 1638–1772*. (Norrbottens och Västerbottens läns landsting, 1974.)
- Wiklund, K.B. "Om renskötselns uppkomst", *Ymer*, H3. (Svenska sällskapet för antropologi, 1918.)
- Össbo, Å. *Nya vatten, dunkla speglingar: industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2014.)
- Österlin, C. *Nature Conservation, Landscape Change and Indigenous Rights*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2020.)
- Österlin, C. et al. Cumulative Effects on Environment and People. I S. Sörlin (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)

Arkivmaterial

Kiruna kommunarkiv

Fyrk-längd för Jukkasjärvi socken. (Jukkasjärvis landskommuns arkiv.)

Inga, H. Markanvändningsplan Laevas sameby 2003-08-31. Version 1

Upprättad av Hans Inga i samverkan med samebyns medlemmar.

Laevas sameby. I gamla spår – en ny framtid. Dokumentation

Laevas 1999.

Samiska ärenden.

Riksarkivet, Härnösand

Bergskollegium. Enskilt arkiv A:71. Stadskamreren Hjalmar Falks, Jukkasjärvi sn, samling. Vol. 9. Anteckningar från arkivmaterial: August Ljung, 1659.

LKAB:s arkiv, Kiruna

LKAB:s personalarkiv åren 1989–1910, Anställningsrullor.

Lönelistor LKAB Kiruna 1898–1900.

Lantmäteriet

Generalstabens karta över Sverige 1889, 9. Kiruna (Kaalasluspa), <https://historiskakartor.lantmateriet.se>.

Generalstabens karta över Sverige 1932, 9. Kiruna (Kaalasluspa), <https://historiskakartor.lantmateriet.se>.

Nordiska museets arkiv

Odstedt, Astrid. Kirunaminnen.

Förhandling och förändring av svenska nordsamebyars användning av sommarbeten i Norge på 1900-talet

David Sjögren

Inledning¹

Samer i de områden som i dag är gränsområden mellan nationalstaterna Sverige, Norge och Finland har sedan århundraden korsat nutida och dåtida gränser för att bedriva renskötsel. Flyttningarna är naturligtvis sprungna ur renens behov av lämpliga markområden för föda under året. Samernas förflyttningar över landgränserna uppmärksammades av myndigheterna under 1600-talet, men var redan då ett hävdvunnet sätt att nyttja markområden. Parallellt med nationalstaternas konsolidering, effektivisering av skatteuttag, befolkningsökning i de nordliga fjällområdena och fastställande av exakta landgränser mellan länderna så reglerades den transnationella renskötseln. Regleringen, som inleddes på 1750-talet, blev med tiden alltmer omfattande och överenskommelserna mellan nationalstaterna blev infekterade tvistefrågor som genererade mycket omfattande undersökningar och förslag på hur den gränsöverskridande renskötseln skulle bedrivas. Till stora delar handlade det om svenska samers användning av sommarbetesmark i Norge, även om den också reglerade norska samers användning av svenska områden. Regleringarna och överenskommelserna mellan länderna fick mycket stora konsekvenser för samer, eftersom de successivt förlorade nyttjanderätt

¹ Denna text är en bearbetning av flera rapporter som författaren skrivit åt Saarivuoma sameby dels till Lagmansretten i Tromsø 2018 och till Europadomstolen för mänskliga rättigheter 2023.

till viktiga renbetesområden. Följden blev ändrade flyttningsvanor, minskade renhjordar, utslagning från rennäringen och en förflyttning av samer mellan olika samebyar.

Utvecklingen de senaste decennierna är att nationalstaterna, i det här fallet främst Sverige och Norge, inte har kunnat enats politiskt om ett nytt regelverk för den gränsöverskridande renskötseln. En näring som därför till stora delar har varit oreglerad eftersom det inte funnits någon övernationell lagstiftning att falla tillbaka på. I stället har norska staten ansett att det är norsk lagstiftning som ska gälla för svenska samer i Norge. Det har i sin tur medfört att några svenska samebyar har hamnat i rättstvist med norska staten och tagit upp frågan om rättigheter till nyttjande av betesområden i norsk domstol. Dessa juridiska tvistefrågor är i skrivande stund inte helt avklarade.

Den gränsöverskridande renskötseln har inte underkastats någon systematisk vetenskaplig undersökning i Sverige. Däremot har den behandlats översiktligt i den forskning som intresserat sig för den politik som förts mot samer i stort.² Det är därför angeläget att inom ramen för Sanningskommissionen belysa och fördjupa kunskapen om överenskommelserna mellan Sverige och Norge och hur de påverkat svenska samers möjlighet till renskötsel. Framför allt handlar det om hur staten förhöll sig till svenska samers intressen och åsikter i förhandlingarna med Norge.

Undersökningen avgränsas till två frågor. Hur inhämtades underlag till överenskommelserna om den gränsöverskridande renskötseln, i form av kunskap och information om hur renskötseln bedrivits och bedrevs? Hur värderades samers kunskaper och information om den gränsöverskridande renskötselns historia och bakgrund i förhållande till andra intressen?

Undersökningen har ett rättshistoriskt fokus. För att förstå de senaste decenniernas rättsfrågor mellan samer, den svenska och norska staten är det betydelsefullt att få ingående kunskap om hur regler-

² Det kan tilläggas att framför allt Lappkodicillen från 1751 och omflyttningar av samer till följd av gränsspärningarna på 1850- och 1880-talet har delvis behandlats av tidigare forskning. Se exempelvis P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000), s. 36–45; P. Lantto. Gränstragningar, tvångsförflyttningar och samisk politisk mobilisering. I L. Elenius, P. Lantto & M. Enbuske (red.). *Fredens konsekvenser: Samhällsförändringar i norr efter 1809*. (Luleå tekniska universitet, 2009); N. J. Päiviö. Gränsöverskridande renskötsel: Historisk belysning. I NOU 2007:14. *Samisk naturbruk og rettssituasjon fra Hedmark til Troms: Bakgrunnmateriale for Samerettsutvalget*. (Oslo, 2007), s. 499–543; B. A. Berg. Lulesamisk reindrift 1750–2000. I NOU 2007:14. *Samisk naturbruk og rettssituasjon fra Hedmark til Troms: Bakgrunnmateriale for Samerettsutvalget*. (Oslo, 2007), s. 251–280.

ingar av den transnationella renskötseln har tillkommit och vad de har inneburit. En inblick i dessa regleringar är betydelsefull eftersom de innebar mycket konkreta konsekvenser för samer. 1919 års renbeteskonventionen mellan Sverige och Norge ledde exempelvis till att svenska samer gick miste om att kunna nyttja renbetesmarken i ett mycket stort område i Nordnorge. Följden blev stora omläggningar av renskötseln, ett ökat utnyttjande av vissa markområden och att samer behövde flytta mellan svenska samebyar. Det ökade också spänningarna mellan olika samiska grupper. Insikterna är dessutom betydelsefulla för att förstå den ”nationalstatslogik” angående renskötseln som tjänstemän och vetenskapsmän från Norge och Sverige utgick ifrån i sin kunskapsinsamling om och sina förslag på regleringar.

Avgränsningar och material

Undersökningen avgränsas till de två konventioner som slöts mellan Sverige och Norge under 1900-talet, nämligen 1919 års renbeteskonvention och 1972 års konvention. Var och en av dessa föregicks av omfattande undersökningar. Renbeteskonventionen från 1919 hade en relativt lång och komplicerad förhistoria eftersom förhandlingar påbörjades i samband med unionsupplösningen 1905. Flera separata undersökningar om den gränsöverskridande renskötseln föregick konventionen. Den mest omfattande utredningsperioden inföll 1913–1915, då 1913 års Renbeteskommission genomförde sina undersökningar som presenterades i 17 band. Dessförinnan hade även 1907 års och 1909 års Renbeteskommission genomfört undersökningar och lagt fram sina förslag till en ny konvention. Förarbetena till 1972 års konvention var inte riktigt lika omfattande. Konventionen baserades framför allt på betänkandet givet av svensk-norska renbeteskommissionen 1964, som i sin tur baserade stora och viktiga delar av sina undersökningar på 1960 års renbetesmarksutredning. Undersökningen baseras på förarbetena till konventionerna, konventionstexterna och propositioner till den svenska riksdagen och Stortinget och slutligen författningar.

Under äldre tider var ett dynamiskt markutnyttjande på båda sidor om den svensk-norska gränsen vanligt långt ned i sydsamiskt område. Denna flexibilitet försvann gradvis med början söderifrån genom regleringarna av den gränsöverskridande renskötseln. Störst

betydelse hade den för de fyra fjällsamebyarna mellan Torne träsk och Muonio älv, eftersom dessa hade – och fortfarande har – begränsad sommarbetesmark och kalvningsplatser på den svenska sidan om gränsen.³ Dessa samebyar hade också det absolut största markanvändningsbehovet. Undersökningen belyser regleringen av den gränsöverskridande renskötseln utifrån de fyra samebyarnas perspektiv.

Bakgrund

Riksgränsens sträckning i stora delar av nuvarande norra Sverige och nordliga Norge var fram till mitten av 1700-talet oklar.⁴ Visserligen hade försök till gränsdragningar av området gjorts efter fredssluten under 1600-talet, men de hade en osäker status. På 1740-talet påbörjades därför arbetet som så småningom ledde fram till en gränskonvention mellan Sverige och Norge 1751. Genom gränstraktatet utvidgade länderna sina statsgränser till områden som tidigare inte lytt under någon stats jurisdiktion.⁵ Gränsdragningen berörde samerna i ett stort sammanhängande landområde, från Jämtland/Femunden till Norra ishavet. I det inre landområdet, på båda sidor om fjällryggen, från Finnmarksvidda till Jämtland/Trøndelag, var befolkningen nästan uteslutande samer vid tidpunkten.⁶

Genom det samiska bosättningsområdet drogs alltså en skarp landgräns, vilket medförde regleringar av flera förhållanden. Betydelsefulla frågor som behövde lösas länderna emellan var statsmedborgarskap och regleringar av renflytten över landgränserna. För att reglera frågorna lades särskilda bestämmelser, lappkodicillen, till gränstraktatet mellan Sverige och Norge. Denna kodicill var sedan gällande lag fram till 1883, då den omförhandlades.

³ Fjällsamebyarna Talma, Saarivuoma, Lainiovuoma och Könkämä.

⁴ N. Enewald. *Sverige och finnmarken: Svensk finnmarkspolitik under äldre tid och den svenska-norska gränsläggningen 1751*. (Lund, 1920), ssk. s. 217.

⁵ NOU 1997:5. *Urfolkes landrettigheter etter folkerett og utenlandsk rett: Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget*. (Oslo, 1997), s. 106–107.

⁶ SOU 1986:36. *Samernas folkerättsliga ställning: Delbetänkande av samerättsutredningen*. (Stockholm, 1986), s. 74–77.

Lappkodicillen

Traktatet från 1751 angående gränsen mellan Sverige och Norge innehöll åtta artiklar, varav de två första hänvisar till den tillhörande kodicillen som rör den gränsöverskridande renskötseln. Lappkodicillen innehåller bland annat detaljerade regler om medborgarskap, rätt till land och vatten (§§ 2, 10 och 12–14). Paragraf 10 brukar räknas som den mest betydelsefulla för samernas rättigheter i grannlandet. Den gav samerna i allmänhet rätt att flytta med sina renar över landgränsen. Paragrafen talade också om varför flyttningar ägde rum, nämligen för att samerna behövde både land i Sverige och i Norge. Kodicillen konstaterade att flyttningarna grundade sig på gammal sedvana. Den talade också om på vilket sätt samerna ska kunna använda marken i grannlandet, närmare bestämt till underhåll för sina djur och sig själva. Den sade också någonting om hur samer skulle bemötas i grannlandet. Samer som flyttat över gränsen ska mottas med vänlighet och behandlas på samma sätt som det egna landets samer enligt en likabehandlingsprincip. Lappkodicillen föreskrev inte några regler för renbetestider, inte heller för antalet renar som kan flyttas över gränsen. Enligt kodicillen skulle dock antalet renar anmälas innan flyttning. Kodicillen utgör en garanti för att det ena landet, till exempel Norge, inte ”lagstiftar bort” samernas rätt genom att användandet sin lagstiftningsmakt.⁷

Kodicillen gav inte samer rättigheter, utan bekräftade existerande rättigheter oavhängigt av den. Samerna hade redan ägande- och nyttjanderätt till markområden när grundtraktaten antogs.⁸ En huvudpunkt i kodicillen är att samerna ska kunna genomföra sina flyttningar trots att det tillkommit en statsgräns mellan betesområdena och att de två staterna inte hade för avsikt att göra ingrepp i samernas etablerade rättigheter. Kodicillen är av sedvanerättslig karaktär. Gränstrafiken från 1750-talet fram till 1922 bestämdes av sedvane-kriteriet och ”alder tids bruk”.⁹

⁷ Första Bihang eller Codecill till Gränsse-Traktaten emellan Konunga Rikerna Sverige och Norge, *Lappmännen beträffande*; se även T. Cramér & G. Prawitz. *Studier i renbeteslagstiftning*. (Norstedts, 1970), s. 92–97.

⁸ NOU 1997:5, s. 106–107.

⁹ S. Pedersen. Lappkodicillen av 1751: Samene, det grensløse folket. I E. G. Broderstad, E. Niemi & I. Sommerseth (red.). *Grenseoverskridende reindrift før og etter 1905*. (Tromsø universitet, 2007), s. 9–21; O. A. Johnsen. *Finmarkens politiske historie: Aktnaessig framstillet*. (Kristiania, 1923), s. 150–194.

Faellesloven 1883

Under 1800-talet ökade trycket på att omförhandla lappkodicillen successivt. Anledningen var bland annat inflyttningen till den tidigare obebodda norska fjällvärlden vid riksgränsen. Geopolitiska förändringar som Sveriges förlust av den östra rikshalvan, och gränspärrningen mellan Finland, Ryssland och Norge 1852 bidrog också till att öka trycket. Till följd av de förändrade förutsättningarna tillstattes kommissioner i Norge under 1840-talet och 1860-talet. Syftet med dem var att hantera de problem som befolknings- och bebyggelseexpansionen i Nordnorge medfört.¹⁰ Utredningarna resulterade inte i några betydande förändringar i förhållande till 1751 års gränstraktat, men de lade på ett vis grund för 1883 års norsk-svenska lag om den gränsöverskridande renskötelsen. Det ryska beslutet att för norska renskötare stänga gränsen mellan Norge och Finland 1852 bidrog till det norska intresset för att reglera den gränsöverskridande renbetningen.¹¹ Beslutet påverkade renskötarna i Nordnorge som behövde finna alternativa betesmarker för 50 000 djur, eftersom dessa tidigare använt renbete i Finland.¹² Därmed förlorade de norska samerna en stor del av de renbetesområden som de var garanterade enligt kodicillen. Den kom i Norge att betraktas som ensidigt fördelaktig för de svenska samerna.¹³

Krav på omförhandling av lappkodicillen ledde fram till en norsk-svensk lag som tillkom 1883. *Faellesloven*, som lagen kom att kallas, reglerade den gränsöverskridande renskötelsen och preciserade vilka rättigheter och skyldigheter de svenska samerna hade i Norge. Den föreskrev begränsningar för när flyttningar till Norge fick ske och vilka renbetesområden som kunde användas. Lagen kom att bli inledningen till en långdragen utredningsprocess av den gränsöver-

¹⁰ Se exempelvis I. Ruong. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*. (Uppsala, 1937), s. 21.

¹¹ År 1889 fick man en ny gränsstängning på Nordkalotten då gränsen mellan Sverige och Finland stängdes.

¹² S. Pedersen. Lappkodicillen och samernas rättigheter: Från freden 1809 till gränsstängningen 1852 och 1889. I L. Elenius, P. Lantto & M. Enbuske (red.). *Fredens konsekvenser: Samhällsförändringar i norr efter 1809*. (Luleå tekniska universitet, 2009), s. 135; I. Ruong. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*, s. 27–29; A. Andresen. *Omstillingstid: Nomadisk reindrift i Torne lappmark og Troms 1840–1920*. (Tromsø universitet, 1991), s. 122–124.

¹³ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 86; E. Lae. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon: Forhandlinger i reinbeitesaken mellom Norge og Sverige fram til reinbeitekonvensjonen av 1919*. (Kautokeino, 2003), s. 9–16; B. Berg. *Reindriften rettigheter og plikter*. I S. Pedersen (red.). *Lappekodisillen: Den første nordiske samekonvensjon?* (Kautokeino, 1998), s. 160; S. Pedersen. Lappkodicillen och samernas rättigheter, s. 131–145; P. Lantto. Gränsstängningar, tvångsflyttningar och samisk politisk mobilisering, s. 145–157; A. Andresen. *Omstillingstid*, s. 122–124; I. Ruong. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*, s. 27–29.

skridande renbetesfrågan som inte avslutades förrän på 1920-talet. Avtalet innebar inte att kodicillen sades upp, utan att den temporärt togs ur bruk. Avtalet gällde först till och med 1898, men förlängdes för att gälla fram till 1907. När lagen upphörde skulle lappkodicillen åter träda i kraft, så till vida ingen ny gemensam lag stiftades.¹⁴

Faellesloven omfattade fyra huvudprinciper som kom att traderas vidare i senare norsk-svenska konventioner under 1900-talet. Det handlade om distriktsindelning, in- och utflyttningstider, anmälningsplikt och gemensamt ansvar. Lagen bestod av 30 detaljerade paragrafer och delade upp renbetesområdet i distrikt och flyttvägar med bestämmelser om de skador på ren som kunde uppkomma och skador som renen kunde åstadkomma på slätterängar, skog och odlad mark.¹⁵ Samerna hade fortfarande rätt att besöka de områden som de utnyttjat enligt gammal sedvana.¹⁶ Distriktsgränserna var tänkta att överensstämma med de samiska renskötarbyar som var avskilda från varandra genom naturliga gränser.¹⁷ Uppehållstiden i Norge reglerades från maj till september, men kunde utökas om samerna fick ett medgivande från markägare eller om ovanliga väderförhållanden förhindrade flyttningen. Samer som tidigare använt områden året runt i Norge skulle även i fortsättningen få göra det.¹⁸ Det skulle inte längre vara möjligt att genom röjning, uppodling av mark eller med inhägnader hindra samerna från att använda sina gamla flyttningsleder.¹⁹ Lagen slog fast att renägarna inom distriktet var gemensamt ansvariga för att regelverket följdes. För att hindra ren från att ta sig till vissa områden sattes gärdar upp, samtidigt som man också underlättade passager genom andra områden. Sammantaget pressades dock renskötseln upp på fjällen och mot gränstrakterna mellan Sverige och Norge. Ersättningsbestämmelserna gjorde i praktiken att stora områden blev svåra att använda för renbete.

¹⁴ SFS 1883:29, § 30.

¹⁵ Samerna var enligt lagen skyldiga att ersätta skador på åker, äng, sätervall, hjortronland, skog, slätterland, all avbärgad gröda och betesmark. Syn och värdering av sådana skador kallades taxt.

¹⁶ SFS 1883:29, § 3.

¹⁷ B. Berg, *Reindriftens rettigheter og plikter*, s. 165.

¹⁸ SFS 1883:29, § 3. I 1997 års renbeteskommission påpekas att begränsningarna av betes-tiden enbart gällde områden där gårdsbruk och renskötseln konkurrerade om samma mark-områden. *Svensk-norska renbeteskommissionen av år 1997: Betänkande angivet maj 2001*. (Alta, 2001), s. 45.

¹⁹ SFS 1883:29, § 4.

Från Karlstadsförhandlingar till Renbeteskonvention

Vid unionsupplösningen mellan Sverige och Norge och de därpå efterföljande Karlstadsförhandlingarna var Norges intresse för att begränsa den svenska renskötseln i Norge fortsatt starkt.²⁰ Från svensk sida ville man bevara den gränsöverskridande renskötseln i ”det andra landet.” Den konventionen, som förhandlingarna ledde fram till, kom dock fram till att kodicillen från 1751 inte ensidigt kunde sägas upp av någon part. De båda länderna var förpliktade att fortsättningsvis tillåta renskötande fjällsamer att åtnjuta de rättigheter som lappkodicillen givit.²¹ Konventionen slog fast att det inte längre skulle vara möjligt att låta fastboendes renar passera gränsen.²² Det gjorde det omöjligt för svenska samer att ta med sig norska renar till Sverige om vintern, och för svenska fastboende samer att sommartid hålla renar i Norge. Konventionen bestämde också att en gemensam och mer omfattande konvention skulle tillsättas inom loppet av tio år. En annan betydelsefull förändring var att svenska samer inte tilläts flytta in i Norge före den 15 juni.²³ Denna bestämmelse vållade oenighet och kom inte att omfatta Tromsö förvaltningsområde.

Karlstadskonventionen sköt en rad problem på framtiden som hade med den gränsöverskridande renskötseln att göra. År 1907 tillsattes en gemensam renbeteskommission med mandat att undersöka och samla material för att belysa flyttningens tidpunkter och utsträckning, användningen av betesområden i Tromsö förvaltningsområde och Nordland samt för att undersöka områden i Norrbotten som kunde användas för norskt sommarbete.²⁴ Kommissionen gjorde bland annat fältundersökningar i Tromsö under försommaren 1908

²⁰ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 87; *Svensk-norska renbeteskommissionen av år 1997*, s. 45; H. Prestbakmo. *Bardu og Målselv: ”Östlappenes” land?* (Skániid girjie, 2007), s. 63; E. Lae. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon*, s. 9–16; A. Wählstrand, *Karlstadkonferensen 1905: Protokoll och aktstycken* (Almqvist & Wiksell, 1953), s. 183–185.

²¹ L. Berglöf. *De svenska nordlapparnas flyttningar till Norge: Handbok rörande bestämmelserna i renbeteskonventionen den 5 februari 1919 och därpå grundade svenska författningar*. (Stockholm, 1923), s. 10.

²² L. Berglöf. *De svenska nordlapparnas flyttningar till Norge*, s. 20.

²³ Skälet för tidpunkten var att samer inte ansågs anlända till norska områden förrän vid denna tidpunkt. Förslaget utmynnade i att Kungl. Maj:t tillsatte en kommission för att i Jukkasjärvi och Enontekis socknar undersöka lämpliga flyttningstider. Med anledning av detta ansåg Jukkasjärvisamerna att det måhända stämde att flyttningstiderna förändrats de senaste 60 åren, men att det berodde på jordbrukets expansion i området. Lappfogde Hultins tjänsteberättelse för åren 1904, 1905 och 1906, s. 8–9, Lappfogdens i Norrbottens norra distrikts arkiv 1817–1978, B III, årsberättelse 1890–1924, Riksarkivet, Härnösand.

²⁴ E. Lae. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon*, s. 43–44.

och genomförde 172 intervjuer med gårdsbrukare och samer sommaren 1908.²⁵

Trots Renbeteskommissionens arbete kunde den knepiga frågan om tidpunkt för svenska samers inflyttning till Norge inte lösas. Den fick först sin uppföljning genom ett tillsättande av en skiljedomstol i Köpenhamn, som skulle fatta beslut om i vilken utsträckning det var nödvändigt för samer, från Karesuando till Tärna, att flytta in i Norge före den 15 juni.²⁶ Skiljedomstolen tillsatte i sin tur en kommission kallad Renbeteskommissionen af år 1909 som redogjorde för sina undersökningar i sju band som kom ut 1912. Den skulle undersöka och uttala sig om renbetets förutsättningar under olika årstider, framför allt under perioden från 1 maj till 15 juni. Den skulle också behandla frågor om hur renarnas skador kunde förhindras och om förändrad tidpunkt för inflyttning till Norge kunde leda till förändringar i samernas levnadssätt och renskötsel. Samebyarnas kalvningsplatser skulle också undersökas.²⁷

Efter skiljedomstolens upplösning tillsattes en ny kommission 1913. Den genomförde undersökningar som motsvarade tidigare kommissioners arbeten, men gjorde också grundliga utvärderingar, så kallade taxeringar, av betesområdenas beskaffenhet i Norge och Sverige. Kommissionens resultat presenterades i 17 band.

De omfattande utredningarna från 1907 till 1915 skulle alltså inventera och undersöka markanvändningen i ett område som var över 17 000 kvadratkilometer. Utredningarna levererade tre typer av underlag som låg till grund för de förslag som rekommenderades: fältobservationer, intervjuer och analyser.

Fältobservationerna gjordes av tjänstemän och nedtecknades ofta i dagboksform. Här noterades och beräknades växtlighetens bärkraft i olika områden, flyttningsvägar, kalvningsplatser och betesskador på slättermyrar. Tjänstemännen gjorde också intervjuer med svenska

²⁵ *Protokoll öfver de af kommissionen år 1908 i Tromsö amt hållna förhör: Jämte register och det till grund för förhören liggande frågeformulär.* (Stockholm, 1909), s. 321–322.

²⁶ E. Lae. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon*, s. 62. 1907 års renbeteskommittés arbete avbröts efter svenskt ingripande 1909. Efter förhandlingar överenskomts att frågan skulle hänskjutas till skiljedomstol. Skiljedomstolen beslöt 1909 att tillsätta en undersökningskommission, med övervägande finsk sammansättning. År 1913 beslöt dock Sverige och Norge att tillsätta en gemensam kommission för att sinsemellan överlägga och till respektive regeringar avge förslag i ämnet. *Förteckning över statliga utredningar 1904–1945.* (Norrköping, 1953), s. 308.

²⁷ *Renbeteskommissionens af år 1909 handlingar I: Kommissionens uppgift och sammansättning, kommissionens verksamhet, kommissionens utlåtande till Skiljedomstolen, bil. renräkningen 1911 inom Karesuando och Jukkasjärvi socknar.* (Stockholm, 1912), s. 1–3.

och norska renskötande samer och bofasta, både samer och normän. Det var särskilt renens betesområden och deras förhållande till den bofasta befolkningen som undersöktes. Intervjupersonerna kallades ofta till en plats där intervjuerna ägde rum, men i en del fall uppsökte kommissionernas tjänstemän intervjupersonerna i deras ”hemmamiljö”. I de två första kommissionerna följde intervjuerna ett strikt frågeformulär med ett 60-tal frågor. Frågeformulären skilde sig åt mellan bofasta respektive för renskötande samer. Intervjupersonerna beskrevs som vittnen, vilket antyder hur dåtiden såg på intervjusituationens karaktär. I 1913 års renbeteskommission var intervjuerna mer semistrukturerade, med både förutbestämda och spontana frågor.

Det råder inget tvivel om att kommissionerna tillmätte intervjuerna stort värde. Sagesmännen uppfattades som kännare av de förhållanden som undersöktes. Kommissionernas analyser byggde på tjänstemännens egna sammanställningar och generaliseringar av intervjuer och fältobservationer. Sammanställningarna gav ett fågelperspektiv på den gränsöverskridande renskötseln som polerade bort myriaden av enskilda utsagor om komplexa, motsägelsefulla och varierande förhållanden för att kunde tjäna som underlag för beslutsfattande. De blev av nödvändighet en förenkling av verkligheten. Trots dessa brister vannlade sig kommissionernas utredare om både de historiska och etnografiska anslagen betydelse i frågan.

Renbeteskonventionen som trädde i kraft 1923 fick stora följder för renskötseln i Tromsö förvaltningsområde. Arealen för svensk renskötsel minskade från 17 000 kvadratkilometer till cirka 11 000 kvadratkilometer. Stora områden utmed kusten stängdes för renskötsel. De som tidigare använt dessa områden blev anvisade sommarbeten i inlandet, belägna i gränsområdena. Effekten blev större koncentrationer av renar och samer i gränstrakterna. En del svenska samer, som tidigare haft renbeten vid Atlantkusten, blev tvångsförflyttade till samebyar söderut i Sverige.²⁸

Nytt var också att konventionen delade upp flyttningstiden i två perioder, en ”vårtermin” från den 1 maj till den 14 juni och en ”sommartermin” från den 15 juni till den 30 september. Inom vissa distrikt räknades dock ”sommarterminen” från den 14 juni.²⁹ Poängen med

²⁸ Se exempelvis P. Lantto, *Tiden börjar på nytt*, s. 88–90; SOU 2006:14. *Samernas sedvane- marker: Betänkande av gränsdragningskommissionen för renskötselområdet* (Stockholm, 2006) s. 101–103; P. Lantto, *Gränstängningar, tvångsförflyttningar och samisk politisk mobilisering*, s. 150–153.

²⁹ L. Berglöf. *De svenska nordlapparnas flyttningar till Norge*, s. 28.

terminerna var att reglera antalet renar som fick vistas i distrikten. De så kallade takbeloppen inom hela området bestämdes till 16 000 renar under vårterminen och till 39 000 renar under sommarterminen. I förhållande till 1883 års *Faelleslov* ritades distriktskartorna om. Distriktsområdena under vårterminen och sommarterminen sammanföll inte med varandra.

Förarbeten till 1972 års konvention

Renbeteskonvention från 1919 upphörde att gälla 1949. Den ersattes då av en ny konvention som till stora delar var densamma som 1919 års konvention. För svenska samer innebar den nya konventionen dock en klar försämring eftersom de förlorade tillgången till de norska renbetesdistrikten Gratangen, Stomheimen, Lakselvdalen, Andersdalen, Tromsdalen, Hjertinden, Liveltskaret och Snörken. Ändringarna förklarades vara en följd av att svenska samer inte använde Hjerttindområdet och halvöarna mellan Balsfjorden och Ullsfjorden i lika hög utsträckning som tidigare på grund av dåliga driftsförhållanden, problem och konflikter med gårdsbrukare, stängda och insnävade flyttningsleder samt ändrade driftsformer. Delvis kan de förändrade flyttningsmönstren förklaras av den tyska invasionen av Norge och ockupationsårens förutsättningar.

I slutet av 1950-talet påbörjades nya förhandlingar mellan Norge och Sverige när giltighetsperioden för 1949 års konvention började löpa ut. Eftersom förhandlingarna inte ledde till en överenskommelse beslöt Norge att säga upp avtalet 1961. Nya förhandlingsturer tog vid, men inte förrän 1963, då de båda ländernas utrikesministrar enades om att tillsätta ännu en kommission, tog frågan om en ny konvention ett steg framåt.³⁰ Kommissionen påbörjade sitt arbete 1964 och lade fram sitt betänkande och förslag till ny renbeteskonvention 1967.

Renbeteskommissionens direktiv

Den norsk-svenska renbeteskommissionens betänkande 1967 är betydelsefull för att förstå 1972 års renbeteskonvention mellan länderna. Kommissionen, som alltså tillsattes 1964, bestod av en ordförande

³⁰ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964* (Bergen, 1967), s. 25.

från ett tredje nordiskt land, fyra medlemmar från varje land, suppleanter och tre sekreterare. En av medlemmarna skulle representera samiska intressen. Kommissionens uppdrag var att slutföra sitt arbete skyndsamt (inom två års tid), men den tidsfristen hölls inte.³¹ De norska och svenska regeringarna undertecknade ett avtal som styrde kommissionens mandat. Avtalet gav tydliga riktlinjer om kommissionens uppdrag och inriktning. Det innebar att utredningen skulle vara av *teknisk og praktisk natur*. Utredningen skulle göra en allmän kartläggning om förekomsten av renbeten i de berörda områdena, hur de användes vid tidpunkten och hur de mest rationellt kunde utnyttjas med hänsyn tagen till samfälliga intressen och näringar vid sidan av renskötseln.³²

Kommissionen skulle, vilket är viktigt, inte befatta sig med rättsliga frågor. Utredningen skulle vara en vägledning för nya konventionsförhandlingar mellan Sverige och Norge. Det betydde i praktiken att den förväntades lämna konkreta förslag som skulle vara grundplåtar för en ny konvention. Vidare skulle kommissionen ge en översikt av variationer av antalet ren- och betesområden över tid, samt undersöka om renbete kunde ske på inom nya områden som inte nyttjats tidigare. Dessutom skulle vidare undersöka om förändringar eventuellt kunde göras i förhållande till de betesområden, flyttningstvågar och kalvningsplatser som användes enligt 1949 års renbeteskonvention. Förslagen skulle genomsyras av en mer ”rationell” fördelning och utnyttjande av vissa betesområden, hänsyn skulle också tas till den moderna utvecklingen.³³ I ett tilläggsprotokoll till mandatavtalet skulle kommissionen även beakta att 2 000 renar skulle flyttas från norra Norge till betesområden som enligt konventionen 1919 var reserverade för svenska samebyar.³⁴

De anvisningar som kommissionen fick av respektive lands regering gjorde att kommissionens arbete och inriktning kraftigt avvek från förarbetena till tidigare konventioner. Avvikelserna kan summeras i två kategorier, de som fokuserar vid vad renbeteskommissionen 1964 inte beaktade, men som tidigare ansetts betydelsefullt, och kommissionens ”nya” arbetsformer och undersökningsmetoder.

³¹ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964*, s. v och 1.

³² Att andra hänsynstagande utanför renskötseln skulle beaktas förtydligades i mandatavtalets artikel iv. *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964*, s. 1.

³³ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964*, s. 1.

³⁴ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964*, s. 3.

För det första innebar mandatavtalet att rättighetsfrågor inte skulle behandlas. Det innebar att juridiska undersökningar om rättsläget inte beaktades. Frågor om rättigheternas historiska uttryck behandlades eller beaktades inte heller nämnvärt. Konsekvensen blev att kommissionens förslag inte heller underkastades juridisk prövning.³⁵ För det andra innebar avtalet att den historiska dimensionen av den gränsöverskridande renskötseln inte prioriterades. Hur renskötseln i alla sina detaljer tidigare varit beskaffad beaktades inte och det betydde – får man förmoda – att det historiska bruket inte ansågs ligga till grund för hur den gränsöverskridande renskötseln skulle bedrivas i framtiden.³⁶ För det tredje innebar kommissionens arbetsformer att det tidigare omsorgsfullt folklivsundersökande arbetssättet övergavs. Arbetssättet som varit vägledande från 1740-talet fram till 1900-talets början, där vittnen och berörda parter berättelser om och erfarenheter av renskötseln gavs stort utrymme, övergavs. 1964 års kommission utvecklade i stället undersökningsformer som behandlade olika slags ekonomiska och tekniska kalkyler.

Renbeteskommissionens arbetssätt

En utgångspunkt för kommissionen var att inte låta de svenska samebyarna ha större betesområden i Norge än vad de behövde för att bibehålla renhjordarnas storlek. Betesområdena, menade kommissionen, var inte rationellt eller effektivt utnyttjade. Om inga förändringar genomfördes skulle renskötseln sannolikt ligga på en stadig låg avkastningsnivå i förhållande till den maximala avkastningsnivån.³⁷ Vidare ansågs det att det förelåg en skev betesbalans som yttrade sig i att visa områden överutnyttjades, medan andra underutnyttjades. För att öka produktiviteten föreslogs en omdisponering av betes-

³⁵ Svenska samernas riksförbund (SSR) poängterade i sina protester avsaknaden av rättsliga dimensioner. Saken har också kommenterats i den vetenskapliga litteraturen. Exempelvis T. G. Svensson. *Samernas politiska organisation: En studie av en etnisk minoritet i förhållande till storsamhället* (Stockholms universitet, 1973), s. 147–148. Man skulle kunna uppehålla sig mycket vid vilka konsekvenser frånvaron av rättsliga och historiska dimensioner får för värderingen och statusen av kommissionens slutsatser. Klart är att frånvaron kan ifrågasätta legitimiteten för hela arbetet, eftersom i dag centrala principer om medinflytande och urfolkrättigheter saknades.

³⁶ I kommissionens slutliga förslag heter det att ”[d]isse forslag og vurderinger tar sikte på den øyeblikkelige situasjon, men hensyn er også tatt til den kommende utvikling, i den utstrekning den lar seg bedømme [...]”. *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 218.

³⁷ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, kap. VII; s. 210.

områdena och en effektivisering av renskötseln.³⁸ Kommissionen framhöll att det innebar en omfattande omställning för hur de fyra nordligaste svenska samebyarna skulle arbeta med renskötseln.³⁹

Det är komplicerat att ta reda på hur mycket ren ett område långsiktigt kan föda upp. 1964 års Renbeteskommission använde sig av samma arbetsmetoder som 1960 års Renbetesmarksutredning. Enligt metoderna ansågs ett antal parametrar vara betydelsefulla. Det är viktigt att förstå dem för att förstå hur utredningarna kom fram till sina slutsatser. Det är viktigt att känna till renens biologi och fysiologi, vilka växter den äter, vilken typ av näring den behöver och hur mycket energi den förbrukar. Därefter behöver utredarna ta reda på vilket närings- och energiinnehåll olika växtsamhällen har och deras produktionsförmåga. Det brukar kallas betesförråd och mäts ofta i energienheter.

Sedan tillkommer kännedom om den använda arealens storlek, bruttoareal, och hur stor del av arealen som är sjöar och annat slags vattendrag. Nästa steg är att ta reda på bruttoarealens beskaffenhet i fråga om olika växtsamhällen och deras förekomst. Ytterligare en faktor är den tid som renen betar på ett särskilt område. Den sistnämnda faktorn är i många avseenden den mest avgörande – ju längre betningstid inom ett område desto färre djur kan vara inom området.⁴⁰ Det omvända förhållandet gäller naturligtvis också.

Den sammantagna informationen ger vad Renbetesmarksutredningen och 1964 års Renbeteskommission kallar ett biologiskt optimalt antal renar. Man räknade fram det biologiskt optimala antalet inom de två olika säsongsområdena, vinterområdet och barmarksområdet.⁴¹ Men denna bestämning är bara vad som är biologiskt optimalt antal renar. Till detta kommer även andra olika former av begränsningar som innebär att all betesmark inte kan nyttjas:

Det biologisk optimale reinantall er det dyreantall som det varig kan finnes beite for inom et område når man ser helt bort fra forholdet med de ulike slag av berensende faktorer og fra økonomiske og praktiske reindriftshensyn. I praktisk reindrift eksisterer en rekke begrensende faktorer som gjør at det biologisk optimale reinantall må reduseres mer eller mindre. De begrensende faktorer kan dels være betinget av naturgeografiske forhold, dels kan de bero på interessekollisjoner med andre

³⁸ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 210–211.

³⁹ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 226–227.

⁴⁰ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 189.

⁴¹ Det biologiskt optimala renantalet inom ett säsongsområde kan brytas ned i vår-, sommar, höst- och vinterbete.

naeringer og sivilisasjonen i sin alminnelighet. [...] Det reinantall som fremkommer etter en slik revisjon, benevnes her praktisk optimal reinantall.⁴²

Det kan vara intressant att se närmare på vilka begränsande faktorer som kommissionen laborerade med och som reducerade det antal renar som den slutligen föreslog att varje sameby kunde äga. Reduktionsfaktorerna bröts ned i naturgeografiska förhållanden, civilisationsfaktorer och hushållsdjur. De naturgeografiska förhållandena handlade om klimat som snömängd, risk för isbildning och topografi. Civilisationsfaktorerna ägnades tämligen stor uppmärksamhet och bestod av vilken påverkan som trafik, bebyggelse, industri, vattenkraftverksutbyggnad, jordbruk och skogsbruk samt turism hade. Hushållsdjurs påverkan är ointressant i sammanhanget eftersom boskap inte påverkade renbetet i vinterområdena norr om Torneträsk.

Utredningen bedömde till exempel att Saarivuoma samebys biologiskt optimala antal renar inom vinterbetesområdet i Sverige uppgick till 14 791 renar.⁴³ Med reduktionsfaktorer inräknade, isbildning, drivbildning och hårt packad snö, blev det praktiska optimala antalet 13 864 renar. Inom barmarksområdet i de norska renbetesdistrikten Altevattn och Dividalen var det biologiskt optimala antalet 14 024 renar.⁴⁴ Reduktionsfaktorerna inom barmarksområdet uppskattades till 3 080 renar, vilket berodde på att boskap konkurrerade med renen om betesområdet. Sammantaget blev det praktiskt optimala antalet för barmarksområdet 10 944 renar.

Tabell 1 Beräkning av renantal på barmarksområde och vinterområde enligt 1964 års norsk-svenska renbeteskommission*

Sameby	Barmarksområde			Vinterområde		Genomsnittligt renantal
	Biologiskt optimalt renantal	Praktiskt optimalt renantal	Bruttoareal i km ²	Biologiskt optimalt renantal	Praktiskt optimalt renantal	
Saarivuoma	14 024	10 944	2 267**	14 791	13 864	11 500

* Sammanställning av tabellerna 6, 20 och 21 (s. 184, 197 och 204).

** Avser distrikten Altevattn (1 228 km²) och Dividalen (1 039 km²) enligt 1919 års konvention med ändringar 1949. *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 184 (tabell 6).

⁴² *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 191.

⁴³ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 204 (tabell 21).

⁴⁴ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 204 (tabell 21 och tabell 20).

1960 års Renbetesmarksutredning

Renbetesmarksutredningen från 1960 var betydelsefull för Renbeteskommissionen 1964. Den sistnämnda använde uppgifter från utredningen när det gällde svenska betesförhållanden och kopierade dess arbetsmetoder för att undersöka norska förhållanden. Därför är det betydelsefullt att förstå hur Renbetesmarksutredningen kommit fram till sina slutsatser. Av naturliga skäl kunde inte hela renbetesmarksområdet undersökas i detalj. Fältundersökningar gjordes på mindre områden och sedan skattades arealen av en viss typ av växtlighet. Måtten var ungefärliga.

Det intressanta i sammanhanget är vilka betesområden som ingick i beräkningarna. I Renbetesmarksutredningens betänkande behandlas den frågan översiktligt i kapitel 3. Beräkningen av renbetesarealen baserades främst på intervjuer med renskötare och av skriftliga byordningar. Med hjälp av dessa källor försökte man fastställa flyttnings seder och bruket av betesområden från 1945 och fram till 1960. Utredningen noterade dock att:

[å]tskilliga av de data, som utredningen har registrerat vid sina undersökningar, uppvisar i verkligheten ganska stora variationer. Det gäller bl.a. utnyttjade betesområdenas areal.⁴⁵

Det ska noteras att ordvalet ”utnyttjade” signalerar en otydlighet om vilka markområden utredningen medräknat. Rörde det sig om all betesmark som samebyarna fick använda, eller bara sådan som utnyttjades?

Enligt Renbetesmarksutredningens direktiv skulle den utgå ifrån de betesgränser som angavs i 1928 års renbeteslag.⁴⁶ Det förhöll sig utredningen flexibel till. I stället för att använda etablerade sedvane-rättsområden i juridisk mening använde den sig av intervjuer och av byordningar för att fastställa nyttjade betesområden. Byordningarna hade dock sina begränsningar eftersom de enbart avsåg områden ovan-

⁴⁵ SOU 1966:12, *Renbetesmarkerna: Betänkande angivet av renbetesmarksutredningen* (Stockholm), s. 20.

⁴⁶ Enligt Lappkommittén (som 1928 års renbeteslag baserades på) hade sedvaneområdet sina gränser: ”åtminstone landet norr och väster om en linje, dragen från trakten av Kuusiniemi någon mil söder om Parkajokis mynning i Muonio älv till trakten av Lumivaara och därifrån söderut, följande trakterna öster om Lainioälv, nedåt Torneälv fram mot Antis, Juohonpieti och Pajala byar, vidare till Täreändö by och söderut mot trakterna av Ängeså och Landsjärvs byar, samt vidare in i Råneå socken och fram till kusten i Nederluleå socken samt socknarna söder därom”. SOU 1923:51, *Förslag angående lapparnas renskötsel: Angivet av 1919 års Lappkommitté*, (Stockholm), s. 103–104.

för odlingsgränsen. De innehöll varken gränser för olika årstidsområden eller begränsningslinjer mellan fjällsamebyarnas vinterbetesområden.

Enligt Sedvanemarksutredningen (SOU 2006:14) utfärdade länsstyrelsen 1913 en karta enligt vilken fjällsamebyarna hade sedvanerätt att beta med sina renar ovanför en linje dragen Parkajoki – Kärendöjärvi – Kangos – Junusuando-sockengränsen till Tärendö.⁴⁷ De nordligaste fjällsamebyarna har fortfarande vinterbetesrätt inom denna trakt.⁴⁸ Det är en linje som ligger väsentligen österut jämfört med den som Renbetesmarksutredningen drog som vinterbetets östra gräns.

Utredningen förde återkommande diskussioner om vilket betesområde som skulle ingå i beräkningarna. Dessa överväganden är inte redovisade i betänkandet. Utifrån diskussionsprotokollen i kommittéarkivet står det klart att utredningen inte var intresserad av renbetesområdet i juridisk mening. Man konstaterade att bofasthet, bättre kommunikationer och förändrade vanor inom renskötseln lett till att 1930-talets betesmark på 1960-talet nyttjades i liten grad. Utredningen ville inte motverka den förändringen utan ville ytterligare rationalisera och effektivisera markanvändningen mot en större koncentration av betesområdena. Därför var de perifera markområdena med mindre god avkastning ointressanta.⁴⁹

I en promemoria från januari 1961 konkretiseras hur utredningen resonerade kring vilka markområden som den skulle ta hänsyn till. Här sägs hypotetiskt att renbete kan delas in i följande klassificering:

1. Den areal där renbetesrätt föreligger (renskötselrätt i juridisk mening).
2. Den areal där marken bär renbete (där renbetet från biologisk synpunkt har värde).
3. Den areal där renbetet är åtkomligt (där renbetning icke omöjliggörs av ”yttre” förhållanden).
4. Den areal där renbetet verkligen kan utnyttjas (med hänsyn till betesbalansen erforderligt och av ekonomiska skäl möjligt att utnyttja).

⁴⁷ SOU 2006:14, *Samernas sedvanemarkar: Betänkande av Gränsdragningskommissionen för renskötselområdet* (Stockholm), s. 407.

⁴⁸ SOU 2006:14, s. 407.

⁴⁹ Renbetesmarksutredningen (YK 2284) vol. 1, Riksarkivet.

5. Den areal där renbetet verkligen används vid renskötsel av normal omfattning. Med uttrycket ”normal omfattning” avses här ett rationellt läge, som erhålles vid det tillfälle, då ekonomiska utbytet är störst för den till renskötsel bundna befolkningen och vid fullt utnyttjande och andra anordningar bundna långsiktiga investeringarna.⁵⁰

De renbetesområden som blev aktuellt för utredningen att undersöka var områden som kunde placeras under punkt 4 eller 5. Renbetesområdet i juridisk mening prioriterades inte. Det var betesområdenas ekonomiska och rationella användande som utredningen var ute efter. Områden i periferin och som inte tillhörde vinterbetets kärnområden valdes bort, allt enligt det nyttotänkande som präglade utredningens arbete och alla andra förhållningssätt till jordbruks- och skogsbruksfrågor vid den här tiden.⁵¹

Renbeteskommissionen från 1964 använde alltså indirekt ett begränsande beräkningssätt för att hitta en balans mellan vinterbetets bärkraft och sommarbetesområdets storlek. För att uppskatta vinterbetets bärkraft användes uppgifter från 1960 års Renbetesmarksutredning. Den utredningen baserade dock inte sina beräkningar på juridiska gränser för renbetet, utan på rationaliserande principer på hur renskötseln borde bedrivas. Konsekvensen blev att kommissionen kunde föreslå kraftigt reducerat betesområden i Norge för de fyra nordligaste svenska samebyarna. Könkämä, Lainiovuoma och Saarivuoma skulle enligt förslaget bara få tillgång till drygt 1 000 kvadratkilometer. Talma sameby skulle enligt förslaget inte ha någon betesmark i Norge överhuvudtaget. Jämförelsevis hade Saarivuoma fram till att kommissionen presenterade sitt förslag på egen hand haft tillgång till ett område som motsvarade drygt 2 200 kvadratkilometer.

Slutsatser

1900-talets regleringar av den transnationella renskötseln mellan Sverige och Norge resulterade i Renbeteskonventionen 1919 och 1972 års konvention. Båda hade föregåtts av omfattande utredningar och förhandlingar mellan Sverige och Norge. Ur nordsamebyarnas

⁵⁰ Renbetesmarksutredningen (YK 2284) vol. 2, Riksarkivet.

⁵¹ Se även SOU 2006:14 s. 255.

perspektiv var förslagen från 1964 års Renbeteskommission mycket ogynnsamma. Kommissionen hade utgått från en beräkning av renhjordarnas storlek under en tid av ”lågkonjunktur” för renskötseln. Perioden före 1964 innebar nämligen ett historiskt mycket lågt antal renar. Det tolkades som ett tecken på att den svenska renskötseln stagnerat och att betesmarkerna i Norge kunde begränsas. Det var också ogynnsamt för samebyarna att det uppskattade behovet av markanvändning i Norge baserats på beräkningar av vinterbetets bärkraft inte motsvarade hela vinterbeteslandet. Utredningens beräkningsmetoder baserades på en föreställning att samebyarna borde använda de mest produktiva markområdena för att rationalisera renskötseln. Lågproducerande ”svängområden” räknades bort. Det fick direkta konsekvenser på hur man uppskattade behoven av sommarlandens storlek. Ytterligare en faktor som påverkade de föreslagna betesområdenas storlek var att betestiden på barmarksområdet i Norge begränsades. En senarelagd inflyttningstidpunkt innebar att markområdets storlek kunde begränsas väsentligt.

Utgångspunkterna till 1972 års konvention var mycket ogynnsamma ur ett samiskt perspektiv. De tog nämligen inte alls hänsyn till rådande eller historiska förhållanden, inte heller togs rättighetsfrågor upp till behandling. Det innebar att juridiska undersökningar om rättsläget inte beaktades. Frågor som hade att göra med rättigheternas historiska uttryck behandlades eller beaktades inte heller nämnvärt. Det fick konsekvensen att kommissionens förslag inte heller underkastades juridisk prövning. Det innebar också att det tidigare kunskapsinsamlade arbetssättet, med omsorgsfullt folklivsundersökande metoder övergavs. Rättigheter, kultur och historia fick stryka på foten till förmån för rationalitet och ekonomi.

De förslag som 1964 års Renbeteskommission lämnade och som sedan, i modifierad form, blev 1972 års konvention mellan Sverige och Norge innebar att betesområdena i Tromsö reducerades kraftigt. Det innebar omfattande förändringar av renskötseln för de fyra nordligaste samebyarna.⁵² De svenska samernas renbetesområden i Norge minskade från 8 000 kvadratkilometer till 3 150 kvadratkilometer.

⁵² Svensk-norska renbeteskommissionen av år 1997: Betänkande angivet maj 2001 (Stockholm 2001), s. 45.

Referenser

Otryckta källor

Riksarkivet

Lappfogdens i Norrbottens norra distrikt arkiv 1817–1978, B III, årsberättelse 1890–1924. Lappfogde Hultins tjänsteberättelse för åren 1904, 1905 och 1906.

Renbetesmarksutredningen (YK 2284) vol. 1.

Renbetesmarksutredningen (YK 2284) vol. 2.

Tryckta källor

Berglöf, L. *De svenska nordlapparnas flyttningar till Norge: Handbok rörande bestämmelserna i renbeteskonventionen den 5 februari 1919 och därpå grundade svenska författningar*. Stockholm, 1923.

Första Bihang eller Codecill till Gränsse-Tractaten emellan Konunga Rikerne Sverige och Norge, Lappmännen beträffande.

Förteckning över statliga utredningar 1904–1945. Norrköping, 1953.

Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekomisjon av 1964. Bergen, 1967.

Protokoll öfver de af kommissionen år 1908 i Tromsö amt hållna förhör: Jämte register och det till grund för förhören liggande frågeformulär. Stockholm, 1909.

Renbeteskommissionens af år 1909 handlingar I: Kommissionens uppgift och sammansättning, kommissionens verksamhet, kommissionens utlåtande till Skiljedomstolen, bil. renräkningen 1911 inom Karesuando och Jukkasjärvi socknar. Stockholm, 1912.

Renbeteskommissionens af år 1909 handlingar III: Protokoll år 1910, 9 t.o.m. 30 november. Helsingfors, 1912.

Renbeteskommissionen af 1913 handlingar I:3. Bilagor till utlåtandet. Stockholm, 1916.

Renbeteskommissionen af 1913 I:4. Kartatlas 17 kartblad i skalan 1:200 000. Stockholm, 1917.

Renbeteskommissionen af 1913 handlingar II: Protokoll, år 1914, 7 april–13 juli. Stockholm, 1914.

Renbeteskommissionen af 1913 handlingar V: Protokoll, Södra afdelningens protokoll 1914, 30 juli–2 oktober. Stockholm, 1915.

Renbeteskommissionens af 1913 års handlingar VIII. Protokoll: upplysningar inhämtade 1915 af flyttlappar. Stockholm, 1915.

Renbeteskommissionen af 1913 handlingar XI: Protokoll, vårundersökningen 1915 inom södra afdelningens område. Stockholm, 1915.

Renbeteskommissionens af 1913 års handlingar XIII. Protokoll: sommarundersökningar 1915 inom afdelningens södra område. Stockholm, 1917.

SFS 1883:29.

SOU 1923:51. *Förslag angående lapparnas renskötsel m.m.* Stockholm, 1923.

SOU 1966:12. *Renbetesmarkerna: Betänkande angivet av renbetesmarksutredningen.* Stockholm, 1966.

Wählstrand, A. *Karlstadkonferensen 1905: Protokoll och aktstycken.* Uppsala, 1953.

Litteratur

Andresen, A. *Omstillingstid: Nomadisk reindrift i Torne lappmark og Troms 1840–1920.* (Tromsø, 1991.)

Berg, B. Reindriftens rettigheter og plikter. I S. Pedersen (red.). *Lappekodisillen: Den første nordiske samekonvensjon?* (Kautokeino, 1998.)

Berg, B. A. Lulesamisk reindrift 1750–2000. I NOU 2007:14. *Samisk naturbruk og rettssituasjon fra Hedmark til Troms: Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget.* (Statens forvaltningstjenste, 2007.)

Cramér, T. & Prawitz, G. *Studier i renbeteslagstiftning.* (Norstedts, 1970.)

Enewald, N. *Sverige och finnmarken: Svensk finnmarkspolitik under äldre tid och den svenska-norska gränsläggningen 1751.* (Gleerup, 1920.)

Johnsen, O. A. *Finmarkens politiske historie: Aktmaessig framstillet.* (Videnskabsselskapet i Kristiania, 1923.)

- Lae, E. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon: Forhandlinger i reinbeitesaken mellom Norge og Sverige fram til reinbeitekonvensjonen av 1919.* (Kautokeino, 2003.)
- Lantto, Patrik. *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950.* (Umeå universitet 2000.)
- Lantto, P. Gränsdragningar, tvångsförflyttningar och samisk politisk mobilisering. I L. Elenius, P. Lantto & Enbuske M. (red.). *Fredens konsekvenser: Samhällsförändringar i norr efter 1809.* (Luleå tekniska universitet, 2009.)
- NOU 1997:5. *Urfolks landrettigheter etter folkerett og utenlandsk rett, bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget.* (Statens forvaltningstjenste, 1997.)
- Pedersen S. Lappkodicillen av 1751: Samene, det grensløse folket. I E. G. Broderstad, E. Niemi & Sommereth, I. (red.). *Grenseoverskridande reindrift før og etter 1905.* (Tromsø universitet, 2007.)
- Pedersen, S. Lappkodicillen och samernas rättigheter: Från freden 1809 till gränsstängningen 1852 och 1889. I L. Elenius. P. Lantto & Enbuske, M. (red.). *Fredens konsekvenser: Samhällsförändringar i norr efter 1809.* (Luleå tekniska universitet, 2009.)
- Prestbakmo, H. *Bardu og Målselv: "Östlappenes" land?* (Skániid girjie, 2007.)
- Päiviö, N. J. Gränsöverskridande renskötsel i historisk belysning. I NOU 2007:14, *Samisk naturbruk og rettssituasjon fra Hedmark til Troms: Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget.* (Statens forvaltningstjenste, 2007.)
- Ruong, I *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken.* (Uppsala, 1937.)
- SOU 1986:36. *Samernas folkrättsliga ställning, delbetänkande av samerettsutredningen 1986.* (Statens offentliga utredningar 1986.)
- SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarkar: Betänkande av gränsdragningskommissionen för renskötselområdet.* (Statens offentliga utredningar 2006.)
- Svensk-norska renbeteskommissionen av år 1997: Betänkande angivet maj 2001.* (Svensk-norska renbeteskommissionen 2001.)
- Svensson, T. G. *Samernas politiska organisation: En studie av en etnisk minoritet i förhållande till storsamhället.* (Stockholms universitet, 1973.)

Dämningar och kraftuttag – effekter av svensk politik och praktik kring mark och vatten i Sápmi

Åsa Össbo

Inledning

Den inverkan som dämningar och kraftuttag haft för det samiska samhället löper som en blå tråd genom 1900-talet och in i det nya millenniet. Men i dagens omställningspolitik talas det om vattenkraftutbyggnaden i historiska termer som om de knappt längre har någon påverkan.¹ Dessutom kan nya och effektivare sätt att använda vattenkraften komma i fråga. De finns ju redan där till skillnad från områden som ännu är orörda. På grund av vattenkraftens miljöpåverkan och det faktum att merparten av anläggningarna i Sverige tillkom under en äldre lagstiftning, beslutades det 2018 att verksamheterna ska omprövas till moderna miljötillstånd anpassade till dagens lagar.² När den omfattande processen inleds kan de lokalsamhällen som upplevde dämningar och kraftverksbyggen få en möjlighet att yttra sig om vad vattenkraften haft för konsekvenser.

Kapitlet avser att ge en bakgrund kring den markpolitik från 1800-talets mitt som fått betydelse för hur svenska staten och andra offentliga och privata aktörer agerat när det gäller vattenkraftutbyggnad. Det ska översiktligt beskriva den svenska vattenkraftutbyggnadens politiska och juridiska ramverk och göra nedslag i de samiska områdena för att ge exempel på konsekvenserna av vattenkraftutbyggnader.

¹ SOU 2013:69. Ny tid, ny prövning. Förslag till ändrade vattenrättsliga bestämmelser; SOU 2014:35. *I vått och torrt. Förslag till ändrade vattenrättsliga bestämmelser*; Miljö- och energidepartementet, *PM Vattenmiljö och vattenkraft* (2017).

² Prop. 2017/18:243.

Kapitlet är en översikt av min egen och andras tidigare forskning. Markanvändnings- och energipolitik reflekteras genom bosättarkolonial teori. Bosättarkolonialismens främsta fokus är land och bosättning, till skillnad från klassisk kolonialism där utnyttjande av urfolk som arbetskraft och resurs är viktigast. Om det bosättarkoloniala projektet ska kunna uppnås behöver de som redan bebor platsen undanröjas eller deras rättigheter och koppling till landet utplånas eller avskaffas. Att se dessa processer av undanröjande som centrala för bosättarkoloniala stater är, som Jeffrey Ostler understryker, inte det samma som att säga att urfolken verkligen blev undanröjda.³ Hellre än att se erövringen som en enskild händelse i historien, beskriver bosättarkolonial teori kolonialismen som en struktur och process som fortfarande pågår.⁴ För den svenska situationen har osynliggörande och åsidosättande av urfolks självbestämmande fungerat som en icke-seendets politik⁵, vilket möjliggör kontroll över marken och vidmakthållande av resurser. Osynliggörandet står i kontrast till den kontroll och ständiga övervakande som också är tydlig i svenska statens politik gentemot samer. Samers egna möjligheter att agera i fråga om vattenkraft kommer att lyftas, liksom samiska röster om konsekvenserna av den pågående vattenkraften.

Avvittringen som bakgrundsfond

En av de mer omfattande jordreformer som inkluderar samernas land på svensk sida är avvittringen. Den har beskrivits som ”en metod att öka kronans inkomster”⁶ och inleddes under sent 1700-tal med Ångermanlands, Norrbottens och Västerbottens kustområden. Avvittringen innebar att privat mark avgränsades både från kollektiv mark och från kronans mark. Hemmanen tilldelades skog efter sitt mantal och skattläggning skedde. Avvittringsprocessen drevs på av ekonomiska och politiska motiv, och reglerna förändrades över tid

³ J. Ostler. Locating Settler Colonialism in Early American History. *The William and Mary Quarterly*. 76:3 (2019): s. 443–450.

⁴ P. Wolfe. Settler Colonialism and the Elimination of the Native, *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006): s. 387–409; J. Ostler & N. Shoemaker. Settler Colonialism in Early American History: Introduction. *The William and Mary Quarterly*. 76:3 (2019): s. 361–368.

⁵ E. Dale. Anopticism: Invisible Populations and the Power of Not Seeing. *International Journal of Historical Archaeology*. 23 (2019): s. 596–698; O. Broberg & K. Rönnbäck. Aednan och bolaget. Ett kolonialt perspektiv på gruvbrytning i Sápmi vid 1900-talets början. *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020): s. 476–497.

⁶ L. Stenman. *Avvittringen i Västerbottens län lappmarker*. (Uppsala universitet, 1983), s. 30.

och rum. I den tidigare avvittringsprocessen, som utfördes för att möta behovet av skog och energi för bruksindustrin, var kronans roll mer av en möjliggörare och förvaltare än av en privatägande aktör. Avvittringen i Jämtland baserades på idén att säkra stora områden för bönderna. Det låg i linje med dåtidens idéer. Statens mark skulle delas ut till enskilda där det ansågs vara mest produktivt.⁷ I det tidiga 1800-talet, när avvittring företogs i Jämtland, prioriterades bärkraftiga jordbruk. Omfattande skogstilldelningar skedde på bekostnad av renskötselmarker och samer var inte inkluderade i processen.⁸ Först 1841 upptäcktes situationen och Skattefjällsbrevet utfärdades, där gränser för samernas renbetesstrakter skulle säkras.⁹

Med 1867 års riksdagsbeslut om odlingsgränsen genom landskapet Lappland skulle inga fler nybyggen få anläggas västerut, dels med tanke på odlingsmöjligheten, dels för att de var renskötselns betesmarker. Snart därpå utfärdades 1873 års avvittringsstadga för lappmarken, där hemmanens skogstilldelning minskades samtidigt som det skulle ske inventering var nya nybyggen kunde anläggas. Skogar och vattenfall skulle dessutom avsättas för kronan, många gånger skedde det på marker som nybyggare och hemmansägare uppfattat som insynade ägor och utängar.¹⁰ Nybyggare som tagit upp sina nybyggen efter 1673 års, 1695 års eller 1749 års regler hade utlovats att de efter skattläggning skulle få äganderätt till sina insynade marker. Enligt avvittringsstadgan 1873 ändrades detta retroaktivt att beskrivas som en gåva som avskildes från kronans omfattande marker och hemmanens kamejala natur gick från kronohemman till att kallas kronoskattehemman.¹¹

Avvittringsstadgan från 1873 skilde sig från tidigare regler. Den avsåg sig ta hänsyn till renskötseln vid tilldelning av områden.¹² Det gjorde det möjligt för kronan – när den tog hänsyn till renskötseln men inte inkluderade samiska skattelandsinnehavare – att tillskriva sig rätten, om än i termer av förvaltare, till omfattande områden och

⁷ J.-E. Almqvist. Det norrländska avvittringsverket. Svenska lantmäteriet del I, (Lantmäteristyrelsen, 1928), s. 448.

⁸ L. Rumar. Avradslanden, skattefjällen och avvittringen i Jämtlands län. I L. Lundmark & L. Rumar (red.). *Mark och rätt i Sameland* (Institutet för rättshistorisk forskning, 2008), s. 179–196; samer inkluderas efterhand enligt S. Kihlander. *När tiden byttes ut. Norra Jämtland och industrialiseringsprocessen 1850–1906*, (Nordic Academic Press, 2021), s. 86–88.

⁹ L. Rumar. *Historien och Härjedalsdomen. En kritisk analys*. (Umeå universitet, 2016), s. 146.

¹⁰ L. Stenman. "Avvittringen i Västerbottens län lappmarker": bearbetning och komplettering av doktorsavhandling. Forskningsrapport. (Sámi vuogatvuodalihttu, 2014.)

¹¹ Riksdagstryck, Proposition 1916:166, s. 18.

¹² L. Lundmark. *Samernas skatteland under 300 år*. (Institutet för rättshistorisk forskning, 2006), s. 141–146.

naturresurser i norr som enligt den rådande uppfattningen var obebodda och ett icke-insynat land. Flera forskare har ifrågasatt statens ägande av allt så kallat herrelöst land i samiska områden före avvittningen.¹³

De områden som nybyggena etablerats på var ofta samiska skatteländ.¹⁴ Skatteländen innehades med skattemannarätt fram till 1797 när Länsstyrelsen tog över hanteringen av skatteländen från häradsrätten. Det förde med sig att dessa landområden betraktades som kronojord.¹⁵ Den samiska skattemannarätten var av samma karaktär som den rätt som för bönderna utvecklades till modern äganderätt från slutet av 1700-talet.¹⁶ Eftersom de samiska skatteländen inte nämndes eller togs hänsyn till i avvittningen, undanröjdes samer i renskötseln från att ha varit markinnehavare till att bli markanvändare.¹⁷ I de områden där skatteländ var i bruk vid tiden för avvittningen inkallades skatteländsinnehavare till avvittningssammanträdena i egenskap av att vara renskötare med nyttjanderätt. I de sydligare områdena hade enskilda samer eller hushåll kvar skatteländ längre eftersom renskötseln inte var den enda näringen och inte heller drevs storskaligt. Även rent topografiska aspekter med de södra områdenas djupa fjäldalar som bildade naturliga gränser för skatteländen bidrog till att bevara deras funktion i markanvändningen även efter renbeteslagens införande 1886.¹⁸

I början av 1920-talet utredde staten lappskatteländens historiska utveckling och rättsliga status. Utredaren juristen Åke Holmbäck menade tvärtemot dagens forskningsläge att samernas rätt var svag under 1600- och 1700-talen och blev stark vid mitten av 1800-talet. Staten ville 1922 visa att renbeteslagen innebar att skatteländen försvann eller försvagades i alla län där renskötsel bedrevs.¹⁹ Enhetlighet gällande renbeteslagen var också något som eftersträvades.²⁰ Som motvikt uttryckte samiska aktörer som Karin Stenberg 1920 upp-

¹³ Stenman. "Avvittringen ..."; N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt. En rätts-historisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet av 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011); Lundmark. *Samernas skatteländ*, s. 130–134.

¹⁴ Se Gudrun Norstedts kapitel i denna antologi.

¹⁵ K. Korpijaaikko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland* (Juristförbundets förlag, 1994); B. Bengtsson. Samernas rätt i ny belysning. *Svensk juristtidning*, 2 (1990): s. 138–142; Lundmark, *Samernas skatteländ*. Se även Gudrun Norstedts bidrag i denna antologi.

¹⁶ Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*.

¹⁷ Stenman. "Avvittringen", s. 15.

¹⁸ Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*, s. 121.

¹⁹ SOU 1922:10 *Om lappskatteländsinstitutet och dess historiska utveckling*.

²⁰ Å. Nordin. *Relationer i ett samiskt samhälle. En studie av skötesrens-systemet i Gällivaresocken under första hälften av 1900-talet*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2002), s. 119.

fattningen om att samerna ägde urminnes hävderätt till Sameland och skattelanden.²¹ Skatteland utgjorde fortfarande vid den tiden ofta en grund för hur olika familjegrupper inom renskötseln i vissa områden förhöll sig till lappbyns renskötselmarker och gränser. Bland annat i Árjepluovve (saU/saP)²² Arjeplog, Jåhkåmåhkke (saL)²³ Jokkmokk och Jiellevárri (saN)²⁴ Gällivare levde skattelanden kvar i daglig renskötselpraktik långt in på 1900-talet. När byordningarna som upprättades i slutet av 1800-talet skulle förnyas under 1900-talets första decennium försökte lappfogden i Västerbottens län få igenom ett förslag, men det avstyrktes av majoriteten renskötare som hellre såg en återgång till det gamla systemet med skatteland.²⁵

Sakägargrupper med motstående intressen

Med ångmaskinens införande i mitten av 1800-talet, sågverkens etablering längs Norrlandskusten samt flottning i älvarna fick skogen ett nytt värde.²⁶ Det bidrog till att staten ändrade skogstilldelningen när de resterande delarna av landet skulle avskiljas till äganderätt, det fanns områden som innehöll enorma och ännu outnyttjade skogstillgångar. Beslutsfattare och regionala myndigheter ville spara mer skog för kronans räkning. Det skapade olika förutsättningar för de områden som genomgick avvittring, inklusive den osäkerhet som gällde äganderätten vilket karaktäriserade de sista socknar som genomgick processen i Västerbottens län. Socknarna var belägna ovanför den nyligen dragna odlingsgränsen och hemmansägarna fick avstå en del av sin marktilldelning till skogsallmänningar.²⁷ Genom dragningen av lappmarksgränsen mellan socknarna Bájil (saN) Pajala och Gárasavvon (saN) Karesuando i Norrbotten och den senare odlingsgränsen på samma linje blev Muoná (saN) Muonio skogssameby helt utan egent-

²¹ K. Stenberg & V. Lindholm, *Dat lah mijen situd – Det är vår vilja! En vädjan till svenska nationen från samefolket*. (Östersund, 1920), s. 24.

²² De samiska ortsnamnen är hämtade från Lantmäteriets kartor, minkarta.lantmateriet.se samt hitta.se. Förkortningen saU betyder umesamiska; saP betyder pitesamiska.

²³ Förkortningen saL betyder lulesamiska.

²⁴ Förkortningen saN betyder nordsamiska.

²⁵ G. Hanes. *Vaisaluokta 100 år*. (Vaisa sameförening, 2001), s. 12; P. Lantto. *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering 1900–1950*, Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000), s. 39, samt not 10, s. 58; P. Lantto. *Lappväsendet. Implementeringen av svensk samepolitik 1883–1971*, (Umeå universitet, 2012), s. 131–135; År 1897 godkände länsstyrelsen i Västerbottens län en inrymning på skatteland. Lundmark, Samernas skatteland, s. 168–170.

²⁶ E. Törnlund & L. Östlund. Floating Timber in Northern Sweden: The construction of Floatways and Transformation of Rivers. *Environment and History*, 8:1 (2001): s. 85–106.

²⁷ Stenman, *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker*, s. 284.

liga skogsrenskötselmarker.²⁸ Det ledde till att de mer eller mindre tvingades in i systemet för koncessionsrenskötsel.

Ett annat exempel på hur avvitrningen påverkade olika grupper kan ses i Målåge (saU) Malå där skogssamerna, som ofta tog upp sina nybyggen på släktens skatteland, tidsmässigt gjorde det senare i relation till inflyttade nybyggare. Eftersom skogssamernas kombinationsnäring inkluderade renskötsel hade de inte hunnit lika långt i sin odlingsverksamhet när avvitrningen påbörjades. Odling var ett krav för att kunna insyna åkrar och ängar och arealen uppodlad mark var direkt kopplad till skogstilldelningen. Ett mindre utvecklat jordbruk bidrog till en lägre beräkningsenhet, vilket drabbade skogssamerna.²⁹ Strategin att insyna ett nybygge behövde göras i tid. Efter 1867 diskvalificerades nybyggen ovan odlingsgränsen. Men om nybygget insynats sent på marker avsatta som kronoparker, kunde skattelandet förloras. Forna ägare tvingades i stället arrendera sin mark med nyttjanderätt.³⁰

Frågan om avvitrningen har i omgångar ställts till staten.³¹ Staten svarade under 1990-talet att avvitrningen vunnit laga kraft och gått rätt till. Det satsades pengar på att informera om en process³² utifrån det statliga perspektivet som många ser som myndighetsövergrepp. Avvittringsprocessen kom också upp under Sanningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset. Där framkom bland annat att många av dåtidens aktörer inte förstod svenska.³³

Olika grupper av rättighetshavare har med tiden skapats eftersom avvitrningen pågick under lång tid med successivt ändrade regler och med framtagandet av renbeteslagen. Odlingensgränsen etablerade olika regler för olika grupper beroende på vilken sida om gränsen som deras mark låg. Skapandet av utmål för kraftverk och dammar, kronoparker och allmänningsskogar banade väg för existerande och nya sakägargrupper. Skogsvårdsstyrelsen bildad 1888 och Vattenfallsstyrelsen

²⁸ B. Marklund. *Muonio. En historievetenskaplig undersökning av en skogssamisk koncessions-sameby*. (Sametinget, 2021) s. 110–119.

²⁹ G. Norstedt. Det förlorade landet. Om skogsrenskötseln på de uppdelade markerna nedanför odlingsgränsen. I L-G. Larsson, H. Rydving & I. Svanberg (red.). *Samer i söder* (Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022), s. 151–172.

³⁰ M-B. Öhman. "Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Årtertagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige". *Tidsskrift för kvinnoforskning*. 45:4 (2021): s. 197–214.

³¹ Motion 1993/94:BO405 & 419; Riksdagen, Fråga 1999/00:249.

³² *Avvittringarna i lappmarkerna*. Information från Justitiedepartementet. (Stockholm 1990.)

³³ SOU 2023:68 *Som om vi aldrig funnits. Exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset*, s. 645.

från 1909 samt delägarna i allmänningarna kunde agera med och mot renskötare och övrig lokalbefolkning som saknade del i allmänningen.

Avvittringen präglades av bosättarkoloniala idéer för att säkra land för bosättning och möjligheten att utvinna naturresurser. Det var en process som placerade samer i ett fack där de enbart var renbetesberättigade med få möjligheter att värna sina traditionella marker och rättigheter. Över tid kan en ambition märkas hos lagstiftaren i att försöka rätta till de allt tydligare konsekvenserna i förändrade levnadsvillkor som den svenska kolonisationspolitiken orsakat sedan 1600-talet. Följderna av avvittringsprocessen och bosättnings- och utvinningspolitiken belyser ett svenskt vidmakthållande av vissa grupper med motstående intressen och rättigheter.

Vattenkraftutbyggnadens regelverk

Tekniken att utvinna elektricitet genom vattnets kraft utvecklades i slutet av 1800-talet och i Europa påbörjades flera storskaliga vattenkraftutbyggnader. Tidigare var vattendragens värde främst kopplat till farleder, flottning, fiske och jordbruk men började nu möta en ny dager. Svensk lagstiftning innehöll begränsningar för att realisera vattendragens nya kraftvärde, ett försök till förändring kom med lagen 1899.³⁴ Samma år tillsatte riksdagen en Vattenfallskommitté för att verkställa en ”utredning beträffande de mera betydande vattenfall, hvilka helt eller delvis ansåges vara i statens ägo” samt vilka åtgärder som staten borde vidta för att naturtillgångarna skulle komma ”landet i dess helhet till godo.”³⁵ Sveriges statliga vattenkrafttillgångar inventerades och värderades och det lades förslag på hur resurserna skulle användas. Tanken var först en permanent vattenfallskommitté som kunde arrendera ut kronans vattenfall till dem som byggde kraftverken. Men snart föddes idén att staten själv skulle bygga vattenkraftverk. Kungliga Vattenfallsstyrelsen etablerades efter riksdagsbeslut 1908 med uppdraget att bygga ut kronans strömfall och driva den kraftverksrörelse som bildades. Parallellt grundades Svenska

³⁴ E. Vedung & M. Brandel. *Staten, vattenkraften och de politiska partierna*. (Nya Doxa, 2001); E. Jakobsson. *Industrialisering av älvar. Studier kring svensk vattenkraftutbyggnad 1900–1918*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 1996.)

³⁵ Kommittébetänkande 1907:5, II.

Vattenkraftföreningen (SVKF), en förening för det enskilda kraftverksintresset.³⁶

Vattenfallsstyrelsens första uppgift blev att förse malmbanan med elström. Med hänsyn till nationsgränsen och jordbruksbygder i Duornoseatnu (saN) Torne älvadal samt vattenkraftstrategiska motiv flyttades fokuset till Stuor Julevädno (saL) Stora Lule älv. Där fanns möjligheter till dämningar uppströms i vattensystemet. Bårjås (saL) Porjus kraftverk blev det första projektet 1910. Vattenfallsstyrelsen var dessutom under 1910-talet involverad i att ta fram en vattenlagstiftning som kunde tjäna industrialiseringen. Med 1918 års vattenlag gjordes en storskalig utbyggnad av vattendragen möjlig där tvångsdelaktighet infördes. Det innebar att om hälften av ägarna till ett strömfall ville bygga ut, tvingades den andra hälften med i företaget. Lagen skulle underlätta utbyggnad men också skydda vissa allmänna intressen. Regelverket kring vattenkraftutbyggnaden utformades under samma tid som renbeteslagen, men trots det omnämns inte renskötseln bland de näringar som ges skydd i vattenlagen. Däremot skyddas jordbruk, fiske och skogsbruk genom flottningen. Politikerna som stiftade lagen visste att de stora resurserna för vattenkraft var belägna i de norra delarna av landet.³⁷ Att inte nämna renskötseln är att strategiskt osynliggöra samerna.

Regionala vattendomstolar inrättades på fem platser i landet, två placerades i Staare (saS)³⁸ Östersund och Ubmeje (saU) Umeå, senare ytterligare en i Julevu (saL) Luleå. En vattenrättsdomare och två vattenrättsingenjörer arbetade med vattenmålen. Vid målens bedömning tjänstgjorde också två vattenrättsnämndemän med lokal anknytning.³⁹ Vattenutbyggnadsföretag bedömdes efter den ekonomiska tillåtlighetsregeln. Lydelsen innebar att utbyggnadens nytta måste, efter avdrag av byggnadskostnaden, motsvara tre gånger den skada och det intrång som gjordes på annans åker och äng, samt två gånger skadan och intrånget på annans egendom. I byggnadskostnaden skulle även inräknas det belopp som skadan på den byggandes egen egendom kunde uppskattas till. Ersättning skulle ges för skada och intrång. Det fanns också ett skydd för allmänna intressen. Även om nyttan uppgick till ett godkänt värde fick inte en utbyggnad utföras om den

³⁶ Vedung & Brandel. *Staten, vattenkraften och de politiska partierna*, s. 30.

³⁷ Å. Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar. Industriell kolonialism genom svenska vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2014), s. 64.

³⁸ Förkortningen *saS* betyder sydsamiska.

³⁹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 65.

innebar att ett avsevärt antal bofasta förlorade sina bostäder, om en större fabriks eller anläggnings drift väsentligt minskades eller lades ner. Det gällde även om odlad jord till en betydande omfattning sattes under vatten eller skadades allvarligt, eller att betydelsefull fiskerinäring drabbades negativt. Detsamma gällde då en utbyggnad skulle förorsaka bestående ändring av naturförhållandena som kunde befaras leda till väsentligt minskad trivsel för de boende eller betydande förlust för djur- eller växtvärlden. Även förändrade klimatförhållanden kunde utgöra ett hinder.⁴⁰

Men skyddet för allmänna intressen och ersättningsreglerna skulle visa sig ha mindre betydelse och även diskriminerande potential. Renskötande samer ansågs vara nomader utan fast bostad. Därför var områden där endast samer bodde, exempelvis sommarland, ”billiga” att dämna för staten som självutnämnd markägare. När det gällde ersättning för renbetesmarker fick varken enskilda samer eller, till en början, ens lappbyar, ersättning för markförlusten. Myndigheterna ansåg inte att samerna ägde marken. I bästa fall blev en summa utdömd till den statligt kontrollerade lappfonden som till en början kunde använda pengarna till renskötselns behov i hela landet. I detta fanns en diskriminering i förhållande till fastighetsägare och arrendatorer, som fick ersättning för sin arrendemark.⁴¹ Regeln att ett stort antal bostäder enligt lag inte fick däckas över var tandlös eftersom flera däckningsprojekt ändå har utförts. Samiska visten såväl som jordbruksbyar har däckts över, bland andra Vájsáluokta (saL) Vaisaluokta, Buogt/Bukt, Nurrusuoloi (saU) Nurrholm, Sjukta (saU) Juktå/Åbacka, Gardvik vid Giertiejaevire (saS) Gardiken, Joevevaerie (saS) Stora Stensjön och Vealma (saS) Valmåsen.

Reglerna var fördelaktiga för de företag som skulle bygga ut vattenkraften. Skadorna kunde bedömas vara lägre i omfattning genom förhandsköp av mark och påpekanden om omöjligheten att på förhand bedöma skadan på renbetesland. Den statligt ägda projektören hade de fördelaktigaste lägena i områden som uteslutande användes för renskötsel, exempelvis det som skulle bli Áhkájávrrre (saL) Akkajaure bakom Suorvvá (saL) Suorvadammen. Där skrevs statens äganderätt in i ansökningshandlingen med referens till avvittringen och den nationalpark som utnämndes 1909.⁴² Men redan innan vattenlagen trätt i kraft

⁴⁰ SFS 1918:523, 2 kap. 3 §, 1–2 st.; 12 §.

⁴¹ SFS 1918:523, 9 kap. 52 §.

⁴² Umeå Tingsrätt, Norrbygdens Vattendomstol, Ans.D. 3/1919, Suorva Avd. I, s. 1–2.

reste Waldemar Borgquist, överingenjör vid Vattenfallsstyrelsen, runt och köpte upp fallrätter för statens räkning kring Indalsälven och Stoere Jeanoe (saS) Ångermanälven.⁴³ På så vis kunde staten ingå i de utbyggnadsprojekt som blev avgörande under andra världskriget med hjälp av den undantagslag som då infördes.

I vattenlagen fanns även bestämmelser till skydd för lokalsamhället. Beroende på en utbyggnads kraftproduktion kunde anläggningsägaren bli ålagd att tillgodose kringliggande bygds behov av kraft.⁴⁴ Årliga fiskeavgifter skulle utbetalas med ett belopp beroende på hur stort uttaget av vatten blivit. Särskild hänsyn togs om det bedrevs fiske som skadades av ingreppen samt i vilken grad det skett.⁴⁵ Vid större kraftanläggningar och regleringar som orsakade skada ålades strömfallsägarna att betala regleringsavgifter, dagens bygde-medel. Det var en årlig avgift om minst tio öre och högst tre kronor per turbinhästkraft som vattenkraften ökades med.⁴⁶ Vattendomstolen bestämde beloppet och tog hänsyn till ändrade avrinnings- och vattenståndsförhållanden, samt de olägenheter och fördelar som förväntades för omkringliggande bygd. Hänsyn togs också till kostnaden och den betydelse utbyggnaden hade för varje strömfall i vattensystemet. Avgifterna skulle användas för förebyggande, minskande och gottgörande av skada eller olägenhet som vållats genom företaget där domstolen inte utdömt ersättning. Om avgifterna inte räckte till kunde andra insatser bli aktuella för den drabbade bygden. Det kunde vara åtgärder för jordbrukets främjande eller beredande elkraft för samfärdsel, jordbruk, hantverk eller annat för befolkningens behov.⁴⁷

Förändringar i lagstiftningen

Mellan 1918 och 1954 utgör vattenlagen en struktur för utbyggnad där renskötselns utövare varken ingick eller representerades. Vattenlagen specificerade hur en ansökan skulle vara utformad, hur den skulle behandlas av offentliga instanser och vilka som var legitima sakägare. Efter fullgjord ansökan kungjordes projektet, sedan star-

⁴³ N. Forsgren. *Krafttag i norr. En krönika om energin från Vattenfall Mellersta Norrland.* (Vattenfall, 1992), s. 10–11.

⁴⁴ SFS 1918:523, 4 kap., § 1.

⁴⁵ SFS 1918:523, 2 kap., § 10.

⁴⁶ Beloppslatituden ökade med tiden.

⁴⁷ SFS 1918:523, 4 kap., §§ 14–15.

tade domstolen de undersökningar som bedömdes nödvändiga för att avgöra om företagets verksamhet ansågs kunna tillåtas. Sakkunniga utsågs på olika områden som vattenbiologi, isförhållanden, vintervägar, skogsbruk och flottnig. Frågor kring renskötseln rubricerades ”lappväsendet” och kom snart att behöva sina experter, vilka ofta var lappfogdarna som senare biträdde av renskötare. Ett intressant undantag är Ivar Kuorak, uppvuxen inom Sirkas lappby, som arbetade som schaktmästare vid Vattenfallsstyrelsen. Han var den som mötte vattendomstolens personal vid första synegången för Suorvadammen 1919. Kuorak anlätades också att utföra en etnologisk undersökning om de sju sjöar som skulle däckas ihop till en.⁴⁸

Efter lokala protester mot hur vatten- och fiskerätten hade tillskrivits kronan vid avvitrningen i bland annat Dearn-Gierkiesovvene (saS) Tärna-Stensele avvitringslag stiftas 1926 års vattenlag. Den skulle återbörda de utmål – fastigheter för tänkta kraftverk eller dammfästen – med tillhörande fiskerätt som staten skurit ut från hemman vid avvitrningen i Västerbottens län efter 1915. Lagen gällde alltså inte Norrbottens län. Det kan diskuteras om lagen verkligen tillämpades eftersom staten ändå behöll fastigheter för vattenreglering, något som visar sig i målet om Aapije (saS) Abelvattnets reglering och Geavmoejohka (saS) Gejmåns kraftstation.⁴⁹

Med 1928 års renbeteslag infördes en bestämmelse kring renskötelsemark som togs i anspråk för ändamål av större betydelse. Skälig gottgörelse skulle lämnas för intrånget om området var beläget ovan odlingsgränsen eller inom renbetesfjällen.⁵⁰ Det riskerade att få till följd att skogsrenskötselns marker lämnades utan kompensation. Till sammans med paragrafen som kallades tre-trean,⁵¹ där skogsrenskötseln i princip måste lämna plats för fjällrenskötseln om den behövde det, skapades en dominoeffekt inom renskötsekollektivet och det samiska samhället. Att bestämmelsen om ersättning inte följdes exemplifieras med Bårjås (saL) Porjus där flyttbete för renskötseln förlorades 1915. Vid effektutbyggnaden 1933 krävde Kammarkollegiet ersättning om 65 000 kronor till lappfonden, ett beslut som inte avgjordes innan nästa undantagande av mark skedde 1947. Då tilldömdes lappfonden 30 000 kronor. Renskötarna i de berörda byarna skulle

⁴⁸ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 87.

⁴⁹ NJA II 1926, 890; Umeå Tingsrätt, Norrbygdens Vattendomstol, Abelvattnet Ans D. 62/1963.

⁵⁰ SFS 1928:309, § 5.

⁵¹ SFS 1928:309, § 3, st. 3.

alltså inte själva hantera ersättningen utan i stället gå genom lappfogden för att få ersättning ur lappfonden.⁵²

En genomgripande förändring i vattenlagen skedde vid andra världskrigets utbrott. För att undvika att Sverige blev importberoende av kol måste den inhemska energin användas. Men inte för att elektrifiera ute i bygderna utan främst för att upprätthålla industrin. Med bibehållen industri och export av stål till Tyskland bland annat, lyckades Sverige komma genom kriget och fortsätta in i de så kallade rekordårens tillväxt, men till priset av rättsosäkerhet och kostnadsförskjutningar för vissa sakägare.⁵³ Det skedde genom en undantagslag som kom till efter förslag från Vattenfallsstyrelsen och SVKF om en snabbar hantering av vattenmål under krigstid. På tre veckor omvandlades förslaget till en tillfällig lag om tillfällig vattenreglering, här kallad krislagen.

För att få en snabb hantering av vattenkrafttillstånd var grundförutsättningen att krislagen inte fick användas för helt nya damm- eller kraftverksbyggen, utan endast för en höjning av redan existerande dammar eller flottningsdammar som togs i anspråk för vattenkraftreglering. Tillstånden skulle gälla i högst tre år och därefter kunna förlängas. Lagen skulle tas bort efter kriget. På så vis kunde den rättsosäkerhet accepteras som var förknippad med en snabb process. Fastställandet av skador sköts på framtiden och inga fiske- och regleringsavgifter utdömdes. Men i praktiken byggdes ändå helt nya dammar med hjälp av det förenklade förfarandet, omständigheter som endast tillämpades i de norra vattendomstolarna. I södra Sverige hade all befintlig vattenkraft redan utnyttjats, och under 1930-talet hade distributionsnäten kopplats samman så att elektricitet kunde produceras i norr och transporteras till konsumtionslokaler på andra platser. Flest nya dammar byggdes i Jämtland och 1942 krävde länsstyrelsen där att lagen måste ändras för att kunna fastställa skador och se till att fiske- och regleringsavgifter kunde utbetalas. Samers och renskötselns situation omnämndes inte.⁵⁴

Krislagändringar skedde i flera omgångar under 1940-talet och bidrog till att skapa högre rättssäkerhet men också till att lagen användes på det vis som inte var tillåtet, att bygga nya dammar. Lagen

⁵² Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 165.

⁵³ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 106; Å. Össbo. Back to Square One. Green Sacrifice Zones in Sápmi and Swedish Policy Responses to Energy Emergencies. *Arctic Review on Law and Politics*. 14 (2023): s. 112–134.

⁵⁴ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 116.

förändrades också för att motivera att den fick användas efter kriget vilket också var emot den ursprungliga intentionen. Nya projekt fick påbörjas fram till 1953, men redan godkända tillfälliga regleringar fick förlänga sina tillstånd med tre år i taget fram till 1962. Argumentet var att undvika elransonering. Under kriget ansökte kraftverksutbyggnaderna också om tillstånd för byggande av vattenkraftverk och regleringsdammar genom vattenlagen. Vattenlagsansökningarna utgör faktiskt en majoritet i de norra vattendomstolarna. Mellan 1939 och 1953 använde Vattenfallsstyrelsen och dess medaktörer krislagen vid 41 ansökningar och vattenlagen i 22 ansökningar,⁵⁵ vilket pekar på att staten i hög grad utnyttjade den rättsosäkerhet som var förknippad med krislagen. När krislagen omarbetades 1952 redovisades krislagsprojekten och det framgår att flest krislagsmål ägde rum i Norrland och att dessa mål processats under längst tid.⁵⁶

Krislagen blev allt eftersom inarbetad i vattenlagen. Tretton år av tillfälliga regleringsmöjligheter påverkade synen på hur tillståndprocessen borde gå till. Med vattenlagen 1954 infördes en förberedelseregel som en reaktion mot det stängda förfarandet med krislagen. Regeln syftade till en öppnare process där lokala myndigheter, organisationer och befolkning involverades på ett tidigare stadium än innan.⁵⁷ På förberedande informationsmöten kunde lokalbefolkningen ställa krav. Ett krav var att upprätta regionplaner som gav en överblick av utbyggnadsplanerna. Under 1950-talet började opinionen och motståndet mot vattenkraftutbyggnaderna märkas tydligare. Mobiliseringen mot exploateringen kom också från samiskt håll. Sámiid Riikkasearvi (saN) Svenska samernas riksförbund, SSR, som hade bildats 1950 tillsatte en vattenregleringskommitté 1955. Vid samma tid bildades Norrlands Naturvård där samer ingick i styrelsen. Efter andra världskrigets slut och FN:s konvention om mänskliga rättigheter 1948 riktades också uppmärksamhet gentemot hur minoriteter och urfolk påverkats av samhällsutvecklingen. Renskötsel och samisk etnicitet var något som naturskyddsorganisationer framhöll som undantagskriterier för vattenkraftutbyggnad. När Vattenfallsstyrelsen presenterade sin regionplan för Unna Julevädno (saL) Lilla Lule älv inledde flera sameföreningar och samebyar samarbeten med naturskyddsföreningar för att värna vattendrag från exploatering.

⁵⁵ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 110, 127.

⁵⁶ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 118.

⁵⁷ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 128.

Samernas folkhögskola blev ett centrum för opinionsbildning med bland annat skolans rektor Lennart Wallmark som flitig debattör jämte renskötaren Jovva Spiik.⁵⁸

Vattenkraftutbyggnadens guldålder under 1950- och 1960-talen går hand i hand med rekordåren i Sverige. Kännetecknande för dessa år är den Nordiska vattenkraftkommittén som planlade det gigantiska *Atlantprojektet*, vilket skulle vända samtliga älvar i Norrbotten till Duortnosjávri (saN) Torneträsk och vidare till Norge. På grund av internationella påtryckningar i början av 1960-talet kom projektet aldrig mer än till visionsstadiet. Med det prejudicerande målet om Malmiesjávrrie (saU) Malmesjaures reglering 1961 kunde lappbyar föra talan i vattenmål och få ersättning för renbetesmarker. Samma år slöts avtal mellan naturskyddsorganisationer på riksnivå och utbyggaraktörer kring vilka vattendrag som skulle byggas ut och vilka som skulle sparas. Avtalet kallades *Freden i Sarek* och stöddes inte av SSR. Bland annat hade Vindelälven och andra vattendrag viktiga för renskötseln offrats. SSR begärde medel för en Sameombudsman och snart togs frågan om fallrättigheter i Sameland till domstol, vilket banade väg för det så kallade Skattefjällsmålet som pågick 1966–1981. Under 1960-talet tillsattes en statlig kommitté kring renbetesmark och vattenkraft som lämnade sitt betänkande 1966. I slutet av decenniet utreddes en ny rennäringslagstiftning, vars betänkande kom 1968. Den nya rennäringslagen beslutade riksdagen om 1971. Samebyarna blev därmed ekonomiska föreningar och kunde agera på mer självständigt sätt.⁵⁹

I slutet av 1960-talet och början av 1970-talet påbörjades en mer systematisk fysisk riksplanering och allt större fokus i den allmänna opinionen riktades mot naturskydd och miljöfrågor. På grund av oljekrisen och tveksamheten inför kärnkraften kom det upp gamla planer på att bygga ut Kalixälven och Kaitumälven under arbetet med den fysiska riksplaneringen och den *Ekströmska utredningen* som lades fram 1976. En total utbyggnad skulle innebära två stora magasin i Vaehtásjáhvri (saN) Vettasjärvi och Vuotnakoski med elva kraftverk och femton mil torrlagd älvfåra. Det var främst ett region- och arbetsmarknadspolitiskt projekt.⁶⁰ Men Gáláseatnu (saN) Kalixälven kom ändå att värnas, först i riktlinjeskydd 1972, sedan i 1975 års och

⁵⁸ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 168–172.

⁵⁹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 201–215.

⁶⁰ Vedung & Brandel, *Staten, vattenkraften och de politiska partierna*, s. 206–219.

1977 års riksplanebeslut som 1986 uppgraderades till lag. Duortnoseatnu (saN) Torne älv, Gáláseatnu (saN) Kalix älv, Bidumiedno (saP) Pite älv och Vindelälven är sedan 1993 nationalälvar skyddade i naturresurslagen och sedermera miljöbalken.⁶¹

Ersättningspraktiken

Renskötarna var på flera sätt diskriminerade i ersättningsfrågorna eftersom ersättningarna var utformade för de näringar som fanns inskrivna i vattenlagen. Ersättningar i reella värden var svåröversatta mellan jordbruket och renskötseln, men det fanns också en ovilja att tillerkänna renskötseln kompensationsmark eller kompensationskog. Det kunde visa på att samernas rättigheter var starkare än en bruksrätt och skulle kunna innebära att renskötselkollektiv kunde bli fastighetsägare. Jordbrukare hade inte heller rätt till kompensationsmark utan särskilda avtal, men de kunde däremot agera enskilt och självständigt utan förmynderi från lappväsende, länsstyrelse och kammarkollegium som företrädde staten som markägare. Inte heller kunde renskötseln flyttas till annat område och i de fall renskötseln skulle anvisas nya fiskesjöar måste de ligga på rätt ställe för att inte merarbete skulle uppstå.⁶² Merarbete var en aspekt som kraven på ersättning ofta handlade om. Bolagen saknade kunskap om hur renarna påverkades och reagerade, samt att anvisningar till nya områden ledde till ökad arbetsinsats för renskötarna. I vissa fall argumenterade bolagen för att ”den gode renskötaren” minsann skulle klara att hålla ordning på sin hjord.⁶³

Det mest anmärkningsvärda om renskötarnas rättsposition i förhållande till andra aktörer var att renskötseln aldrig skrevs in som en näring att ta hänsyn till i vattenlagen. Osynliggörandet förflyttade renskötselns utövare bort ifrån arenan där övriga sakägare hade en självklar plats. Renskötarnas rättsställning blev på så vis svagare än jordbrukarens och fiskenäringens utifrån statens utformade bruksrätt, en bruksrätt som för arrendatorer gav ut ersättning för mark till enskilda men inte till renskötare.⁶⁴ Parallellt skedde också det motsatta. Statens

⁶¹ Vedung & Brandel. *Staten, vattenkraften och de politiska partierna*, s. 390, 408, 416.

⁶² Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 243.

⁶³ Umeå Tingsrätt, Abelvattnet, s. 576.

⁶⁴ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 69; SFS 1918:523, 9 kap. § 52.

företrädare övervakade och förde talan för renskötelsns behov i vattenkraftutbyggnadsfrågor.

Vattenkraftutbyggnadens följder

Vattenkraftutbyggnadens allmänna standardhöjning i samhället nådde även samerna. Men frågan är på vilket sätt och när. I denna del beskrivs en del av följderna⁶⁵ av den svenska utbyggnaden med exempel från olika delar av Sápmi. Den första storskaliga statliga utbyggnaden i renskötseområdet skedde vid Bårjås (saL) Porjus. Värt att betona är att Hissmofors kraftverk i Jämtland byggdes redan 1897 av ett aktiebolag⁶⁶, och Syödate (saU) Skellefteå kommun byggde Finnfors kraftverk 1908.⁶⁷

Bårjås och Suorvvá

Bårjås (saL) Porjus var från början ett samiskt nybygge där det bodde åtta personer 1908, innan kraftverksplanerna påbörjades. Redan 1911 var det över 2 000 som arbetade i området och bygget har beskrivits som en av Sveriges största arbetsplatser vid den tiden.⁶⁸ En järnväg drogs mellan Bårjås (saL) Porjus och Våhtjer (saL) Gällivare, vilket fick stor inverkan för renskötelsen i dåvarande Sirkas och Sörkaitums lappbyar, i dag Sirges respektive Unna tjerusj samebyar. Uppdämningen och isförhållandena vid Bårjås (saL) Porjus hindrade renarnas naturliga flyttväg.⁶⁹ Vattenrätten hade genom avvittringen tillskrivits kronan 1890 under förbehållen att kunna användas för ”farleders öppnande, sjöars uttappning, ovanför belägna ägors befrielse från öfversvämningar m.m.”⁷⁰ Att kraftverket täppte till farleder och översvämde ägorna verkade vid tidpunkten vara mindre viktigt och kan ses som en omskrivning av historiska överenskommelser. Den samiske nybyggaren Erik Abraham Olofsson Rim startade en

⁶⁵ För andra följder se Öhmans kapitel. Den här antologin.

⁶⁶ Vattenfall, *Innan Vattenfall fanns* <https://historia.vattenfall.se/stories/en-ny-vardag-med-el/innan-vattenfall-fanns> (hämtad 2024-03-22).

⁶⁷ Skellefteå Kraft. *Varde Ljus. Historien om Skellefteå Kraft*. (Skellefteå kommun, 1995), s. 13–23.

⁶⁸ Åsa Össbo. Hydropower company sites. A study of Swedish Settler colonialism. *Settler Colonial Studies* 13:1 (2023): s. 115–132.

⁶⁹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 79–80.

⁷⁰ Riksdagstryck, prop. 1910:119, s. 68.

rättslig process mot Vattenfallsstyrelsen om fallrätten. Målet som prövades ända upp i Svea hovrätt, resulterade i att Olofsson Rim för-lorade.⁷¹

Tillkomsten av Porjus kraftverk är sammankopplad med malm-brytningen i Giron (saN) Kiruna och andra industrisatsningar i om-rådet, bland annat Njoammelsasskam (saL) Harsprångets kraftverk som lades i malpåse i samband med fredskrisen i början av 1920-talet. Vad som genomfördes var emellertid Suorvadammen och den första uppdämningen av de sju sammanlänkade sjöarna till ett stort magasin kallat Áhkájávrrre (saL) Akkajaure. Det var den första i en rad av däm-ningar för att förse nedströms belägna kraftverk med vattenmäng-der.⁷² Målet om första Suorvaregleringen blev också premiär för den nya vattenlagens tillämpning i ett erkänt renskötselområde och även ett intrång i en nationalpark. I ansökan skrivs en diffus äganderätt in för kronan:

De fastigheter, å vilka dammbyggnaderna äro avsedda att utföras, äro belägna inom Stora Sjöfallets nationalpark och utgöras i likhet med de fastigheter, som i övrigt beröras av anläggningen, av oavvittrade, Kronan tillhöriga, ovan odlingsgränsen (...) belägna marker.⁷³

Samernas rätt sågs som en nyttjanderätt, de fick endast ersättning för lös egendom. Ersättningen till samerna togs från regleringsmedlen något som gav en fördelaktig balansering för statsverket eftersom kronan genom avvittringen i området tillskrivit sig rätten till marken. En avvikande mening framfördes av Kammarkollegiets Tom Wohlin som framhöll att renskötarnas rätt inte kunde ses som ett *precario*-bruk, det vill säga att rätten var så stark att kronan inte kunde säga upp den eller disponera den. Wohlin menade att intrång på renskötarnas rätt måste ses som intrång på egendom tillhörig annan. Men Vatten-domstolen följde inte Wohlins linje. I stället fick en tolkning baserad på kollektivisering av renskötseln som en enhet över hela landet och en föreställning om renskötande samer som ett kollektiv med knapp nyttjanderätt ett genomslag i rättsprocessen. Staten gavs genom tolk-ningen rätt att disponera över vissa av samernas rättigheter. Konse-kvensen blev att samernas förluster inte sammanställdes och avräkna-des mot nyttan av företaget enligt den ekonomiska tillåtlighetsregeln. Ersättning för förlorat renbete gick inte till dem som berördes, utan

⁷¹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 77.

⁷² Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 85.

⁷³ Umeå Tingsrätt, Suorva, s. 1–2.

till den dåvarande lappfonden för att användas för hela landets renskötsel och efter myndighetsbeslut.⁷⁴

Första Suorvaregleringen hade visserligen mindre social och miljömässig påverkan än de följande regleringarna,⁷⁵ men visar hur ett vattendrag, när det väl har byggts ut en gång, kan utnyttjas till yttersta gränsen och fullständigt transformeras och industrialiseras. Tre eller fyra dämningar följde – beroende på hur de tillfälliga dämningarna som utfördes under 1940-talet ska räknas. Fiskesamerna längs Stuor Julevädno (saL) Stora Lule älvs källsjöar uppmärksammades visserligen i den andra Suorvaregleringen 1937. Då var fisket av stor betydelse på grund av de katastrofala vintrar som minskat renhjordarna under 1930-talet. Det var ett motiv för Kammarkollegiet att underställa beslutet till regeringen.⁷⁶

En praxis som etablerades vid första Suorvaregleringen var att bekosta ersättningen för förlorad renbetesmark med regleringsavgifter. Det blev ekonomiskt ohållbart vid den tredje dämningen vars tillstånd bedömdes under krislagen och förnyades tillfälligt i över 20 år. Eftersom nya sakägare efterhand kom till under den långa perioden försvårades ersättningsfrågan.⁷⁷ Den Löwingska domen var en deldom som beslutades 1958 i vattenmålet om den tredje Suorvaregleringen där samernas nyttjanderätt jämfördes med äganderätt. Samerna skulle ersättas som om de ägde marken. Pengarna betalades in till lappfonden, under en särskild titel för användning inom Váhtjer (saL) Gällivare och Jåhkåmåhkke (saL) Jokkmokks socknar. Det var något nytt med personliga ersättningar för försämrade försörjningsmöjligheter inom renskötseln och fisket. Regleringen fick sitt tillstånd 1963 men året därpå ändrade Vattenöverdomstolen domen efter en överklagan från Kammarkollegiet. Den skrivning som försäkrat att markersättningen skulle gå till åtgärder för renskötseln och till samer inom de berörda socknarna gällde inte längre.⁷⁸

Det visar hur staten genom lappfonden, devalverar samers rätt till att fullt ut ha äganderätt till sina marker. Förfarandet upprepades men förvärrades efter den fjärde regleringen. Efter överklagande av Skatteverket fick samerna betala tillbaka en stor del av den ersättning

⁷⁴ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 89.

⁷⁵ Hanes. *Vaisaluokta 100 år*, s. 102–106.

⁷⁶ Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbotten Östras Arkiv, FXVI:51, Vattenrättsdomare F. Löwing till Kungl Maj:t. 12/8 1957. 14.

⁷⁷ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 133, 153–154.

⁷⁸ Hanes. *Vaisaluokta 100 år*, s. 43–44; NJA 1965, s. 492.

de fått genom ett avtal med Vattenfallsstyrelsen som restskatt. Samerna, som hade vunnit i länsrätten, förlorade i högre instans då kammar-rätten bedömde att de inte ägde marken.⁷⁹

När fjärde regleringen presenterades såg många samer att gränsen var nådd. Paulus och Inger Utsi diktade: ”deras behov har ingen gräns.”⁸⁰ Mot bakgrund av de standardhöjningar som samhället i stort genomgått var udden välriktad mot ett majoritetssamhälle långt bort från Övre Stor Lule. Vaisaluokta-samerna och de bofasta samerna i Soahkenjårgga (saL) Björkudden, vid nedströms belägna sjön Langas, fick inte del av elektrifieringen förrän långt senare. Björkudden fick el på 1980-talet men Vaisasamerna har fortfarande inte någon framdragen el. De har själva fått ordna dieselaggregat och solpaneler.⁸¹ Hjalmar Öberg i Soahkenjårgga (saL) Björkudden vittnar om förhållandet 1979 i ett tv-program: ”Hade det varit något till kommunerna här, så hade det ju varit deras första uppgift att säga att: ni ska elektrifiera upp efter de berörda bygderna.”⁸²

Nog kunde utbyggnaderna av vattenkraften även föra med sig viss positiv förändring i renskötarfamiljernas slitsamma vardag. Men byggandet av distributionsnät för el och anläggande av vägar för dammbyggena orsakade ofta ytterligare problem som fortfarande ger återverkningar.⁸³ Kompensationer i form av vägar och broar för flyttningen mellan årstidslanden, erbjudande om elektrifiering, telefonförbindelser och möjlighet till säsongsmässiga lönearbeten⁸⁴ är några konsekvenser av en påtvingad anpassning till nya villkor när samers rättigheter åsidosatts.⁸⁵ Dessutom ledde det till generationsöverförd sorg, förlust av land och kunskaper kopplade till markområden samt minskad möjlighet att bedriva och utveckla renskötseln. Till det kan läggas de snåriga avtal som gav mer restskatt än ekonomisk kompensation.⁸⁶

⁷⁹ Hanes. *Vaisaluokta 100 år*, s. 102; Å. Össbo. 'A constant reminder of what we had to forfeit'. Swedish Industrial colonialism and intergenerational effects on Sámi living conditions in Upper Stuur Julevådno. *International Journal of Critical Indigenous Studies* 14:1 (2021): s. 17–32; Å. Össbo. Som en skänk från ovan eller skada på kredit? I R. Nilsson, M. Rohdin & U. Mörkenstam (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024), s. 208–236.

⁸⁰ P. Utsi & I. Utsi. *Gielá Gielain*. (Porjus, 1980.)

⁸¹ Össbo, Som en skänk från ovan, s. 228; Össbo. 'A constant reminder'.

⁸² Össbo. Som en skänk från ovan, s. 227.

⁸³ Össbo. 'A constant reminder'.

⁸⁴ Hanes. *Vaisaluokta 100 år*, s. 44.

⁸⁵ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 155.

⁸⁶ Össbo. 'A constant reminder'; Össbo. Som en skänk från ovan, s. 229–232.

Flera samiska grupper drabbades

Det finns flera exempel på hur olika samiska grupper drabbades och några ska nämnas här. Samer som blivit jordbrukare drabbades när sjöar dämades i deras bygd, Dearnä (saS) Tärna är ett tydligt exempel som vi ska återkomma till. Ett annat är från Norrbottens län där länsstyrelsen utredde under tidigt 1910-tal hur arrendelägenheter kunde byggas i Árjepluoŋve (saU) Árjepluog, utan att hindra framtida vattenkraftutbyggnad i renbetesområdena. Utredaren var J.O. Holm, blivande lappfogde i Norrbotten.⁸⁷ I Árjepluoŋve (saU) Árjepluog uppläts sådana marker oftast till samer som lämnat renskötseln. Enligt avtalet var de tvungna att tåla ett intrång från dämningen av Sädvájávrre (saU) Sädvajaure. Dessa arrendatorer fick vissa av sina ersättningar endast genom en akt av välvilja från det utländska bolag som byggde ut vattenkraften.⁸⁸

I takt med att betesmarkernas yta minskade ökade trycket på skogssamernas områden. Det blev en dominoeffekt som skapade slitningar inom det samiska samhället och inom renskötarsamhället. Myndigheter och lagstiftningen prioriterade fjällrenskötseln. Vattenfallsstyrelsen använde renbeteslagens och vattenlagens bestämmelser när det gällde skogssamisk renbetesmark för att undvika att ersätta marken vid Vargforsens planerade kraftstation 1957. Marken var belägen nedanför odlingsgränsen och Vattenfallsstyrelsen ansåg därför att ersättningsplikten inte gällde. Gustaf Park påpekade i *Samefolkets Egen Tidning* att om paragrafen användes: ”vore det därmed fastslaget att rensamerna är rättslösa medborgare i vårt svenska folkhem.”⁸⁹

Samisk opinion och opposition

Under 1950-talet ökade vattenkraftutbyggnaden dramatiskt i norra Sverige. Som en följd bildades olika organisationer och kommittéer för att skydda naturmiljöerna och lokalbefolkningens rättigheter vid utbyggnad av vattendragen. Naturskyddslagstiftningen ändrades 1952 vilket gjorde det möjligt för ideella organisationer som Samfundet

⁸⁷ Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbotten norras arkiv, BI:1, Skrivelse till Konungen med förslag till åtgärder angående upplåtande av odlingslägenheter, 1915-12-18, Skrivelse till Konungen från J.O. Holm, A. Montell, H.E. Svenonius, 1916-01-12.

⁸⁸ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 149, 243.

⁸⁹ G. Park. Ett remissyttrande ang. tillämpningen av 5 § renbeteslagen. *Samefolkets Egen Tidning* 4 (1957), s. 6.

för Hembygdsvård och Svenska Naturskyddsföreningen att agera som sakkunniga och remissinstanser för frågor om landskapsvård och naturskydd.⁹⁰ Trots samisk mobilisering kring sjöregleringarna omnämndes inte samer och renskötseln med ett ord i utredningen *Norrländska vattenkraftfrågor* som tillsattes 1955 och lämnade sitt betänkande 1957. Länsstyrelsen utredde vattenkraftutbyggnadens inverkan på renskötseln inom Västerbottens län mellan 1955 och 1960.⁹¹ En motsvarande utredning kring renskötselns förhållande till utbyggnaderna i Unna Julevädno (saL) Lilla Lule älv kom 1960.⁹²

Vattenlagen hade alltså ändrats och allmänheten hade fått viss insyn i domstolsmål som gällde vattenkraftutbyggnader. Lokalbefolkningens önskan att få veta mer om planerna kring Giertiejaevire (saS) Gardikens reglering framkom på ett informationsmöte i Dearn (saS) Tärnaby i februari 1955. Vattenfallsstyrelsen presenterade därmed för första gången en mer övergripande regionplan 1956. I *Regionplan för vattenkraftutbyggnader i Tärna kommun* underströk Vattenfall att planen inte var definitiv. Den skulle ändå ”ge en riktig uppfattning om den inverkan på olika intressen inom kommunen, som vattenkraftutbyggnaderna kan komma att medföra.” Vattenfall uttalade i planen att: ”Renskötseln kommer endast i mindre omfattning att påverkas av utbyggnaderna och på sådant sätt, att verkningarna kan förebyggas eller kompenseras.”⁹³ Vattenfall konstaterade att fisket i flera fall skulle ”spolieras” och att fisket var viktigt för renskötande samer.

Enligt Tärnaplanen skulle sjön Aapije (saS) Abelvattnet regleras tio meter och ha en volym av 250 kubikmeter. I den efterföljande utredningen om inverkan på renskötseln i Västerbottens län undersöktes hur en tänkt tio meters reglering av sjön skulle påverka renskötseln i dåvarande Vapstens lappby. När Vattenfallsverket och fyra andra kraftverksägare höll ett informationsmöte i Dearn (saS) Tärnaby 1963 kring Aapije (saS) Abelvattnets reglering närvarade ett 40-tal ortsbor. Dämningen presenterades bli över tolv meter, men ändå användes den befintliga utredningens konsekvensbeskrivning.⁹⁴ Utredningen pekade på konsekvenser som förstörda flyttleder, renar som troligen skulle ströva in i Norge och ett förstört fiske även för de

⁹⁰ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 168.

⁹¹ H.Ritzén. *Vattenkraftutbyggnadsföretags inverkan på renskötseln inom Västerbotten län*. (Länsstyrelsen 1960.)

⁹² Riksarkivet, Landsarkivet Östersund, Lappfogdens i Jämtlands läns arkiv, FX:5.

⁹³ Folkrorelsearkivet Umeå, Norrlands Naturvärns arkiv, Regionplan Tärna, s. 14.

⁹⁴ Umeå tingsrätt, Abelvattnet, s. 30.

samer som bodde nedströms vid Bearhkoejaevrie (saS) Övre Björkvattnet.⁹⁵

I Tärnaområdet var nybyggeskolonisationen till stor del samisk. Samer praktiserade en kombinationsnäring av renskötsel, jakt, fiske och jordbruk, vilket komplicerar en uppdelning mellan nybyggare och samer.⁹⁶ Sedan 1930-talet finns det två samiska grupper i området eftersom staten tvångsförflyttade samer från Gárasavvon (saN) Karesuando till Dearn (saS) Tärna. Enligt lappväsendet var samerna som redan bodde i Dearn (saS) Tärna och var renskötare få och hade redan till viss del övergått till jordbruk. De två grupperna talade olika samiska språk och skötte sina renar på olika sätt.⁹⁷ När vattenmålet börjar 1963 gör flera aktörer skillnad mellan renskötarna och de boende kring Bearhkoejaevrie (saS) Övre Björkvattnet. Renskötarna betraktades som närboende och Björkvattsbornas fiske och gamla traditioner kring Aapije (saS) Abelvattnet hörsammades inte.⁹⁸

I kombination med en kännedom om att inte ha tillmötesgått renskötseln i tidigare vattenmål och en strategi att hålla kostnaderna nere genom att avskriva så många sakägare som möjligt, skapade utbyggarnas behandling av aktörerna i målet konsekvenser som förutspåddes av en renskötare redan vid informationsmötet.⁹⁹ Konflikterna mellan de samiska grupperna i Vapsten har ökat över tid och lett till en rättegång om renskötselrätten i området. Båda sidor hänvisar till vattenregleringarna och i synnerhet förfarandet kring Aapije (saS) Abelvattnet¹⁰⁰ som bidragande omständigheter. Det visar ytterligare en konsekvens av det externa tryck som exploateringar kan utgöra.

Mark som ersättning byts mot rationalisering

Den lag som tidigare nämnts som krislagen fick en utbredd användning i Jämtlands län. Det var det enda länet där krislagen användes oftare än den vanliga vattenlagen under 1939–1950.¹⁰¹ Många sjöar som bedömdes utifrån krislagen i Jämtland saknade dämningar sedan

⁹⁵ Ritzén. *Vattenkraftutbyggnadsföretags inverkan*, s. 94, 120–121.

⁹⁶ P. Moritz. *Fjällfolk. Livsformer och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1990-talen*. (Umeå universitet, 1990.)

⁹⁷ P. Lantto. The Consequences of State intervention: Forced Relocations, and Sámi Rights in Sweden 1919–2012, *Estonian Literary Museum* 8:2 (2014): s. 62, 67.

⁹⁸ Umeå tingsrätt, Abelvattnet, s. 392.

⁹⁹ Umeå tingsrätt, Abelvattnet, s. 46.

¹⁰⁰ Lycksele tingsrätt, TR-T-329-17 Dom 2020-02-28, s. 13, 55, 68–69.

¹⁰¹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 111.

tidigare. Därför blev de sakägare som berördes av utbyggnaden först långt i efterhand föremål för den rättssäkerhet som vattenlagen inneburit men som krislagen saknade. En av dessa regleringar gällde Buvriejaevrie, Mealhka och Kroessejaevrie (saS) – Burvattengruppen, tre sjöar som dämades 1942 efter krislagens bestämmelser och där tillståndet förnyades ända in på 1960-talet. Förlusten av renbetesland togs inte med i beräkningen av skadad mark. Beräkningen skedde i stället vid ett tillfälle när ingen företrädare för renskötseln var närvarande. En jägmästare uttalade att ”marken däruppe är ej så dyr.”¹⁰² Även om den samiska opinionen mot vattenkraftutbyggnad blev tydlig under 1950-talet återfinns kritiska samiska röster i vattendomstolens syneprotokoll och även i andra sammanhang. Exempelvis vid 1942 års översyn av en utredning kring samiska frågor från 1930. Renskötare Lorentz Fjällberg från området kring Buvriejaevrie (saS) Burvattnet underströk där att ersättningar skulle gå till enskilda samer i stället för till den statliga lappfonden.¹⁰³

Den allmänna diskussionen kring vattenmål under 1940-talet genomsyrades av ersättning i reella värden. För renskötseln borde det ha inneburit nytt betesland. Trots det föreslog inte lappfogden att samerna skulle erbjudas nya betesmarker. Med Burvattenregleringen konstaterades endast att ”renskötaren inte får någon ny nyttighet”.¹⁰⁴ När renskötare krävde mark i ett senare vattenmål fick de avslag. Vid Sipmesjaevrie (saS) Sippmikken i Jämtland 1946 förstördes året-runtmarker för Frostviken Mellersta lappby i dag Ohredahke sameby. Kammarkollegiet föreslog att byn skulle få bete i kompensation på andra marker som det sökande bolaget ägde. Byaordningsmännen önskade tillgång till marker väster om sjön året runt där de sedan tidigare hade sedvanerätt. Byn fick det bekräftat i en dom 1947, men när ett nytt bolag tog över kraftanläggningen i Sippmikkbäcken ansåg de nya ägarna att samerna inte hade några marker i området. Ohredahke sameby hade 2014 ännu inte fått några kompensationsmarker till följd av regleringen.¹⁰⁵ Att ge mark i kompensation ansågs svårt eller omöjligt eftersom det egentligen inte fanns någon ytterligare mark tillgänglig, utom i just Jämtland och Härjedalen där privatägda områden

¹⁰² Östersunds tingsrätt, Mellanbygdens vattendomstol, Ans.D. 37/1942, band II, Protokoll 1944-09-05, s. 277.

¹⁰³ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 143.

¹⁰⁴ SFS 1928:309, §5; citat från Riksarkivet, Lappfogden i Norrbotten Östras Arkiv, FXVI:50:

L. Berglöfs PM angående ersättningar, 1947-03-06.

¹⁰⁵ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 158.

ligger sida vid sida med renbetesfjällen. I Lappland är all mark ovan odlingsgränsen i princip åretruntmarker för renskötseln.

På 1960-talet utreddes vattenkraftutbyggnadens inverkan på renbetesmarkerna. Då prövades tanken att öppna ”nya” områden för renskötsel. Det var i själva verket gamla renskötselområden som skulle köpas ut från de hemman som de numera tillhörde. Därefter skulle de kunna användas för skogssamisk renskötsel i Västerbottens län. Utredningen kom fram till att nya marker inte behövdes eftersom renantalet inte hade behövt minska. Myndigheterna förbisåg paradoxen att trots mekanisering och rationaliseringsåtgärder kunde det totala antalet renar inte utökas. Ett större innehav av renar blev en förutsättning för att en renskötare skulle kunna vara kvar i näringen eftersom mekaniseringen ökade kostnaderna. Mekaniseringen var både en följd av teknikutvecklingen och av fragmenterade betesområden. Samerna fick flyttvägar förstörda i skuggan av vattenkraft- och samhällsutbyggnaden. Samtidigt ökade behovet av större båtar för säkrare båt fart i de reglerade sjöarna.¹⁰⁶

Den ständigt pågående utslagningen från renskötseln har påpekats i tidigare forskning.¹⁰⁷ Den blir än tydligare genom vattenkraftens inverkningar. Utredningen om renbetesmarkerna föreslog att renskötselutövare med ett lågt antal renar skulle erbjudas avgångsvederlag om de lämnade renskötseln. Övergångsbestämmelser om avgångsvederlag infördes i rennäringslagen 1971.¹⁰⁸ Genom lagstiftningen syns en statlig strategi om successiv begränsning av renskötseln och ökad statlig kontroll över marken som liknar andra bosättarkoloniala projekt. I ett vidare perspektiv för strategin med sig färre samiska rättighetsinnehavare. Det kan jämföras med hur staten behandlade skötesrensystemet, där icke-renskötande samer och icke-samer fick ha renar i vård hos renskötare. I den statliga strategin att säkra renskötseln som en samisk näring under 1910- och 1920-talen begränsades icke-samiskt renäggande och även för samer som inte på heltid arbetade med renskötsel. Många renskötande samer befarade att det lokalt skulle få konsekvenser för relationerna mellan olika grupper.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 159–160.

¹⁰⁷ A. Amft, *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus och etnicitetsperspektiv*. (Umeå universitet, 2000), s. 62.

¹⁰⁸ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 160, 223.

¹⁰⁹ Nordin, *Relationer i ett samiskt sambälle*, s. 94–95.

Avslutande ord och rekommendationer

Svenska staten har i rollerna som utbyggaraktör, utbyggnadsfinansiär, lagstiftare, markförvaltare, övervakare av renskötseln och tillståndsmyndighet för vattenkraftutbyggnad ett ansvar för de negativa konsekvenserna som utbyggnaden haft för det samiska samhället. Osynliggörandet av samer i lagstiftning och processer kring markanvändning har lett till en rättsosäkerhet.

Hur samer och övrig lokalbefolkning påverkades av avvittringsprocessen och dess förändringar över tid behöver undersökas närmare för att bygga en förståelse kring de markkonflikter som finns i norra Sverige i dag. Även vattenlagen från 1926 behöver följas upp. Konsekvenserna av tidigare bosättnings- och markpolitik har skapat olika grupper av sakägare med motstridiga intressen och rättigheter. Det har många gånger lett till konflikter som märks tydligt än i dag, i synnerhet när frågor om resursutvinning och energiutbyggnad aktualiseras men också gällande jakt, fiske och friluftsliv. Att följa upp de långdragna processer som sakägare drabbades av på grund av uppskjutna skadeinventeringar under krislagen skulle kunna vara en del av en försoningsprocess med samer och övrig befolkning i norra Sverige. I synnerhet vore det viktigt mot bakgrund av den kommande omprövningsprocessen för befintliga vattendomar.

En följd av statlig politik och ersättningspraktik är att människor som levde med vattenkraftens skadeverkningar ofta fick sina livsvillkor omstöpta till förmån för behovet av elektricitet på andra platser. Det visar sig bland annat i hur statliga Vattenfall många gånger protesterat mot eller prutat ner närboendes ersättningsanspråk och även försämrat de avtal som erbjudits.

Mot den ovannämnda bakgrunden behöver de samiska utvecklingsmöjligheterna och det samiska självbestämmandet som förhindrats belysas och stärkas i relation till skrivningen i grundlagen. Lagen säger att samiska folkets möjligheter att behålla och utveckla sitt kultur- och samfundsliv ska främjas. Där är renskötseln en avgörande ingrediens, vars utveckling behöver säkras.

Referenser

- Almqvist, J-E. Det norrländska avvittringsverket. *Svenska lantmäteriet* del I. (Lantmäteristyrelsen, 1928.)
- Amft, A. *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus och etnicitetsperspektiv.* (Umeå universitet, 2000.)
- Avvittringarna i lappmarkerna.* Information från Justitiedepartementet. (Stockholm, 1990.)
- Bengtsson, B. Samernas rätt i ny belysning. *Svensk juristtidning* 2 (1990): s. 138–142.
- Broberg, O. & Rönnbäck, K. Aednan och bolaget. *Historisk Tidskrift* 140:3 (2020): s. 476–497.
- Dale, E. Anopticism: Invisible Populations and the Power of Not Seeing. *International Journal of Historical Archaeology* 23 (2019): s. 596–698.
- Folkrörelsearkivet Umeå, Norrlands Naturvärns arkiv, *Regionplan Tärna.*
- Forsgren, N. *Krafttag i norr. En krönika om energin från Vattenfall Mellersta Norrland.* (Vattenfall, 1992.)
- Hanes, G. *Vaisaluokta 100 år.* (Vaisa sameförening, 2001.)
- Jakobsson, E. *Industrialisering av älvar. Studier kring svensk vattenkraftutbyggnad 1900–1918.* (Göteborgs universitet, 1996.)
- Kihlander, S. *När tiden byttes ut. Norra Jämtland och industrialiseringsprocessen 1850–1906.* (Nordic Academic Press, 2021.)
- Kommittébetänkande 1907:5, II.
- Korpijaakko-Labba, K. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland.* (Juristförbundets förlag, 1994.)
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering 1900–1950.* (Umeå universitet, 2000.)
- Lantto, P. *Lappväsendet. Implementeringen av svensk samepolitik 1883–1971.* (Umeå universitet, 2012.)
- Lantto, P. The Consequences of State intervention: Forced Relocations, and Sámi Rights in Sweden 1919–2012, *Estonian Literary Museum* 8:2 (2014): s. 53–73.

- Lundmark, L. *Samernas skatteländ under 300 år*. (Institutet för rätts-historisk forskning, 2006.)
- Lycksele tingsrätt, TR-T-329-17. Dom 2020-02-28.
- Marklund, B. *Muonio. En historievetenskaplig undersökning av en skogssamisk koncessionssameby*. (Sametinget, 2021.)
- Miljö- och energidepartementet *PM Vattenmiljö och vattenkraft*. (2017.)
- Moritz, P. *Fjällfolk. Livsformer och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1990-talen*. (Umeå universitet, 1990.)
- Motion 1993/94:BO405.
- Motion 1993/94:BO419.
- Nordin, Å. *Relationer i ett samiskt samhälle. En studie av skötesren-systemet i Gällivare socken under första hälften av 1900-talet*. (Umeå universitet, 2002.)
- Norstedt, G. Det förlorade landet. Om skogsrenskötseln på de uppdelade markerna nedanför odlingsgränsen. I Larsson, L-G., Rydving, H., & Svanberg, I. (red.) *Samer i söder* (Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022), s. 151–172.
- NJA II, *Nytt Juridiskt Arkiv* 1926, 890.
- NJA II, *Nytt Juridiskt Arkiv* 1965, 492.
- Ostler, J. Locating Settler Colonialism in Early American History. *The William and Mary Quarterly*. 76:3 (2019): s. 443–450.
- Ostler, J. & Shoemaker, N. Settler Colonialism in Early American History: Introduction. *The William and Mary Quarterly*. 76:3 (2019): s. 361–368.
- Park, G. Ett remissyttrande ang. tillämpningen av 5 § renbeteslagen. *Samefolkets Egen Tidning* 4 (1957).
- Prop. 1906:166 *Angående åtskilliga med den pågående avvitrningen inom Västerbottens läns lappmarker sammanhängande förhållanden*.
- Prop. 1910:119. *Angående uppförande af en elektrisk kraftstation vid Porjusfallen i Stora Lule älf gifven Stockholms slott den 4 april 1910*.
- Prop. 2017/18: 254. *Vattenmiljö och vattenkraft*.
- Päiviö, N-J. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt. En rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet av 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011.)

- Riksdagen, Fråga 1999/00:249.
- Riksarkivet, Landsarkivet Östersund, Lappfogdens inom Jämtlands arkiv, FX:5.
- Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbottens Östra arkiv, FXVI:51.
- Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbottens Östra arkiv, FXVI:50.
- Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbottens Norra arkiv, BI:1.
- Ritzén, H. *Vattenkraftutbyggnadsföretags inverkan på renskötseln inom Västerbotten län* (Länsstyrelsen, 1960.)
- Rumar, L. Avradslanden, skattefjällen och avvitrningen i Jämtlands län. Lundmark, L. & Rumar, L. (red.) *Mark och rätt i Sameland* (Institutet för rätthistorisk forskning, 2008), s. 179–196.
- Rumar, L. *Historien och Härjedalsdomen. En kritisk analys*. (Umeå universitet, 2016.)
- SFS 1918:523. *Vattenlag*.
- SFS 1928:309. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige*.
- Skellefteå Kraft. *Varde Ljus. Historien om Skellefteå Kraft*. (Skellefteå kommun 1995.)
- SOU 1922:10. *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*.
- SOU 2013:69. *Ny tid, ny prövning. Förslag till ändrade vattenrättsliga bestämmelser*.
- SOU 2014:35. *I vått och torrt. Förslag till ändrade vattenrättsliga bestämmelser*.
- SOU 2023:68. *Som om vi aldrig funnits. Exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset*.
- Stenberg, K. & Lindholm, V. *Dat läh mijen situd – Det är vår vilja! En vädjan till svenska nationen från samefolket*. (Östersund, 1920.)
- Stenman, L. *Avvittringarna i Västerbottens län lappmarker* Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 1983.)
- Stenman, L. *”Avvittringen i Västerbottens län lappmarker”: bearbetning och komplettering av doktorsavhandling*. Forskningsrapport. (Sámi vuogatvuodalihttu, 2014.)

- Törnlund, E. & Östlund, L. Floating Timber in Northern Sweden: The construction of Floatways and Transformation of Rivers. *Environment and History*. 8:1 (2002): s. 85–106.
- Umeå Tingsrätt. *Norrbygdens Vattendomstol*, Ans.D. 3/1919. Suorva.
- Umeå Tingsrätt. *Norrbygdens Vattendomstol*, Ans D. 62/1963. Abelvattnet.
- Utsi, I & Utsi, P. *Giela Gielain*. (Porjus, 1980). Vattenfall. *Innan Vattenfall fanns*. <https://historia.vattenfall.se/stories/en-ny-vardag-med-el/innan-vattenfall-fanns> (hämtad 2024-03-22).
- Vedung, E. & Brandel, M. *Staten, vattenkraften och de politiska partierna* (Nya Doxa, 2001).
- Wolfe, P. Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*. 8:4. (2006): s. 387–409.
- Öhman, M-B. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift for kjønnsforskning*. 45:4 (2021): s. 197–214.
- Össbo, Å. *Nya vatten, dunkla speglingar. Industriell kolonialism genom svenska vattenkraftutbyggnad i renkötselområdet 1910–1968*. (Umeå universitet, 2014.)
- Össbo, Å. 'A constant reminder of what we had to forfeit'. Swedish Industrial colonialism and intergenerational effects on Sámi living conditions in Upper Stuvor Julevädno. *International Journal of Critical Indigenous Studies* 14:1 (2021): s. 17–32.
- Össbo, Å. Back to Square One. Green Sacrifice Zones in Sápmi and Swedish Policy Responses to Energy Emergencies. *Arctic Review on Law and Politics*. 14 (2023): s. 112–134.
- Össbo, Å. Hydropower company sites. A study of Swedish Settler colonialism. *Settler Colonial Studies* 13:1 (2023): s. 115–132.
- Össbo, Å. Som en skänk från ovan eller skada på kredit? I Nilsson, R., Rohdin, M. & Mörkenstam, U. (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet 2024), s. 208–236.
- Östersunds tingsrätt. *Mellanbygdens Vattendomstol*, Ans.D. 37/1942. Burvattengruppen.

Lule älv – samiska perspektiv på etnosvensk teknikenationalism och vattenkraftexploateringar

May-Britt Öhman

Inledning

Vattenkraftutbyggnaden för elproduktion inleddes i södra Sverige i slutet av 1800-talet.¹ I början av 1900-talet tillkom de tre stora av staten ledda vattenkraftutbyggnaderna Olidan, Trollhättan, i Göta älv 1906–1910, Älvkarleby i Dalälven 1911–1915 och Bårjås/Porjus i Stora Lule älv 1910–1914.

Vattenkraften var förutsättningen för Sveriges industrialisering och därmed avgörande för landets utveckling från ett fattigt utvandringsland till ett oerhört rikt land. Aktörer med egna ekonomiska intressen i verksamheten drev på för att utbyggnaderna skulle ske. I de samiska områdena, i hela norra Sverige, ledde vattenkraftutbyggnaderna till omfattande negativa konsekvenser för sociala relationer, kultur, lokal ekonomi, självförsörjning, miljö och säkerhet.

¹ Artikeln har granskats av extern lektor enligt modellen double blind peer review. Arbetet med artikeln har genomförts med finansiering från ett flertal olika forskningsprojekt med start från 1999 och med anslag från flera forskningsfinansiärer: Riksbankens Jubileumsfond; Sida-Sarec; FORMAS Dnr 2023-01829; 2021-01723; 2019-01975; 2017-01923; 2016-01039; 2012-01845 och Vetenskapsrådet Dnr 2021-03080; 2016-02430; 2009-01736; 2008-00683. Varmt tack till alla som delat med sig av sina erfarenheter, minnen och bilder. Stort tack till anonym granskare, andra som läst och kommenterat, till redaktörerna och särskilt tack till Gunlög Fur.

Figur 1 **Notfiske av lax vid Edefors, Lule älv, 1933**

Foto: Gustaf Holmström. Källa: Norrbottens museum.

Det är hemskt att se och förstå hur mycket vacker och rik natur som blivit dränkt, alla samiska heliga platser som också dränkts och alla arter som försvunnit. De gylliga stränderna i maj är också förjävliga. Alla döda älvsträckor.²

Vattenkraftverken i älvorna i de samiska områdena på svensk sida står i dag för nära 90 procent av all vattenkraftsel i Sverige.³ Majoriteten av vattenkraftverken byggdes under 1940-, 1950- och 1960-talen. Fram till mitten av 1960-talet stod vattenkraften för nästan all elproduktion i landet. Från 1980-talet, då utbyggnadsepoken avrundades i Sverige, står vattenkraften konstant för omkring hälften av all elproduktion, och för hälften av all el som förbrukas i Sverige.⁴ Vattenkraften är utöver detta den ojämförligt mest betydelsefulla

² Enkätcitrat ur Frida Heilert, Vattenkraft – Energi till många och rättvisa för alla? Hur människor längs Lule älv påverkas av att leva vid reglerat vatten, opublicerad kandidatuppsats (Stockholms universitet, 2017), s. 28.

³ I denna artikel avses dagens renskötselområde vilket innefattar de fem länen i landsdelen Norrland samt Dalarna. Samer har dock levt och lever över hela FennoSkandinavien. Jfr I.- Svanberg De sydliga samerna och deras försörjning, söder, L.-G. Larsson, H. Rydving & I. Svanberg (red.). Samer i (Kungliga Vetenskapssamhället, 2022).

⁴ Statistiska centralbyrån, Statistisk årsbok för Sverige 2014 (Statistiska centralbyrån, 2014), s. 165, 171.

delen i det svenska elsystemet. Vattenkraften används nämligen för att reglera elproduktionen så att systemet fungerar problemfritt. El kan inte lagras, förutom i batterier. Det är i vattenkraftverkens regleringsmagasin som sparandet sker. När de övriga elproduktionssystemen – kärnkraft, vindkraft, solkraft, värmeverk – inte kan möta konsumtionsbehovet så används det sparade vattnet, eller så bromsas produktionen när det finns tillräckligt med el. Denna reglering sker över år och säsong, dygn, timmar och sekunder.⁵ Till följd av detta stiger respektive sjunker vattenytorna i regleringsmagasinen. Utöver att omfattande områden, flyttleder, renbeten, kalvningsland, byar och gårdar, samiska fornlämningar, gravar och offerplatser dämts över eller underminerats av vattennivåernas fluktuering, så innebär regleringen ytterligare problem, året om. På vintern undermineras isen på älvar och sjöar, sprickor, upphöjningar och sjök med hängande is uppstår och vakar öppnas upp. Isarna blir förrådiska och livsfarliga för människor och djur.

I ordningsföljd efter betydelse står Luleälven, Göta älv, Ångermanälven, Indalsälven, Umeälven, Skellefteälven, Dalälven, Ljusnan och Ljungan för nästan 100 procent av den för elsystemet helt avgörande reglerfunktionen.⁶ Alla utom Göta älv är belägna i dagens samiska renskötselområde. Med historiker Eva Jakobssons ord är de utbyggda älvarna industrialiserade, de står under mänsklig industriell kontroll och deras flöden har modifierats för att vara anpassade efter elförsäljningen.⁷

De inlandskommuner där majoriteten av vattenkraftverken är belägna blev efter en utbyggnadsepok med hög inflyttning och tillväxt i stället utflyttningsområden med åldrande befolkning. I de flesta fall även med dålig ekonomi och bristande möjligheter till god samhällsservice för invånarna. Exempelvis har gatubelysningen i Jokkmokk skurits ned sedan 2005, och socialtjänst, vård och skola dras i dag med bemanningssvårigheter. Sjuka och äldre får inte sina rättigheter tillgodosedda.⁸

Inte heller kustkommunerna, nedströms dammarna, har dragit några ekonomiska fördelar. Kommunerna får själva bekosta arbetet

⁵ K. Lindholm/Energiföretagen, Vattenkraft, 2024.

⁶ Statens energimyndighet. Vad avgör ett vattenkraftverks betydelse för elsystemet: underlag till nationell strategi för åtgärder inom vattenkraften, (Statens energimyndighet, 2014), s. 6.

⁷ E. Jakobsson. Industrialization of Rivers: A water system approach to hydropower development. *Knowledge, Technology & Policy* 14 (2002): s. 41–42.

⁸ NN1 2013; NN2 2024; M. Nyberg, Jokkmokk: 'Vi vill ha ljus', SVT Nyheter Norrbotten 2017-05-25.

med säkerhetsfrågor som allmänhetens säkerhet vid dammar, samt förebyggande arbete för att motverka konsekvenserna av allvarliga översvämningar vid dammbrott.⁹ Vinsterna från elförsäljningen hamnar någon annanstans.

Lule älv sträcker sig från källsjöarna i fjällkedjan i väster, 46 mil, till Luleå där den utmynnar i *Lullemerra*/Östersjön, *Lullemerra* – östra havet på lulesamiska. Lule älv består av två älvar, Lilla respektive Stora Lule älv, som möts fyra mil nedströms Jokkmokk, vid Vuollerim – det nedre selet på lulesamiska. Luleälvens namn kommer från lulesamiskans ord för ”i öster”, eller ”österut”, liksom Luleå stads namn. Stora Lule älv kallas även *Norrälven* samt på lulesamiska *Stuor Julevädno*. Lilla Lule älv kallas även *Sörälven*, samt *Unna Julevädno* på lulesamiska.¹⁰

Renskötsel har bedrivits längs Lule älv mellan fjäll och skärgård i flera hundra år, och troligen mycket längre än så. I Lule älvdal finns i dag det största antalet renar i Sverige, omkring 50 000. Fisket har varit avgörande för människors möjlighet till ett gott liv i det kalla klimatet. Fram till vattenkraftregleringarna, var älven en av de mest laxrika i norra Europa och drog till sig kyrkans, kungars och stormäns intresse och nordliga expansions- och kolonisationsambitioner redan från 1300-talet.¹¹

Samiska plats- och Ortsnamn från skärgård och kust i öster till fjällkedjan i väster, liksom i de andra vattenkraftslänen i norr, vittnar om långvarig samisk närvaro. Här finns samisk kulturhistoria, fornlämnningar och i allra högsta grad levande samisk kultur. Under 1900-talet, med start i Porjus följt av Suorvadammen och Akkajauremagasinet, Stora Lule älv, 1919 och fram till Randi kraftverk i Lilla Lule älv 1976, dämades älven upp av 15 vattenkraftverk och dammar i regi av det statliga kraftföretaget Vattenfall. Företaget är fortfarande ensamägare

⁹ M.-B. Öhman, M.-Palo & E.-L. Thunqvist. Public participation, Human Security and Public Safety around Dams in Sweden: A case study of the regulated Ume and Lule Rivers. *Safety Science Monitor* 19:2 (2016): s. 7.

¹⁰ J.G. Ullenius. Undersökningsanteckningar rörande skogslappsområden å Lilla Luleälvs båda sidor nedom Jokkmokk, 1932, Norrbottens Museum arkiv, F32; O.Korhonen & Samernas Utbildningscentrum, *Julevsáme – svensk ordbok*, u.å.

¹¹ Sametinget, Rennäring, Kartor som underlag för planer, 2024; I. Bergman & P. H. Ramqvist, Hunters of forests and waters: Late Iron Age and Medieval subsistence and social processes in coastal northern Sweden. *Acta Borealia* 35:1 (2018).

till samtliga kraftverk och dammar och älven står för mer än tio procent av all el som produceras i Sverige.¹²

Utifrån Lule älv som fallstudie, med samiska erfarenheter och perspektiv som utgångspunkt, belyser kapitlet vattenkraftutbyggnaden, dess förutsättningar och konsekvenser, samt även ifrågasättanden och kampen för hållbarhet och för samisk kultur, tradition och historia. Koloniala och bosättarkoloniala förhållningssätt belyses. Kapitlet bygger på ett flertal studier med intervjuer och konversationer, genomgångar av media, sociala medier, arkiv, enkäter och observationer på plats med start från 1999. De har utförts inom eller i anslutning till ett flertal forskningsprojekt. Teoretiska och metodologiska utgångspunkter har hämtats från teknik- och vetenskapshistoria, miljöhistoria, miljöfilosofi, antropologi, mark- och vattenresursteknik, genusvetenskap och statsvetenskap. Kapitlet bygger dock främst på författarens egna forskningsområden inom teknik- och vetenskapshistoria och miljöhistoria.

Erfarenheterna från Lule älv kan med fördel användas som utgångspunkter för att närmare granska skeendena i de andra reglerade älvarna i samiska områden.

Etiska förhållningssätt utgår från de urfolksmetodologier som formulerats de senaste decennierna, rekommendationer från forskningsfinansiärer, samt kraven i svensk lagstiftning.¹³ Samtliga personer som intervjuats har anonymiserats och endast årtal för intervju anges. I de fall då känsliga uppgifter riskerar att fördjupa de konflikter som uppstått som konsekvens av vattenkraftexploateringen är återgivandet mer generellt.

Etnosvensk tekniknationalism, bosättarkolonialism och den storskaliga vattenkraftsepoken

Användandet av och kontrollen över vatten och vattendrag har i alla tider runtom i världen varit grund för såväl konflikter som politisk organisering. Den storskaliga vattenkraftsepoken inleddes i Sverige, i andra europeiska länder, i USA och Kanada i slutet av 1800-talet.

¹² Elkonsumtionen i Sverige 2023 var 134,8 TWh. Lule älv producerade 2022 drygt 17 TWh. Vattenfall, Lule älv producerar historiskt rekord på 17 TWh, 2023-02-10.; J. Öljemark & Ekonomifakta, Elanvändning, 12/2 2024.; NN3 2011.

¹³ Jfr L. Tuhiwai Smith, *Decolonizing methodologies: research and indigenous peoples* (Zed, 1999); SFS 1992:1434 Högskolelag, 1 kap. 3 a § och 5 §; SFS 1974:152 Regeringsformen, 1 kap. 2 §; J. Åkerman. *God forskningssed 2024* (Vetenskapsrådet, 2024).

Då anlades stora dammar som förvandlade flödande älvar och vatten-drag till industrialiserade älvar som människan kontrollerade.¹⁴

Som Eva Jakobsson visar var det i Sverige en grupp av svenska bologsägare, ingenjörer och jurister, som drev på och samtidigt själva drog ekonomiska fördelar av exploateringarna. Aktörerna innehade starka positioner på kommunnivå, som riksdagsledamöter, sakkunniga i statliga utredningar och medverkade i bildandet av Kungliga Vattenfallsstyrelsen, det statliga vattenkraftsbolaget, sedermera Vattenfall. De lyckades förändra lagstiftningen. Från 1400-talet hade det inte varit tillåtet att dämna över den så kallade kungsådran, en del av strömfåran, i svenska älvar och vattendrag. Det ändrades med vattenlagen 1918. Beslutsfattandet om utbyggnaderna flyttades nu från de lokala häradsrätterna, där beslutsfattare som ofta själva direkt berördes av utbyggnaderna fanns med, över till sex särskilda domstolar, vattendomstolarna. I vattendomstolarna satt, utöver juristerna, ingenjörer och vattenbyggnadstekniker med egna intressen i regleringarna med som beslutsfattare. Det innebar alltså att storskalig industriell nytta, tillsammans med de aktörer som hade egna ekonomiska intressen i dessa, men inte drabbades av de negativa konsekvenserna fick företräde framför lokal kultur, lokala behov, perspektiv och lokal ekonomisk nytta.¹⁵ Älvarna blev nu tillgängliga för omfattande exploatering.

En förutsättning för exploateringen av Lule älv och övriga älvar i samiska territorier var även det koloniala sammanhanget, den koloniala ideologin med ett rasistiskt förhållningssätt till samer och ett nedvärderande av samisk kultur. Kolonialism och bosättarkolonialism betecknar ekonomisk makt och kontroll, samt kulturella föreställningar knutna till dem. Valentin Mudimbe visar hur europeiska kolonialmakter använde sig av en föreställning om ett primitivt Afrika, där syftet var att rättfärdiga en kolonial ockupation. Premissen var att afrikanskerna var i behov av utveckling, modernitet, och endast kolonialstaten med de vita européerna kunde åstadkomma det. Mudimbe pekar på hur den koloniala ockupationen aldrig innebar förutsättningar för att leda till landets utveckling. Den ledde i stället till underveckling

¹⁴ Jfr Jakobsson 2002, 41–43, 55.

¹⁵ Jakobsson 2002, 50–52; E. Jakobsson. Norsk och svensk vattenkraftutbyggnad. En komparativ studie. *Polhem: Tidskrift för teknikhistoria* 10:3 (1992): s. 250–252.

och beroendeförhållanden, något som kvarstod när de forna kolonierna blev självständiga nationer.¹⁶

I de fall där kolonialmakten ännu finns kvar och upprätthåller kontrollen, så används i dag begreppet bosättarkolonialism. Patrick Wolfe framhåller att inom bosättarkolonialismen är rasism ett verktyg som används för att utradera (genom dödande eller tvångsassimilering) den befintliga befolkningen – urfolket. Därmed möjliggörs övertagandet av kontrollen av marker och vatten.¹⁷

Alex Wilson och Marie Laing betecknar tvångsförflyttning av urfolk från deras traditionella marker och vatten, samt förstörandet av anknytningen till platser, marker och vatten som är avgörande för upprätthållandet av traditionell kunskap, som epistemicid, en avsiktlig utplåning av kunskap och kunskapssystem.¹⁸ Kyle Whyte lyfter fram hur bosättarkolonial politik underminerar möjligheter för urfolk till självständigt införskaffande av mat och därtill knutna samhällsstrukturer. Därmed förstörs urfolks system för livsmedelssäkerhet.¹⁹

Samtliga ovan nämnda aspekter kan kännas igen i 1900-talets vattenkraftutbyggnad. Det var en självklarhet att de samiska territorierna betraktades som Sveriges koloni av den politiska eliten, av företrädare för näringsliv och universitet. Samer hade allt mer under 1800-talet i politiska sammanhang, av media och av forskare betecknats som ett lägre stående folkslag, vars kultur inte hade något egenvärde och var på väg att dö ut.²⁰ Under tidigt 1800-tal hade rasbiologiska studier inletts, och i början av 1900-talet blev rasistiska föreställningar om samer en uttalad del av en statlig politik, den så kallade ”lapp-skallvara-lapp”-politiken.²¹ Nomadiserande fjällrenskötsel framhölls som den enda ”äkta” samiska kulturformen. Fjällsamerna skulle dessutom kvarhållas i renskötseln och inte få för mycket smak på svensk kultur, civilisation, som att bo i varma hus. Skogssamer, vilka var mer eller

¹⁶ V. Y. Mudimbe. *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge* (Bloomington 1988), 17–19, 33–35.

¹⁷ P. Wolfe. Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research* 8:4 (2006): s. 388.

¹⁸ A. Wilson & M. Laing, *Queering Indigenous Education*. I L. Tuhiwai Smith, E. Tuck, & K. Wayne Yang (red.), *Indigenous and decolonizing studies in education: Mapping the long view*, (Routledge, 2018), s. 113.

¹⁹ K. Whyte. Food Sovereignty, Justice, and Indigenous Peoples: An Essay on Settler Colonialism and Collective Continuance. I A. Barnhill, M. Budolfson & T. Doggett (red.), *The Oxford Handbook of Food Ethics*. (Oxford University Press, 2018.)

²⁰ L. Lundmark. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm”: Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Norrlands universitetsförl., 2002); P. Lantto. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012), s. 44–46.

²¹ Jfr Lundmark, s. 63.

mindre bofasta och höll renar, sågs som något mellanting mellan samer och jordbrukande befolkning. Deras marker beslagtogs i stor utsträckning. Samer som var bofasta och inte hade renar ansågs ha förverkat sin samiskhet och skulle assimileras. Politiken fastställdes framför allt i rennäringslagar och i utbildningen för samiska barn från 1913²², men blev även tongivande inom vattenkraftutbyggnaden.

Förutsättningen för utbyggnaderna i Lule älv, och det första kraftverket i Porjus i Stora Lule älv, med start från 1910, var att svenska staten hade övertagit samiska marker och vattendrag under senare delen av 1800-talet, den så kallade Avvittringen. Samer hade fram till 1700-talets slut behandlats som markägare. När svenska bönder i slutet av 1700-talet erhöll stärkt rätt till sina marker så fick inte samer samma rättigheter till de marker de skattade för. Avvittringen kan beskrivas som en process där svenska staten, utan lagligt stöd, fördelade marker till sig självt, samt till den befolkning som ansågs skulle ha rätt därtill. De som bedrev renskötsel och var registrerade som samer förlorade rätten att äga sina marker. De tillerkändes i stället rätt att kollektivt bruka de marker de tidigare ägt, dock med restriktioner. Samer som hade inrättat sig i bondekulturen, en kultur som ansågs högre stående, kunde lyckas behålla sin mark genom att registrera ett hemman och dölja sin samiska identitet.²³

I en utredning av vilka vattendrag och vattenfall som lämpade sig för vattenkraftutbyggnad 1903 framhölls de vattenfall vilka staten genom Avvittringen ansåg sig vara ägare till. Ett 30-tal av dessa var i Lule älv.²⁴ I Porjus ansåg sig staten inte vara ensamägare, utan där fanns ett i Avvittringen fastställt hemman på 95 hektar.²⁵ Det tillhörde skogssamen Erik Olofsson Abraham Rim och var ett tidigare skatte-land som han ärvt. Endast Olofsson Rim med familj var registrerade bofasta här, men här levde även flera renskötande familjer som som-

²² Lundmark, s. 63.

²³ Jfr N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011); M-B. Öhman "Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige". *Tidsskrift för kvinnoforskning* 45:4 (2021).

²⁴ Vattenfallskommittén. Betänkande afgivet den 17 mars 1903 af den för utredning beträffande vissa staten tillhöriga vattenfall af Kungl. Maj:t den 9 juni 1899 tillsatta kommitté. (1903), s. 54, 89.

²⁵ Vattenfallskommittén. Förteckning öfver statens mindre betydande vattenfall enligt Vattenfallskommitténs utredning år 1903. (1903), s. 85.

martid lämnade flera av sina tillhörigheter i förvar hos Olofsson Rim när de flyttade till fjälls.²⁶

Rättigheterna till Porjusfallen förvärvades för kraftverket i Porjus av Kungliga Vattenfallsstyrelsen först efter flera års motstånd från Olofsson Rim, och efter hot om expropriering. Han inledde även en domstolsprocess mot Vattenfallsstyrelsen om rätten att dämma över kungsådran. Ärendet drev han ända upp i Svea hovrätt, dock utan framgång. När kraftverket invigdes 1915 valde han att i protest lämna Porjus och avstå från invigningen. Hans frånvaro fick stor uppmärksamhet i media.²⁷

Tekniknationalismen, storsvenskar och nationell storhet

När vi sluta ögonen, så förnimma vi andra locktoner, toner från naturen i eget land. Norr ifrån komma de, där sjunger malmen sin längtan att stå upp och tjäna människorna, där brusa forsarna sitt hopp att få bära en världsindustri ... --- Vi storsvenskar drömma om ett Storsverige inom landets egna gränser, en ny nationell storhet.²⁸

Citatet är från Rudolf Kjellén (1864–1922) som tillhörde en grupp av framträdande opinionsbildare, forskare och politiker med en konservativ och etnosvensk nationell agenda under senare delen av 1800-talet och tidigt 1900-tal. Han förespråkade det som Mats Fridlund benämner tekniknationalism; svenska nationalistiska strömningar som påverkade och bidrog till teknikutveckling.²⁹ De nya teknologierna – elektricitet, telegraf, telefon och järnvägar – understödde i sin tur nationalism, nationsbyggande och svensk etnonationell identitet.

Liknande tongångar fanns även i de övriga europeiska nationerna. Det var under 1800-talet som nationalismen som ideologi växte sig stark. De tekniknationalistiska visionerna för Sverige lades fram av framstående aktörer, politiker, vetenskapsmän, industrimän varav de flesta hade sin bakgrund långt borta från de älvar i norr som skulle beröras. De kom från Mälardalen, Stockholm och Uppsala. Medan andra europeiska stater hade finansierat industrialiseringen med

²⁶ A.I. Kuoljok. *Mitt liv som renskötare* (Ord & visor, 2008), s. 181–182.

²⁷ N. Forsgren. *Porjus: pionjärverket i ödemarken* (Porjus arkivkommitté, 1982), s. 20–23.; Porjus anläggningarnas invigning: Kraftcentralen uppe i ödemarken satt i gång på konungens signal (Dagens Nyheter, 1915-02-09).

²⁸ R. Kjellén. *Nationell samling: politiska och etiska fragment* (Gebers, 1906), s. 28.

²⁹ M. Fridlund. *Teknikens konstruktion av nationen: Svensk nationalism och industrialisering kring sekelskiftet 1900*. I B. Brenna & K. M. Fjeldstad, (red.). *Kollektive identiteter, ting og betydninger: seminarrapport*. (TMV, 1997), s. 123–125.

kolonisationsföretag och slavhandel hade svenska staten, trots idoga försök, endast haft blygsamma framgångar i sådan verksamhet. Naturresurserna som fanns i norr blev nu av stort intresse och Norrland – Lappland-samernas land – beskrevs nu som ett ”lappländskt kolonialrike” som skulle göra Sverige rikt:

Vår tids teknik är nämligen mäktig af underverk (...). Den nationella samlingen är endast medlet; där bakom öppnar sig det nationella samarbetet, framför allt att förvandla vårt lappländska kolonialrike till bröd och hem åt människor.³⁰

I visionerna om nationell storhet osynliggjordes samer och samers rättigheter. Detta trots att samer redan under 1800-talet ifrågasatt svenska statens agerande, framför allt i frågan om utökade odlingar i renskötselområdet, vilka skapade problem och konflikter. Protesterna hördes än mer från början av 1900-talet från framstående talespersoner såsom Elsa Laula, Karin Stenberg och många andra.³¹

I samband med andra världskriget framhöll ledande aktörer inom vattenkraftindustrin behovet av att satsa på ytterligare vattenkrafts-exploatering. Även nu lyckades man få till lagändringar. En krislagstiftning som genomfördes 1939 gav undantag från kraven i den existerande vattenlagen. Den förkortade processen för byggnadstillstånd. Detta gav utrymme för ytterligare omfattande exploateringar av älvarna och rättsosäkerhet för de drabbade. Lagen användes för andra och tredje regleringen av Suorvamagasinet, ytterligare en reglering i Porjus, samt för Harsprånget.³² Det diskriminerande förhållningssättet gentemot samer, samisk kultur, självförsörjning och näringar, fortsatte trots ökande samisk mobilisering.³³

En avgörande nationalistisk teknikutveckling som möjliggjorde den storskaliga vattenkraftutbyggnaden i norr var elöverföringstekniken, finansierad av svenska staten i samarbete med företaget Asea från tidigt 1900-tal. År 1952 invigdes den 100 mil långa Harsprångslinjen – världens första 380 kilovolt kraftledning – från Harsprångets

³⁰ Kjellén. *Nationell samling*, s. 17–18.

³¹ S. Broch Johansen. *Elsa Laula Renberg: historien om samefolkets stora Minerva* (CalliidLágádus, 2015); En lappqvinna (Dagens Nyheter, 1867-02-12), s. 2.; Lantto. *Lappväsendet*, 44–46.

³² Å. Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar: industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. (Umeå universitet, 2014), s. 107–109, 125.

³³ Jfr P. Lantto. Att göra sin stämma hörd: Svenska samernas riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962. (Umeå universitet, 2003.)

vattenkraftverk i Stora Lule älv, nedströms Porjus, till knutpunkten Hallsberg i söder.³⁴

Samtidigt som allt fler vattenkraftverk byggdes, främst i norr, men även i övriga Sverige, växte en naturskyddsopinion fram. Framträdande jurister och akademiker ifrågasatte genom olika organisationer vattenkraftutbyggnadens alltmer uppenbara och omfattande miljökonsekvenser. Under 1960-talet intensifierades motståndet ännu mer, däribland i kampen för Vindelälven i Västerbottens län, vilken ledde till förändrad syn på vattenkraft.

Patrik Lantto beskriver att motståndet mot vattenkraftsexploateringarna var en avgörande del i samisk mobilisering från 1950, när Svenska Samernas Riksförbund, (SSR), bildades.³⁵ I mitten 1980-talet antog riksdagen en lagstiftning som skyddade ett flertal älvsträckor runt om i landet och Vindelälven, Pite, Kalix och Torne älvar utsågs till nationalälvar, älvar som helt skulle skyddas mot utbyggnad. Vattenkraftutbyggnadsepoken inom Sveriges gränser var därmed avslutad.³⁶ Under 1980-talet framställdes vattenkraften som positiv av såväl riksdagens majoritet som Svenska Naturskyddsföreningen. Den ansågs inte orsaka några betydande utsläpp av växthusgaser. Däremot framhölls samtidigt byggandet av ny vattenkraft som miljöskadligt.³⁷

Svensk vattenkraftteknik blev en viktig exportvara från 1960-talet, tack vare statligt finansierad biståndsverksamhet. Dit hänvisades nu svenska företag och ekonomiska intressen. Sverige blev snart en framträdande internationell vattenkraftbyggarnation.³⁸

Röster om vattenkraftexploateringarna

Renskötarnas perspektiv

Där var väldigt vackra bördiga stränder, blommor och blad, fina raka björkar vid sjöstränderna. ... det finns inte nu, nu är det bara stenskravel. --- Där de har kåtorna nu, där har jag vallat renarna på nätterna ... du vet, de simmade över älven där, innan trean. ... allt det där under Ähkká,

³⁴ M. Fridlund. *Den gemensamma utvecklingen: staten, storföretaget och samarbetet kring den svenska elkrafttekniken*. (Kungl. Tekniska Högskolan, 1999), s. 29–31, 178–179.

³⁵ Lantto. Att göra sin stämma hörd. A. 99–101.

³⁶ I. Utsi, Vattnet över bräddarna. *Sveriges Natur*. 49:5 (1958): s. 118; J. Anshelm. Kraftproduktion och miljöopinion. Kritiken av vindkraftens miljöpåverkan och den som riktats mot övriga kraftslag, Rapport 6571. (Naturvårdsverket, 2013.)

³⁷ Anshelm. Kraftproduktion och miljöopinion s. 19–21.

³⁸ M-B. Öhman. *Taming Exotic Beauties: Swedish Hydro Power Constructions in Tanzania in the Era of Development Assistance, 1960s–1990s*. (Kungliga Tekniska högskolan, 2007), s. 88–90.

det är sånt där stort deltaland ... ojoj, det var så vackert. Vi ungar rullade där i blommorna. Det var hjortron, så vansinnigt mycket där under Áhkká ...³⁹

NN4, född i början av 1930-talet, återger barndomsminnen om hur det såg ut högst upp i Stora Lule älv, vid fjällmassivet Áhkká, efter den första Suorvaregleringen, men före ”tvåan” och ”trea”, som genomfördes på 1940-talet.⁴⁰

Från skärgård och kust till fjällen längs Lule älv finns de allra flesta renar och renskötare i hela renskötselområdet i den svenska delen av Sápmi, inom de fyra fjällsamebyarna och de tre skogssamebyarna.⁴¹ Inom renskötseln har samiska språk, kultur, traditionell kunskap och landskapsexpertis upprätthållits. Renskötseln har dessutom en avgörande betydelse för den lokala ekonomin, såväl för sysselsättning som för självförsörjning. Den är en avgörande verksamhet för ett stort antal småföretag, renskötsel företag, slöjd, slakt- och förädlingsföretag, transportföretag och turism. Såväl samiska som icke-samiska företag har ett nära samarbete med renskötseln. Renskötseln och renar sysselsätter även ett stort antal forskare, samt handläggare vid statliga myndigheter. Jokkmokks vintermarknad med framträdande samisk kultur och renen i fokus samlar årligen runt 40 000 besökare, såväl samer som icke-samer, under den första helgen i februari.⁴² Renens betande och klövtramp framhålls dessutom sedan drygt två decennier som avgörande för upprätthållandet av biologisk mångfald.⁴³

Att det skulle bli problem för renskötseln och renskötare bör ha varit uppenbart redan inför den första utbyggnaden i Porjus. Den samiska kulturen och renskötseln var då redan välkänd för svenska staten, forskningsstudier hade publicerats sedan 1600-talet, och än fler under 1800-talet. Åren 1886 och 1898 reglerades renskötseln i lagstiftning. Lule älvdal, fjällvärld och lappmark, var dessutom ett viktigt turistmål redan under 1800-talet.⁴⁴ Porjussetet och området

³⁹ NN4 2009.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Sametinget 2024.

⁴² OECD, Linking the Indigenous Sami People with Regional Development in Sweden (OECD Publications Centre, 2019), s. 13–15, 99, 107; Jokkmokks kommun, Jokkmokks marknad – vanliga frågor (2025).

⁴³ W. Axelsson Linkowski & T. Lennartsson. Renbete och biologisk mångfald i fjällen – vad vet vi? I M. Almstedt Jansson, T. Ebenhard & J. de Jong (red.). Naturvårdskedjan – för en effektiv naturvård, red. (Centrum för biologisk mångfald, 2011), s. 311–312.

⁴⁴ Jfr G. von Düben. *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske: etnografiska studier*. (Norstedts, 1873); F. Svenonius. *Om lappkåtar samt Turistföreningens lappska fjällhyddor. Svenska turistföreningens årsskrift*. (1892.)

kring Porjus, användes som fiskevatten, betesmark och flyttled för renskötseln inom det som är dagens Sirges och Unna tjerusj samebyar. Men trots vetskapen vidtogs inga åtgärder för att minimera konsekvenserna för renskötseln. Lulesamiske Petter Ivarsson Tuolja, Sirges/Sirkas, vittnade i ett möte 1918 med lappfogden om att de inte längre kunde flytta över Porjussetet.⁴⁵

Inför utbyggnaden av Suorvadammen (1919–1923), uppströms Porjus, hade Länsstyrelsen i Norrbotten utifrån erfarenheterna från Porjusutbyggnaden, gett den koloniala administrationen, lappfogdarna, i uppdrag att undersöka möjliga konsekvenser för renskötseln. Åsa Össbo visar hur lappfogdarna, de koloniala företrädarna, och den statligt tillsatta Lappkommittén och Vattendomstolen i de tidigaste regleringarna i Lule älv varken beaktade eller framhöll renskötselns perspektiv eller rättigheter.⁴⁶ Medan fiske, flottning och jordbruk fanns inskrivna i vattenlagen som näringar, var inte renskötseln det. Renskötarna framhölls som rotlösa. De kunde flyttas från en plats till en annan. Den nomadiserande livsstilen ansågs vara omodern, utdöende, icke önskvärd. Samernas expertkunskaper, intimt knutna till marker och vattendrag, kunde ignoreras. Det samiska kulturlandskapet förringades och ignorerades. Penningersättningar för förlorade kalvningsland, flyttleder och betesmarker skulle ges till Lappfonden. Det var en fond för stöd till renskötseln som kollektiv, etablerad för Norrbotten 1914. Fondens medel gick inte till de berörda enskilda renskötarfamiljerna. Statens definition av en renskötare var att denne var en nomad, något som gällde fram till slutet av 1940-talet. En nomad ägde ju inte mark, och därför ansågs de inte ha fasta egendomar som kunde beröras av dämningar och vattenregleringar. Frågor om livskvalitet och förluster överläts till Vattendomstolen, kraftbolaget och lappfogdarnas tolkning.⁴⁷

När tvångsförflyttningarna av nordsamer med deras renhjordar söderut inleddes 1919, medförde det i sin tur att lappfogden tvångsförflyttade lulesamerna från sina marker i Lule älvdal. Det innebar sår och spänningar, som vattenkraftexploateringarna nu ytterligare förstärkte.⁴⁸

⁴⁵ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 38–39, 47–48, 74–75.

⁴⁶ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 86.

⁴⁷ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 44, 88, 98–99.

⁴⁸ Kuoljok. *Mitt liv som renskötare* s. 18; NN5 2024; L. S. Kuhmunen. Hur kan två bli en? Duodji som ett sätt att sammanfläta samiska grupper i Jokkmokk. Masteruppsats, (Sámi allaskuvla, 2019), s. 4–6.

Inger Utsi beskriver i en debattartikel i tidskriften *Sveriges Natur* 1958 läget vid Suorvamagaasinet efter de tre regleringarna, då med endast 18 meters nivåskillnader, efter den fjärde blev det 30 meter:

... sjöregleringen har framför allt förstört flyttningsleden ovanför Suorva. Genom tappningen av vattenmassorna bildas isbarriärer. Dessa är genom stormarna blottade från snö och mycket hala och det står i olika lutningar och vinklar. Därtill kommer sprickor och vakar i isen. Var och en kan förstå, vilket kryssande det blir att ta sig fram över en sådan sjö. Upp på land kan man ej komma var som helst, då stränderna är sargade av de väldiga vattenståndsvariationerna, myllan bortspolad och branta klippor och stenblock blottade. Att våga sig ut på en sådan sjö med en hjord dräktiga renkor är rena döden.⁴⁹

Gertrude Hanes beskriver i den intervjubaserade boken *Vaisaluokta 100 år* konsekvenserna av regleringarna:

Ibland ramlade renar ner i sprickorna och man fick hela tiden vara rädd att barnen också skulle ramla ner i sprickorna. Det fanns inte längre något bete åt renarna under flyttningarna eftersom holmarna hamnade under vatten. (---) Nedströms Suorva så var försenad isläggning och vatten på isen det största bekymret (...). De yngre männen som inte hade familj stannade kvar och vaktade renarna. Sen for männen (familjefäderna) tillbaka upp och flyttade ner renhjorden. Så småningom valde några familjer att stanna i Porjus på våren och vänta där tills det blev mer öppet vatten och bara renskötarna for med renhjorden västerut. Renhjorden och familjen skildes således åt både under vår- och höstflyttningen och renskötelsen blev något som männen höll på med.⁵⁰

Under de följande dämningarna i såväl Stora som Lilla Lule älv framkom olägenheterna för renskötelsen allt tydligare. Med start från 1950-talet genomfördes återkommande möten, demonstrationer och protester. De renskötande samerna uppvaktade regeringen, tillsammans med hemmansägare och andra sakägare. Även Länsstyrelsen i Norrbotten, Jokkmokks kommunledning och rektorn för Samernas folkhögskola ifrågasatte vattenkraftutbyggnaderna.⁵¹ Vid ett möte 1956 i Jokkmokks Folkets hus, där 400 sakägare samlats, framförde Vattenfalls överingenjör Jonas Norrby att man inte tänkte beakta kritiken från Länsstyrelsen, sakägare eller naturvård, eftersom landets behov

⁴⁹ Utsi. Vattnet över bräddarna, s.1 18.

⁵⁰ G. Hanes. *Vaisaluokta under 100 år*. (Vaisa sameförening, 2001), s. 118–119.

⁵¹ Bekymrade samer visade Porsis skönhet och värde (*Dagens Nyheter*, 1958-05-21), s. 10.; Samer protesterar mot vattenreglering. (*Dagens Nyheter*, 1959-09-04), s. 21; Utbyggnad av Letsi avstyrks av länsstyrelsen (*Dagens Nyheter*, 1959-07-08), s. 9.; Lantto Att göra sin stämma hörd, s. 99–102.

av elproduktion måste fyllas: "... kraftverksutbyggnaden brådskar. Elkraftbehovet ökar med 1 700 miljoner kilowattimmar per varje år."⁵²

Från statens sida framhölls alltså att inget fick stå i vägen för elkraftbehoven. Staten erbjöd en liten ersättning i form av pengar, samt vissa åtgärder som skulle minimera de negativa konsekvenserna. Vid samma tid börjar dock penningersättningarna ifrågasättas från renskötarnas sida. Vid det ovan nämnda mötet påpekade ordningsman Jovva Spiik, Sirkas sameby, att de penningersättningar som erbjöds inte var långsiktigt hållbara: "Vi behöver som ersättning bestående realvärden för att säkra framtida släktens existens."⁵³

Apmut Ivar Kuoljok, lulesamisk renskötare, miljöaktivist, jojkare, lokalpolitiker och författare, född 1928, vars familj ägde skatteland innan de konfiskerades av staten, skriver 2008 i boken *Mitt liv som renskötare*:

Förr hade vi tillgång till alternativa betesmarker. Nu är det svårt att utan tillskottsutfordring klara av att få renarna att överleva. (...) renflyttningsvägarna från fjället har blivit oframkomliga under höst vinterflyttningarna ... enda alternativet är att flytta med bil om man ska flytta förbi Porjus, Harsprånget, Ligga och Messaure kraftstationer i Stora Lule älv. Om man ska utnyttja betesmarkerna närmare kusten är det samma svårighet att komma förbi Klubbuddssjön med Akkats, samt nedanför Letsi, Porsi kraftstationer i Lilla Lule älv och Laxede kraftstation i Luleälven. Det blir mycket dyra transporter och också stora kostnader för utfordring för renarna under väntetiden tills transporterna blivit utförda.⁵⁴

Med vattenregleringarna försvann omfattande områden med betesland och flyttleder. Renarna måste utfordras och i flera fall transporteras långa sträckor med lastbil. Vattenkraften som återkommande anses som miljövänlig, har dessutom alltså medfört omfattande lastbilstransporter med fossila bränslen. Väntan medför även stress, något som är problematiskt ur djurskyddssynpunkt. Det kan leda till att dräktiga vajor förlorar sina foster.⁵⁵ Utfordringen har visat sig innebära negativ påverkan på renarnas hälsa, och det minskade renbetet kan även ha negativa konsekvenser för den biologiska mångfalden.⁵⁶

⁵² Hårt motstånd från bygden mot kraftverksbygge i Porsi (*Dagens Nyheter*, 1956-01-15), s. 6.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Kuoljok. *Mitt liv som renskötare* s. 9, 129.

⁵⁵ NN6 2012; Sveriges Lantbruksuniversitet, Yttrande över remiss från Jordbruksverket gällande förslag på nya djurskyddsregler inom EU för djurtransporter, (SLU, 2024), s. 2–3.

⁵⁶ H. Rautiainen. *Effects of winter-feeding on reindeer's future ability to utilize natural pastures*. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2024), s. 45–47; Axelsson Linkowski & Lennartsson. *Renbete och biologisk mångfald i fjällen* s. 311 f.

Från statliga Vattenfalls sida har det återkommande framhållits att man har gjort rätt för sig genom utbetalningar och vissa åtgärder. I foldern *Vattenkraften och rennäringen* 1986, framhöll Vattenfall att antalet renar inte hade minskat, samt att de gjort rätt för sig genom omfattande penningersättningar.⁵⁷ År 2018 framhöll Vattenfall i en artikel med titeln ”Vattenkraft och renar går ihop”, att man på olika sätt kompenserar för de skador företaget orsakar. En årlig bygdeavgift på 45 miljoner kronor till Länsstyrelsen i Norrbotten framhålls i artikeln som en rimlig ersättning. Regleringsavgifter infördes första gången 1929, som ersättning för skador från vattenkraft och benämns numera oftast ”bygdemedel.”⁵⁸ Avgifterna betalas av årligen av vattenkraftbolagen till berörd länsstyrelse. Därefter kan kommunerna själva, föreningar och näringsliv och även enskilda som drabbats av skador, söka stöd. Vattenfall anser även att bolaget bidrar till fjäll- och same-muséet Åjtte i Jokkmokk med tio miljoner kronor årligen: ”Genom att visa att vi har en ödmjuk och respektfull inställning till samernas behov hoppas vi skapa bättre acceptans för Vattenfalls hela verksamhet.”⁵⁹

Skadeläget ser olika ut för olika samebyar och för de olika familje- eller hushållsgrupperna – *sijdda*, på lulesamiska.⁶⁰ En del har drabbats värre än andra, då de har olika flyttleder, betesmarker och kalvningsland. Det har medfört konflikter inom samebyarna om hur man förhåller sig till de medel som betalas ut från Vattenfall och de kompensationsåtgärder som utförs.⁶¹ Koloniala förhållningssätt till samer och renskötseln underblåser således konflikter, som lämnas till de drabbade att själva reda ut.

I intervjuerna framkom även många andra problem för renskötseln.

Fisket och fiskesamiska perspektiv

Vi fiskesamer hör ingenstans. Inte till storsamhället och inte till samerna. Fast vi är samer, talar samiska och för den samiska kulturen vidare. Vi är berövade våra rättigheter. (...)

⁵⁷ Statens vattenfallsverk, *Vattenkraften och rennäringen*. (Vattenfall, 1986.)

⁵⁸ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar* s. 94; Länsstyrelsen Norrbotten, Utveckling med bygde-medel, u.å.

⁵⁹ L.M. Kihlström. *Vattenkraft och renar går ihop*, Vattenfall, 2018-08-22.

⁶⁰ Jfr K. Labba. *Renskötselns interna organisering*. (UiT Norges arktiske universitet, 2017), s. 6–68, 87–89.

⁶¹ NN7 2010.

Nu är vår näring alldeles förstörd. Fisket räcker bara till husbehov. Hur ska det gå i framtiden?⁶²

Citatet kommer från ett reportage i *Dagens Nyheter* 1976, där fiskesamer vid Lulejaure/Stora Lulevatten, kommer till tals. Fisket i Lule älv har varit, och är än i dag, av stor betydelse för självförsörjning och för inkomster, samt även för rekreation. Vattenkraftutbyggnaderna har haft kraftigt negativa konsekvenser för fisket med start från de allra första regleringarna i Porjus, 1910 och därefter Suorva, 1919 och därefter för varje kraftverksbygge.⁶³ De som har drabbats är alla de som lever längs älven; hemmansägare, fastboende utan ägor, samiska renskötare, såväl fjällsamer som skogssamer och fiskesamer.

Inom det fiskesamiska samhället har samiska språket upprätthållits, tillsammans med samisk kultur. Men samer som har fiske som huvudsaklig verksamhet är inte medlemmar i samebyar och har osynliggjorts i stor utsträckning. Reportaget från 1976 i *Dagens Nyheter* belyser en protestskrivelse från fiskesamer gentemot den då nyligen publicerade statliga utredningen om samerna. I reportaget berättar flera fiskesamer om konsekvenserna av vattenkraften samt om lagstiftningen kring fiskerättigheterna. De intervjuade framhåller att det inte är möjligt att försörja sig på de vatten som av staten anses ”lagliga”, samt att de ju faktiskt har rätt till fiske i hela sjösystemet. De vill ha säkrade rättigheter för kommande generationer.⁶⁴

I Samerättsutredningen 15 år senare belystes situationen för fiskesamerna vid Lule älv.⁶⁵ År 2005 framhölls det i en utredning att fiskesamernas fiskerätt ännu inte fått skydd i lagen, utan att de är beroende av länsstyrelsens upplåtelse eller annat avtal med fiskerättshavaren.⁶⁶ I delbetänkandet från Renmarkskommitténs jakt- och fiskeutredning 2023 beskrivs situationen på liknande sätt. Fiskesamerna står fortfarande i dag utan rättigheter.⁶⁷ NN8 berättade i en intervju 2010 om 1940- och 1950-talen och hur hela familjen bidrog till arbetet:

⁶² Brita Svedlund & Astrid Reichwald, Inga rättigheter för renlös same (*Dagens Nyheter*, 1976-05-31), s. 28.

⁶³ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 78.

⁶⁴ Svedlund och Reichwald. Inga rättigheter för renlös same, s. 28.

⁶⁵ SOU 1990:91 Samerättsutredningen, Samerätt och samiskt språk: slutbetänkande, Justitiedepartementet, s. 177–179.

⁶⁶ SOU 2005:17, Vem får jaga och fiska? Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen, Jordbruksdepartementet, s. 37–39.

⁶⁷ SOU 2023:46, Jakt och fiske i renbetesland, Regeringskansliet, s. 267.

Man slaktade ju fisken, tvättade och saltade den. Sen hade man såna här stora båtar som man fraktade ner med på hösten.⁶⁸

När det skulle dämmas för vattenkraften kom Vattenfalls företrädare och förmådde samer som inte kunde svenska att skriva på avtal som de inte förstod:

Mina föräldrar bodde första tiden i Nábbreluokta, 3 mil från Luspen. Min pappa kunde inte ett ord svenska och ändå kunde dom göra upp med Vattenfall. --- Att göra avtal med folk som inte ens kan skriva sitt namn ... Det var skillnad på renskötarsamer och fiskesamer.⁶⁹

NN8 berättar vidare om hur dämningarna, som gjordes utan att först rensa bort träden, påverkade fiskevattnen, och hur de lämnades helt utan kompensation. De fick varken ersättning i reda pengar eller i åtgärder:

Man fick stoppa näten som förstördes. Det var ju så mycket skräp. Man kryssade ju mellan tallarna, det var väldigt mycket tallar då vid Vuoksa. De dämde ju bara över. Det var stora rötter som flöt. Det var ovanför Suorva, Vuoksasjön och alla dom där småsjöarna. Vi har fiskat efter hela sjösystemet. Det var många som levde på fisket där. Inte byggde dom några nya båtlänningar när dessa hamnade under vatten. Vi fick tvätta i balja, inte gick det att tvätta fisken i sjön, det var ju så smutsigt.⁷⁰

Även smaken på fisken påverkades, den smakade jord efter regleringen.⁷¹ Dessutom var det inte bara vattnet, även marker och hjortronmyrar togs ifrån fiskesamerna:

De tog ju också mycket marker ifrån oss, hjortronmyrar och allt. Men fjällsyran klarade Vattenfall inte av att ta ifrån oss, de växer ju under klipporna.⁷²

De renskötande fjällsamerna är medlemmar av i samebyar och har enligt rennäringslagen 1971 rätt till fiske inom samebyns områden. Fisket är viktigt, framför allt under sommarhalvåret, men även under resten av året.⁷³ NN9 berättar om fisket i det stora Suorvamagasinet, Akkajaure/Stora Lule älv, efter dämningarna:

⁶⁸ NN8 2010.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid.

⁷³ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar* s. 78–80; Kuoljok. *Mitt liv som renskötare*, s. 131; SFS 1971:437, Rennäringslag, 25 §.

... näten fylldes med kråkbärsris och ängsull, och blev helt förstörda. Det var bara att kasta.⁷⁴

NN10 berättar 2008 om hur trädrötter fortfarande flyter omkring, eftersom träden inte rensades bort innan dämningarna: "... vi fick ju ett träd i nätet här i veckan."⁷⁵

Hemmansägare och andra fastboende utan markägarande var och är än i dag i de flesta fall ättlingar till tidigare generationers samer. De var ofta skogssamer, som registrerats som nybyggare och där den samiska identiteten har dolts som en överlevnadsstrategi.⁷⁶

Abel Stenman, hemmansägare i Selet/Nelkerim ett tidigare samiskt skatteländ, berättar i *Norrbottens-Kuriren* 1960 i väntan på beslutet om utbyggnaden av det första kraftverket, Letsi, i Lilla Lule älv:

Det är många laxar man dragit upp här. ... De senaste åren har det blivit allt sämre. Det beror väl på kraftverksbyggena. Fisken tar sig inte hit upp. Nu får vi inte ens fiska lax längre. Näten har blivit beslagtagna och förseglade.⁷⁷

I en enkätundersökning genomförd 2017 ställdes frågor om hur människor påverkats av vattenregleringarna. Ett av svaren var följande:

Det märks i byn jag bor att det fortfarande är öppna sår efter den hemska behandling gårdägarna vid älvkanten fick. De blev lurade. Fick litet betalt och hade ingen aning om att Lilla Luleälven skulle bli en torrfåra och att laxfisket som var en viktig del av inkomsten skulle försvinna.⁷⁸

En del av hemmansägarna och några av renskötarna lyckades få viss penningersättning för förlorat fiske. Vilka som lyckades, hur mycket de fick och vad ersättningen hade för faktisk betydelse jämfört med inkomsterna från fisket har inte studerats närmare. Inte heller kostnaderna för införskaffande av annan mat har studerats eller jämförts med Vattenfalls inkomster för varje magasin. Däremot framkom det att ersättningen till samerna beskattades så hårt i flera fall att det inte var mycket pengar kvar i slutänden. Dessutom bestod de allra flesta penningersättningarna som delades ut av en engångssumma, som inte kommit efterföljande generationer till del.⁷⁹

⁷⁴ NN9 2009.

⁷⁵ NN10 2008.

⁷⁶ Jfr Öhman. Morfars ...; Ullenius. Undersökningsanteckningar ...; NN11 2024.

⁷⁷ Rane, Om Vattenfall får bygga Letsi måste gammal släktgård offras (*Norrbottens-Kuriren*, 1960-09-24), s. 11.

⁷⁸ Heilert. Vattenkraft, s. 18.

⁷⁹ NN1 2013; NN12 2009.

Det framkom även att fördelningen av ersättningarna medförde konflikter inom familjer, mellan familjer och olika grupper. Hur man förhöll sig till intrången, om man gjorde upp eller ej eller i vilket skede, ledde till konflikter, besvikelse och ilska som ännu finns kvar i det samiska samhället.⁸⁰

Från Letsi och nedströms fanns fiskarlag längs hela älven som organiserade laxfisket. Hur utbyggnaderna påverkade de sociala relationerna eller den lokala kulturen har inte studerats. Klart är dock att det var möjligt att få en god försörjning från älven innan den byggdes ut. Byalag vid Porsi och Laxede krävde penningersättning för en kostnad som motsvarade 50 kilo lax per år och hushåll. De fick dock inte den summa de hade begärt, och när de väl fick en summa så var det en engångsersättning.⁸¹

Markerna till många hemman löstes aldrig in. Än i dag finns det markägare som har stora delar av sina ägor överdämda av regleringsmagasinen, utan att någon ersättning utgår.⁸²

Erosion av stränder

Ett stort problem på grund av vattenkraftutbyggnaderna längs hela Lule älv är erosionen. Den är en konsekvens av de stigande och sjunkande vattennivåerna från elförsäljningen. Vid Suorvamagasinet river vattnet i det höstfulla magasinet tillsammans med höststormarna varje år ner marken centimeter för centimeter. Hus som byggdes upp som ersättning för inlösta och rivna byggnader på 1970-talet har nu hamnat vid strandkanten, vilken fortsätter att undermineras. Även längre nedströms har hus hamnat vid strandkanten och förstörts. Några nya ersättningar för att bygga nytt utgår dock inte. Erosionen från vattenregleringen påverkar även båtplatser. Bryggor och stränder förstörs och måste repareras varje år.⁸³

⁸⁰ NN9 2009; NN8 2010; NN13 2006.

⁸¹ Mångmiljonkrav för fiskeskador (*Dagens Nyheter* 1964-05-05), s. 29; Porsifiskare får 4 miljoner för laxförlust (*Dagens Nyheter*, 1967-12-13), s. 24.

⁸² NN9 2009; NN24 2024.

⁸³ Författarens platsbesök 1999–2024; NN14 2009; NN15 2024.

Figur 2 Erosion av stränderna vid Suorvamagasinet

De höga vattennivåerna, när magasinet fylls upp för elproduktion under vintern i kombination med höststormarna, äter ur marken och kanten närmar sig husen alltmer för varje år.

Foto: Nils Gustav Labba, 2021.

Torrfåror

En konsekvens av den tekniska designen där fokus enbart ligger på elförsäljning innebär att alla andra användningsområden åsidosattes. Följden blev att det skapades ett flertal sträckor som är helt torrlagda i Lule älv, så kallade torrfåror. Det är helt döda älvsträckor. Här kan förstås ingen fisk leva, vilket ifrågasatts under många år.⁸⁴

⁸⁴ Författarens platsbesök 1999–2024; K. Lundström, Vem har ansvaret för utarmningen av Jokkmokk? (*Norrbottens-Kuriren*, 2020-02-11).

Figur 3 **Torrfåran nedströms Letsidammen i Lilla Lule älv
är 17 kilometer lång**

Foto: May-Britt Öhman, 2020.

Vid vissa tillfällen, som vid reparationer av kraftverk, sker även torrläggning av andra älvsträckor, vilket får omfattande konsekvenser. NN19 berättar att renarna inte kan gå där eftersom det är livsfarligt för dem. Renskötarna tvingas då lägga mycket energi på att hålla djuren borta därifrån. Med hjälp av advokat får de söka ersättning för extraarbetet, vilket tar både arbetstid och kraft. Det är inte heller säkert att någon ersättning utgår.⁸⁵

Mänsklig säkerhet – allmänhetens säkerhet vid dammar

--- det finns ju bara två överfarter på Langas som är säkra och det är här och i Saltoluokta.

Här kan du aldrig fara rakt över isen fast det har varit fyrtio minusgrader en vecka. ---

--- det är många som har gått åt i dom här vakarna här på grund av regleringarna. Förr körde de ju med bussar mitt efter sjön bara, hela vägen upp.⁸⁶

Säkerheten för människorna vid de reglerade vattendragen är något som sällan uppmärksammas i Sverige. Internationellt är dock detta

⁸⁵ NN19 2011.

⁸⁶ NN16 2009.

mer känt som ”allmänhetens säkerhet vid dammar”, *public safety around dams*.⁸⁷

Lule älv har på flera ställen blivit hundratals meter bredare än före regleringarna. Många sjöar har blivit betydligt större. Suorvamagasinet, Akkajaure, högst upp i Stora Lule älv, var sju små källsjöar men är nu stort som ett innanhav. Högst upp i Lilla Lule älv är regleringsmagasinet Tjaktjajaure betydligt större än sjön var innan. Regleringarna är anpassade efter elförsäljningen och gör att isarna, som tidigare var säkra färdvägar och så pass starka att man kunde köra lastbil och buss på dem, blivit livsfarliga.⁸⁸ I intervjuerna framkommer flera berättelser om dödsolyckor, och incidenter från 1940-talet och framåt som hade kunnat sluta illa.

Trots att älven blivit ett regelrätt industriområde finns det ingen tillgång till räddning för de som drabbas av farorna. NN17, företrädare för säkerhetsfrågor i Jokkmokks kommun, svarar på frågan om hur länge man klarar sig i vattnet på vintern:

Tio minuter – allra högst tjugo minuter. Man kan försöka ta sig upp de första tio minuterna, men sen blir man paralyserad av kylan.⁸⁹

Räddningstjänstens personals uppgift är att rädda liv. De är redo för uttryckning på fem minuter, men de har inte tillgång till helikopter, så de kan inte rädda någon som hamnat i vattnet, innan det är för sent. Däremot har fjällräddningen tillgång till helikopter, men de har en starttid på flera timmar.⁹⁰ Det privata helikopterföretaget Fiskflyg har däremot varit involverade ett flertal gånger och räddat livet på människor som hamnat i det iskalla vattnet.⁹¹

⁸⁷ Öhman, Palo & Thunqvist. Public participation.

⁸⁸ NN16 2009.

⁸⁹ NN17 2010.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ NN18 2011.

Figur 4 Vaken som uppstår i Suorvarmagasinet nedanför Ritsem kraftverk, där två personer omkom i maj 2008

Foto: May-Britt Öhman, 2009.

Vattenfall måste enligt vattendomarna upprätthålla isleder på enbart tre platser längs hela den dämde älven. Där mäts isens tjocklek kontinuerligt för att säkerställa överfarten. Suorvarmagasinet har en sådan överfart och regleringsmagasinet Langas har två. Dock avslutas mät- ningsarbetet i början av maj när turistsäsongen är över och renskötarna kommer med renhjordarna.⁹²

En allvarlig olycka med två döda inträffade i mitten av maj 2008 vid Ritsem, vid vaken som uppstår när vattnet kommer ut i Suorva- magasinet från kraftverket. Helikoptern som sändes ut från Gällivare kom efter en timme. Det enda som kunde göras då var att hämta upp de döda kropparna. Familj och vänner bevittnade tragedin från stran- den utan att själva kunna göra något.⁹³

Olyckor har inträffat sedan de första regleringarna. I minnet finns de olyckor och incidenter som inträffat efter Suorvas tredje regler-

⁹² NN16 2009; NN18 2011.

⁹³ NN18 2011; André Samuelsson, Två drunknade i olycka vid Ritsem (*Norrbottens-Kuriren*, 2008-05-17).

ing på 1940-talet. NN som var 77 år vid intervjutillfället 2010 berättar att det har blivit ännu farligare efter den fjärde och sista regleringen av på Suorvamagasinet. De yngre generationerna känner inte till vattenströmmarna, och fritidsfiskare som gör borrhål i isen gör det ännu farligare:

Ungdomarna har aldrig sett så här låg is och då vet dom inte var strömdragen är. --- Vårisarna är en av det farligaste som finns. Ännu värre är de här fritidsfiskarna som gör sina pimpelhål. Sen kommer nysnö och täcker över dom där hålen. Strömdraget gör att det grävs under de här hålen, de blir stora. De kan ju finnas precis där du ska färdas, man vet ju aldrig. I våras var det strömdrag ovanför Ritsem och där var det massor av hål, det är så hela vintersäsongen.⁹⁴

Figur 5 Renflyttning på Lule älv, Stora Lulevatten, nära öppet vatten

Foto: Fia Kaddik, 2009.

Där Lilla Lule älv forsar ut från en tunnel i Stora Lule älv drabbades en 37-årig man av ett epilepsianfall när han fiskade från stranden och föll i vattnet i juli 2006. Han fördes i väg med undervattensströmmarna och återfanns först efter sju dagar. Dessa kraftiga strömmar är inte

⁹⁴ NN7 2010.

synliga för blotta ögat och vattendjupet vid stranden är 30 meter. Brodern till den omkomne kontaktade lokaltidningen och ville att det som hänt skulle bli känt hos allmänheten och fungera som en varning:

Det här är rena rama dödsfällan. ... Det är ganska vanligt att folk fiskar här och till och med färdas med båt in mot tunneln. Det är märkligt att det inte finns några säkerhetsåtgärder.

--- Det går inte att dragga. Det är för stora ytor och för djupt. Vi har egen båt och ska ut i kväll också. Man tänker på det dygnet runt så länge han ligger där. Vi får ingen hjälp från samhället, det är bara akuta räddningsinsatser som prioriteras, räddningstjänsten var med oss två timmar en kväll.⁹⁵

Efter olyckan sattes en liten varningsskylt upp. Men 2025 finns det fortfarande inga stängsel och ingen återkommande information om riskerna.

I Jokkmokks kommun sker det enligt räddningstjänsten en olycka i genomsnitt per år vid regleringsmagasinen.⁹⁶ Det saknas dock statistik över vad som orsakat olyckorna. Drunkningar rapporteras. Men det framgår inte om det är i ett regleringsmagasin eller i oreglerat vatten som olyckan skett.⁹⁷

Dammsäkerhet och dammhaverier

Människokraft rår inte på storälven. Damarna kommer inte att hålla. Vänta bara tills vårfloden kommer.⁹⁸

Orden är från Erik Abraham Olofsson Rim, på 1910-talet. Han var skeptisk till att damarna skulle hålla och han fick rätt. Det har inträffat ett flertal dammhaverier och vid några tillfällen har det varit nära katastrof. Globalt sker dammbrott med omfattande konsekvenser i genomsnitt en till två gånger om året. I Sverige började medvetenheten om riskerna och ett förebyggande arbete vid damarna efter att Suorvadammen sprungit läck i oktober 1983. Det hade kunnat bli en katastrof för hela Lule älvdal, men även för städerna Boden

⁹⁵ Livsfarligt område? (NSD, 2006-07-29).

⁹⁶ NN17 2010.

⁹⁷ Jfr M-B. Öhman & E.-L. Thunqvist. Human Bodies and the Forces of Nature: Technoscience Perspectives on Hydropower Dams, Safety, Human Security, Emotions and Embodied Knowledges. *International Journal of Technoscience and Development* 3:1 (2016).

⁹⁸ Forsgren, *Porjus*, s. 21.

och Luleå. Inom vattenkraftsektorn är det väl känt att dammar har en begränsad livslängd och börjar få skavanker efter cirka 50 år.

Det förebyggande arbetet samlas under begreppet dammsäkerhet.⁹⁹ De som äger dammanläggningar i Sverige har ett så kallat strikt ansvar vid dammbrott. Det innebär att det är ägaren som ansvarar för att förhindra att sådana händelser sker. Om dammbrott ändå sker så ska ägaren ersätta uppkomna skador. Det är dock kommunernas tjänstepersoner och politiker som bär ansvar för att se till att områden som riskerar översvämning vid dammbrott inte bebyggs. Fastighetsägare ska informeras om riskerna framhåller NN17:

Vi måste informera om vad som kan bli scenariot om det brister en damm till dom som vill bygga eller köpa en fastighet som drabbas. Vi kallar det inte strandskydd utan dammhaveriinformation.¹⁰⁰

Medvetenheten om kraften i och riskerna med älven finns hos vissa inom lokalbefolkningen, framför allt bland dem som lever alldeles nedanför dammarna. Än mer insatta är de som arbetar med kraftverken och dammarna.¹⁰¹ Några exempel på dammbrott och incidenter är Satisjaurehaveriet i oktober 1964, då vattennivån i regleringsmagasinet Langas blev högre än vid en vårflod.¹⁰² Ett sjunkhål uppstod i Messauredammen 1963.¹⁰³ I Porjusdammen uppstod en tre meter bred och lika djup krater i augusti 1993, en följd av kraftiga regn kombinerat med snösmältning.¹⁰⁴ Seitevare är med sina 106 meters höjd den näst högsta dammen i Sverige och har haft problem med läckage från första början.¹⁰⁵

När Suorvadammen började läcka 1983 var det nära en katastrof för hela Lule älvdal. Läckaget upptäcktes i tid tack vare att en samisk man var i sitt viste just nedanför dammen och upptäckte vattenflödet som kom från dammen. Han meddelade vänner som var anställda vid Vattenfall som kunde vidta åtgärder. Dessutom fanns det material och maskiner på plats och inget snöoväder hindrade Vattenfalls personal att ta sig till dammen i tid eftersom vägarna var farbara.¹⁰⁶

⁹⁹ Öhman & Thunqvist. Human Bodies and the Forces of Nature.

¹⁰⁰ NN17 2010.

¹⁰¹ NN25 1999; NN26 2012; NN27 2024.

¹⁰² NN28 2009.

¹⁰³ M. Bartsch. Messauredammen: dokumentation samt uppföljning av sjunkhål 1963. (Elforsk, 1999.)

¹⁰⁴ B. Brink, Med plasteka på landsvägen. (*Dagens Nyheter*, 1993-08-06), s. 6.

¹⁰⁵ J. Vikström. Vattenfalls kamp för att täta den läckande dammen. (*NSD*, 2024-09-03); NN17 2010.

¹⁰⁶ NN7 2010.

Den statliga utredningen om dammsäkerhet 2012 visade att de största och mest riskfyllda dammarna återfinns i de stora älvarna i norra delarna av renskötseområdet. Det innefattar även allvarliga risker för kuststäderna. Lule älvs elva dammar har högst konsekvensklass och är den älv med flest dammar i Sverige.

Rasism och diskriminering i samband med utbyggnaden

Också dom här arbetarna ... som dom psykiskt misshandlade oss. Jagade oss ungar: Lappjävlar och slängde stenar och långa käppar, och lappungjävlar skrek dom ... Vi var så rädda när vi hörde svenska. Vi sa nu kommer dom där som har så konstigt språk, och gömde oss. Dom var verkligen hemska.¹⁰⁷

Citatet ovan är från NN4, född i början av 1930-talet. Hon återgav hur vattenkraftbyggarna betedde sig mot henne, syskonen och vänner. NN20, i samma ålder, berättade hur samerna inte fick företräda sig själva utan det var lappfogden som var talesperson för dem ända fram till 1971.¹⁰⁸

Liv och rörelse, tystnad och förhoppningar om nya storföretag

Det var som att samhället tappade sin livskraft.¹⁰⁹

Älven – numera regleringsmagasinen – dominerar tillsammans med kraftledningarna vyerna i hela Jokkmokks kommun. Det gör även det ljudmässiga tomrummet efter den tystade älven. NN21 föddes i mitten av 1950-talet och berättade att när fallen närmast Jokkmokk, Kaitum och Akkats reglerades 1969–1973, så försvann det starka ljudet, och med det energin, livskraften i samhället.

Det var även då utbyggnadsepoken avrundades och befolkningen började minska. Vattenkraftutbyggnaden hade medfört ett stort antal arbetstillfällen lokalt och även en omfattande inflyttning med mycket liv och rörelse. Det var många barn i byarna och i skolorna.¹¹⁰ På 1960-talet fanns omkring 12 000 invånare i kommunen. 2024 var invånarantalet strax under 5 000 personer, på samma nivå som innan utbygg-

¹⁰⁷ NN4 2009.

¹⁰⁸ NN20 2009.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ NN22 2010.

naden av kraftverket startade 1910 i Porjus. Dessutom har kommunen en åldrande befolkning. De unga flyttar till andra orter.¹¹¹

Vattenfall står fortfarande i dag för en hel del arbetstillfällen i Jokkmokks kommun. Det finns en stor stolthet hos dem som varit med under utbyggnadsepoken. Det framkommer i studierna även stark lojalitet gentemot Vattenfall. De ordnade tidigare med skola, slalombackar, elljusspår och sporthallar. Vattenfall har enligt dem som haft sitt yrkesverksamma liv där varit en bra arbetsgivare.¹¹²

Vattenfall har fortfarande stor betydelse. År 2022 stod bolaget för sammanlagt 195 arbetstillfällen och låg på en tredje plats efter Jokkmokks kommun och renskötseln vad gäller sysselsättning.¹¹³

Ekonomiskt har dock utbyggnaden inte varit någon långsiktig vinst för Jokkmokk som samhälle eller för den lokala ekonomin. Inga vinster från vattenkraften återförs till kommunen. Det är enbart de så kallade bygdemedlen för hela Norrbotten – Lule älvdal – som ger omkring 45 miljoner kronor årligen.¹¹⁴ En uträkning från 2014 visar att om Jokkmokk fick tillbaka pengar från vattenkraften, på samma sätt som kommuner i Norge får, så skulle det innebära en inkomst på omkring 350 miljoner kronor årligen. Det vill säga mer än femton gånger mer än i dag, utan att behöva göra tidskrävande ansökningar för att få del av bygdemedlen.¹¹⁵

Utbyggnadsepoken lämnade lokala spår i form av förhoppningar om att en ny större satsning ska komma till Jokkmokk och ställa saker och ting till rätta efter många år av nedgång. Runt 2012 blev det allmänt känt att en utlandsägd järngruva planerades i kommunen. Det var mitt i flera samebyars renskötselområden och i Lilla Lule älv, i direkt anslutning till Parki damm och regleringsmagasin. Det blev snart en debatt, mellan dem som var för gruvan och som hoppades på möjligheter till egen inkomst, och dem som såg allvarliga risker för renskötseln, vattnet, miljön och sina egna hembyar. Diskussionsgruppen ”Gruva i Jokkmokk – ja eller nej” inrättades i sociala medier.

¹¹¹ Jfr I. Nordlund. ”Varför hamnar allting där nere?”: lokalinvänares syn på vattenkrafts-etableringen i Lilla Lule älv. Kandidatuppsats. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2018); Pantzare Information, SCB, Regionfakta, Jokkmokk, Folkmängd 31 december; ålder 2024-02-23 (2024); Demografiska databasen CEDAR, Umeå universitet ”Folkmängdsdatabasen”. (2022.)

¹¹² Nordlund, s. 16–18; NN23 1999.

¹¹³ Pantzare Information & SCB, Regionfakta, Jokkmokk Arbete, 2023 (2023); Sametinget 2024.

¹¹⁴ Länsstyrelsen Norrbotten u.å.

¹¹⁵ Här är hela listan på Norrlandskommunerna, SVT Nyheter Jämtland, 2014-06-05.

I gruppen framstod det som att majoriteten var positiva till en gruva under de första åren. En person uttryckte förhoppningarna så här:

Förutom arbetstillfällen så byggs vår infrastruktur upp igen efter årtionden av förfall och nedrustning. Förhoppningsvis så kan vi bo kvar i kommunen som vi alla älskar på något sätt. Det väger väldigt tungt i en kommun som går på knä i dag.¹¹⁶

Oron för framtiden och minnen från hur det var under vattenkraft-utbyggnadsepoken var återkommande inslag i diskussionerna.

Figur 6 Högspänningsledning 400 kV som för kraften och vinsterna från Lule älv, mot södra Sverige

Foto: May-Britt Öhman, 2024.

¹¹⁶ NN24 2013.

Opinionen i Jokkmokk verkar ha svängt efterhand, vilket framgår av diskussionsgrupper i sociala medier. Politiska partier som ifrågasatt att gruvetablesring är en lösning för utveckling för kommunen fick dessutom majoritet i det senaste kommunalvalet 2022. Den tidigare ledningen som var starka förespråkare för gruvprojektet förlorade röster.¹¹⁷

Avslutande ord

Kapitlet har belyst ett flertal samiska och lokala perspektiv och erfarenheter. Det har inte varit möjligt att återge allt, det finns betydligt mer att berätta om. Det kan handla om oljeläckage från turbiner, regleringens påverkan på enskildas brunnar eller att Jokkmokks kommun inte längre kan ta sitt dricksvatten från älven utan hänvisas till sjövattnet efter utbyggnaden av Akkats kraftverk. Små och stora olyckor inträffar och marker och vatten påverkas.

Återkommande berättelser visar att älven har blivit oerhört mycket farligare än innan regleringarna ägde rum. Det finns mycket ilska och besvikelse över hur staten och Vattenfall har behandlat lokalbefolkningen, såväl de renskötande samerna, fiskesamerna som samiska nybyggare/hemmansägare. Vattenkraftexploateringarna och de medföljande föreställningarna om modernitet har bidragit till att förringa och nedvärdera samisk kultur och identitet. De har möjligen även haft en del i att samer som inte längre sysslar med renskötsel förmått att överge, eller dölja, sin samiska identitet.

I intervjuerna framkommer att motståndet mot vattenkraftexploateringarna var starkt, men att det var svårt att stå emot. Det var även svårt att lita på advokaterna. Man insåg i efterhand att flera advokater var betalda av Vattenfall och de kände sig då lurade.¹¹⁸

Allianser fanns och finns än i dag med naturskyddsorganisationer som Älvräddarna och Naturskyddsföreningen. EU:s ramdirektiv för vattenmiljö från 2000 innebär att vattenkraften måste miljöanpassas. Luleälvens Vattenråd (LVR) är en ideell förening etablerad 2022 som arbetar för att direktivet ska följas. De lyfter även fram Lule älvs samiska historia och nutid, såväl renskötsel som fiske.¹¹⁹

¹¹⁷ Författarens studier av diskussionerna sociala medier 2013–2024. Jokkmokk får nytt kommunalråd – två delar på arvodet, SVT Nyheter Norrbotten, 2022-12-12.

¹¹⁸ NN28 2009.

¹¹⁹ Luleälvens Vattenråd, Vattendirektivet (2024).

Ett annat exempel på kamp är de kommuner som sedan 1999 mobiliserat sig för att få tillbaka resurser till kommunerna och regionerna för den energiproduktion man bistår landet med. Föreningen Sveriges Vattenkraftskommuner bildades 1999, och hänvisar till hur ersättnings-systemet ser ut i Norge, med stabila och omfattande intäkter.¹²⁰

Lule älvdal lever fortfarande trots de omfattande ingrepp som gjorts. Renskötseln och samisk kultur finns ännu kvar, trots allt. Det finns dock mycket som kan göras för att återställa naturen och bidra till att reparera de omfattande skador som skett på renskötsel, fiske, kultur, miljö, fornlämningar, heliga platser, ekonomi och sociala relationer.

¹²⁰ Föreningen Sveriges Vattenkraftskommuner, årsbokslut 2021. (2022.)

Referenser

- Anshelm, J. *Kraftproduktion och miljöopinion. Kritiken av vindkraftens miljöpåverkan och den som riktats mot övriga kraftslag, Rapport 6571.* (Naturvårdsverket, 2013.)
- Axelsson Linkowski, W. & Lennartsson, T., Renbete och biologisk mångfald i fjällen – vad vet vi? I Malin Almstedt, M. Jansson; Ebenhard, T. & de Jong, J. (red.). *Naturvårdskedjan – för en effektiv naturvård.*, (Centrum för biologisk mångfald, 2011), s. 307–318.
- Bartsch, M. *Messauredammen: dokumentation samt uppföljning av sjunkhål 1963*, Elforsk rapport 99:9. (Elforsk, 1999.)
- Bekymrade samer visade Porsis skönhet och värde, *Dagens Nyheter*, 1958-05-21, <https://arkivet.dn.se/tidning/1958-05-21/11165-135/10?q=Porsis%20sk%C3%B6nhet%20och%20v%C3%A4rde> [hämtad 2024-11-10].
- Bergman, I. & Ramqvist, P. H. Hunters of forests and waters: Late Iron Age and Medieval subsistence and social processes in coastal northern Sweden. *Acta Borealia* 35:1 (2018): s. 1–28.
DOI: 10.1080/08003831.2018.1456765.
- Brink, B. Med plasteka på landsvägen (*Dagens Nyheter*, 1993-08-06).
Demografiska databasen, CEDAR, Umeå universitet "Folkmängdsdatabasen", (2022). https://dx.doi.org/10.17197/folknetdb_v01.
- von Düben, G., *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske: etnografiska studier.* (Norstedts, 1873.)
- En lappqvinna (*Dagens Nyheter*, 1867-02-12).
<https://tidningar.kb.se/k3w3hphw4cqjv41/part/1/page/2?q=lappqvinna> [hämtad 2024-10-10].
- Forsgren, N. *Porjus: pionjärverket i ödemarken* (Porjus arkivkommitté, 1982).
- Fridlund, M. Teknikens konstruktion av nationen: Svensk nationalism och industrialisering kring sekelskiftet 1900. I B. Brenna & K. M. Fjeldstad (red.). *Kollektive identiteter, ting og betydninger: seminarrapport.* (TMV, 1997), s. 123–142.
- Fridlund, M. *Den gemensamma utvecklingen: staten, storföretaget och samarbetet kring den svenska elkrafttekniken.* (Kungl. Tekniska Högskolan, 1999.)

- Föreningen Sveriges Vattenkraftskommuner, årsbokslut 2021. (2022) <https://fsv.nu> [hämtad 2024-03-01].
- Hanes, G. *Vaisaluokta under 100 år*, (Vaisa sameförening, 2001).
- Heilert, F. Vattenkraft – energi till många och rättvisa för alla? Hur människor längs Lule älv påverkas av att leva vid reglerat vatten. Opublicerad kandidatuppsats (Stockholms universitet, 2017).
- Hårt motstånd från bygden mot kraftverksbygge i Porsi. (*Dagens Nyheter*, 1956-01-15), s. 6. [hämtad 2024-11-10].
- Här är hela listan på Norrlandskommunerna, SVT Nyheter Jämtland, 2014-06-05. <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/jamtland/har-ar-hela-listan-pa-norrlandskommunerna> [hämtad 2024-10-01].
- Jakobsson, E. Industrialization of Rivers: A water system approach to hydropower development. *Knowledge, Technology & Policy* 14 (2002): s. 41–56. DOI.org/10.1007/s12130-002-1014-0.
- Jakobsson, E. Norsk och svensk vattenkraftutbyggnad. En komparativ studie. *Polhem: Tidskrift för teknikhistoria* 10:3 (1992): s. 226–264.
- Johansen, S. B. *Elsa Laula Renberg: historien om samefolkets stora Minerva* (CalliidLágádus, 2015).
- Jokkmokk får nytt kommunalråd – två delar på arvodet, SVT Nyheter Norrbotten, 2022-12-12, <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrbotten/jokkmokk-far-nytt-kommunalrad-tva-delar-pa-arvodet> [hämtad 2024-10-01].
- Jokkmokks kommun, Jokkmokks marknad – vanliga frågor, <https://jokkmokksmarknad.se/vanliga-fragor/> [hämtad 2025-01-10].
- Kihlström, L.-M. Vattenkraft och renar går ihop, Vattenfall, 2018-08-22. <https://group.vattenfall.com/se/nyheter-och-press/nyheter/2015/vattenkraft-och-renar-gar-ihop> [hämtad 2024-10-10].
- Kjellén, R. *Nationell samling: politiska och etiska fragment* (Gebers, 1906).
- Korhonen, O. & Samernas Utbildningscentrum. *Julevsáme – svensk ordbok*, u.å., <https://samernas.se/laromedel/lulesamiska-laromedel/> [hämtad 2024-01-30].

Kuhmunen, L. S. Hur kan två bli en? Duodji som ett sätt att sammanfläta samiska grupper i Jokkmokk, Masteruppsats, (Sámi allaskuvla, 2019). <http://hdl.handle.net/11250/2625535>.

Kuoljok, A. I. *Mitt liv som renskötare*. (Ord & visor, 2008.)

Labba, K. *Renskötelsens interna organisering*. (UiT Norges arktiske universitet, 2017.)

Lantto, P. Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971. (Umeå universitet, 2012.)

Lantto, P. Att göra sin stämma hörd: Svenska samernas riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962. (Umeå universitet, 2003.)

Lindholm, K./Energiföretagen, Vattenkraft, 2024.
<https://www.energiforetagen.se/energifakta/elsystemet/produktion/vattenkraft/> [hämtad 2024-10-09].

Livsfarligt område? (NSD, 2006-07-29).
<https://www.nsd.se/nyheter/jokkmokk/artikel/livsfarligt-omrade/ly6wgkpr> [hämtad 2010-02-01].

Luleälvens Vattenråd, Vattendirektivet, 2024,
<https://lulealv.org/vattendirektivet/> [hämtad 2024-03-01].

Lundmark, L. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekvämlig”: Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Norrlands universitetsförlag, 2002.)

Lundström, K. Vem har ansvaret för utarmningen av Jokkmokk? (*Norrbottens-Kuriren*, 2020-02-11.)
<https://www.kuriren.nu/debatt/artikel/vem-har-ansvaret-for-utarmningen-av-jokkmokk/5lzkqq2l>.

Länsstyrelsen Norrbotten, Utveckling med bygdemedel, u.å.
<https://www.lansstyrelsen.se/norrbotten/natur-och-landsbygd/stod-till-jordbruk-och-landsbygd/utveckling-med-bygdemedel.html> [hämtad 2025-01-10].

Mudimbe, V. Y. *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge* (Indiana University Press, 1988).

Mångmiljonkrav för fiskeskador (*Dagens Nyheter* 1964-05-05).

- Nordlund, I. "Varför hamnar allting där nere?": lokalinvånares syn på vattenkraftsetableringen i Lilla Lule älv. Kandidatuppsats. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2018),
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:slu:epsilon-s-9659>.
- Nyberg, M. Jokkmokk: 'Vi vill ha ljus', SVT Nyheter Norrbotten 2017-05-25.
<https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrboten/jokkmokk-vi-vill-ha-ljus> [hämtad 2024-10-09].
- OECD, *Linking the Indigenous Sami People with Regional Development in Sweden*, OECD Publications Centre, (2019).
DOI.org/10.1787/9789264310544-en.
- Pantzare Information, SCB, Regionfakta, Jokkmokk, Folkmängd 31 december; ålder 2024-02-23, (Pantzare Information).
<https://www.regionfakta.com/norrbotens-lan/norrbotens-lan/jokkmokk/befolkning-och-hushall/befolkning/folkmangd-31-december-alder/> [hämtad 2024-03-10].
- Pantzare Information, SCB, Regionfakta, Jokkmokk Arbete, 2023,
<https://www.regionfakta.com/Norrbotens-lan/Norrbotens-lan/Jokkmokk/Arbete1/Kommunens-15-storsta-arbetsgivare/> [hämtad 2024-10-01].
- Porjus anläggningarnas invigning: Kraftcentralen uppe i ödemarken satt i gång på konungens signal (*Dagens Nyheter*, 9/2 1915), s. 4.
<https://tidningar.kb.se/zh9f8nl95h0t5tz/part/1/page/4?q=Porjus%20anl%C3%A4ggningarnas%20> [hämtad 2024-10-09].
- Porsifiskare får 4 miljoner för laxförlust (*Dagens Nyheter*, 1967-12-13).
- Päiviö, N.-J. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011.)
- Rane, Om Vattenfall får bygga Letsi måste gammal släktgård offras (*Norrbotens-Kuriren*, 1960-09-24), s. 11.
- Rautiainen, H. Effects of winter-feeding on reindeer's future ability to utilize natural pastures. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2024).
- Samer protesterar mot vattenreglering (*Dagens Nyheter*, 1959-09-04), s. 21, [hämtad 2024-11-10].
- Sametinget, Rennäring, Kartor som underlag för planer, 2024.
<https://www.sametinget.se/underlag> [hämtad 2024-01-30].

- Samuelsson, A., Två drunknade i olycka vid Ritsem. (*Norrbottnens-Kuriren*, 2008-05-17),
<https://www.kuriren.nu/nyheter/gallivare/artikel/tva-drunknade-i-olycka-vid-ritsem/r2y2dm2j> [hämtad 2008-09-01].
- SFS 1992:1434 Högscolelag, 1 kap. 3 a § och 5 §.
- SFS 1974:152 Regeringsformen, 1 kap. 2 §.
- SFS 1971:437 Rennäringslag.
- Smith, L.T., *Decolonizing methodologies: research and indigenous peoples* (Zed, 1999).
- SOU 1990:91 Samerättsutredningen, *Samerätt och samiskt språk: slutbetänkande*, Justitiedepartementet.
- SOU 2005:17 *Vem får jaga och fiska? Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen*. Jordbruksdepartementet.
- SOU 2012:46 *Utredningen om översyn av de statliga insatserna för dammsäkerhet*, Näringsdepartementet.
- SOU 2023:46 *Jakt och fiske i renbetesland*, Regeringskansliet.
- Statens vattenfallsverk, *Vattenkraften och rennäringen*, (Vattenfall, 1986).
- Statistiska centralbyrån, *Statistisk årsbok för Sverige 2014* (Statistiska centralbyrån, 2014).
- Statens energimyndighet. *Vad avgör ett vattenkraftverks betydelse för elsystemet: underlag till nationell strategi för åtgärder inom vattenkraften*, (Statens energimyndighet, 2014).
- Svanberg, I, De sydliga samerna och deras försörjning. I Larsson, L-G. Rydving, H. & Svanberg, I. (red.). *Samer i söder*. (Kungliga Vetenskapssamhället, 2022), s. 231–258.
- Svedlund, B. & Reichwald, A. Inga rättigheter för renlös same (*Dagens Nyheter*, 1976-05-31), s. 28.
- Svenonius, F. Om lappkåtar samt Turistföreningens lappska fjällhyddor. *Svenska turistföreningens årsskrift*, (1892).
- Sveriges Lantbruksuniversitet, *Yttrande över remiss från Jordbruksverket gällande Förslag på nya djurskyddsregler inom EU för djurtransporter*, (2024)
https://www.slu.se/globalassets/ew/org/andra-enh/uadm/lk/remissyttranden/2023/yttrande_sl-4432.pdf [hämtad 2024-11-30].

- Ullenius, J.G. Undersökningsanteckningar rörande skogslapps-områden å Lilla Luleälvs båda sidor nedom Jokkmokk, 1932, Norrbottens Museum arkiv, F32.
- Utbyggnad av Letsi avstyrks av länsstyrelsen, *Dagens Nyheter*, 1959-07-08, s. 9, [hämtad 2024-11-10].
- Utsi, I. Vattnet över bräddarna, *Sveriges Natur*, 49: 5 (1958): s. 118–120.
- Vattenfall, Lule älv producerar historiskt rekord på 17 TWh, 2023-02-10., <https://group.vattenfall.com/se/nyheter-och-press/pressmeddelanden/2023/lule-älv-producerar-historiskt-rekord-pa-17-twh> [hämtad 2024-10-09].
- Vattenfallskommittén Sverige, *Betänkande afgifvet den 17 mars 1903 af den för utredning beträffande vissa staten tillhöriga vattenfall af Kungl. Maj:t den 9 juni 1899 tillsatta kommitté*, (Stockholm, 1903).
- Vattenfallskommittén. *Förteckning öfver statens mindre betydande vattenfall enligt Vattenfallskommitténs utredning år 1903* (Stockholm, 1903).
- Vikström, J. Vattenfalls kamp för att täta den läckande dammen (NSD, 2024-09-03). <https://www.nsd.se/nyheter/jokkmokk/artikel/vattenfall-kampar-for-att-tata-den-lackande-dammen-/rgxnk70j> [hämtad 2024-10-01].
- Wilson, A., & Laing, M., Queering Indigenous Education. I Smith, L.T., Tuck, E. & Wayne Yang, K. (red.). *Indigenous and decolonizing studies in education: Mapping the long view*. (Routledge, 2018), s. 131–145.
- Wolfe, P. Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research* 8:4. (2006.) DOI: 10.1080/14623520601056240.
- Whyte, K. Food Sovereignty, Justice, and Indigenous Peoples: An Essay on Settler Colonialism and Collective Continuance. I Barnhill, A., Budolfson, M. & Doggett, T. (red.). *The Oxford Handbook of Food Ethics.*, (Oxford University Press, 2018), s. 345–366. DOI.org/10.1093/oxfordhb/9780199372263.013.34.
- Åkerman, J., God forskningssed 2024. (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2024.)

- Öhman, M-B. Palo, M. & Thunqvist, E.-L. Public participation, Human Security and Public Safety around Dams in Sweden: A case study of the regulated Ume and Lule Rivers. *Safety Science Monitor* 19:2 (2016), Article 8.
- Öhman, M-B. & Thunqvist, E.-L. Human Bodies and the Forces of Nature: Technoscience Perspectives on Hydropower Dams, Safety, Human Security, Emotions and Embodied Knowledges. *International Journal of Technoscience and Development* 3:1 (2016): s. 33–47.
- Öhman, M-B. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift for kjønnsforskning* 45:4 (2021): s. 197–214.
DOI.org/10.18261/issn.1891-1781-2021-04-04.
- Öhman, M-B., *Taming Exotic Beauties: Swedish Hydro Power Constructions in Tanzania in the Era of Development Assistance, 1960s–1990s*. (Kungliga Tekniska högskolan, 2007.)
- Öljemark, J. & Ekonomifakta, Elanvändning, 2024-02-12
https://www.ekonomifakta.se/sakomraden/elfakta/energianvandning/elanvandning_1208519.html [hämtad 2024-10-09].
- Össbo, Å. *Nya vatten, dunkla speglingar: industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. (Umeå universitet, 2014.)

DEL 2

Kulturarv och tankens kolonisering

Kolonialismen och svensk-samiska relationer

Gunlög Fur

Inledning

Men då det nu är så, att kolonisationen av Lappland och tillvaratagandet av de Lappländska naturrikedomarna skett endast i syfte att bereda svenska folket nya livsmöjligheter – är det då sunt förnuft i att fordra, att vi sameh skola inse det stora och välsignelserika i detta svenskarnas kolonisationsarbete, som obarmhärtigt och obönhörligt driver oss undan från vårt egendomsland?

Så skrev Karin Stenberg, skogssamisk lärare och företrädare från Arvidsjaur, 1920 i skriften *Dat läh mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*.¹ Stenberg var uppenbart väl insatt i både historia och samtidens internationella diskussioner om små nationer och skrev skarpt och initierat om hur same uppfattade relationen till den svenska staten.

Stenbergs inlägg måste ha uppfattats som både provocerande och överdrivet i sin samtid. Åtminstone om man betraktar hur svenska historiker, jurister och politiker formulerade sig om den svenska närvaron i Sápmi, eller Lappmarkerna som det kallades av svenska makt-havare.² I den här artikeln tar jag upp hur begrepp som kolonisation, kolonisering och kolonialism använts för att beskriva och förstå rela-

¹ K. Stenberg & V. Lindholm. *Dat läh mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. (Svenska förlaget, 1920), s. 27.

² Jag kommer i den här texten att växla mellan begrepp som hänvisar till det område inom det som i dag är Sverige där same var i majoritet eller levte i byar och bosättningar under en längre sammanhållen tid. Ibland används Sápmi, som är en nordsamisk term, för att beteckna detta område, ibland Sameædnam vilket betyder samernas land på sydsamiska. Båda finns belagda från källor på 1600- och 1700-talen och kom att betecknas som Lappmarkerna eller Lappland av svenskar.

tionerna mellan svenskar och samer inom forskning, statsförvaltning och kultur.

Vad vi kallar saker och ting spelar roll. Ord och begrepp har historia och väcker till liv de sammanhang som påverkar hur vi tänker på olika skeenden och vad vi ser för möjligheter. Kolonialism står här för en samling av ord och begrepp som använts och tolkats på olika sätt och som också väckt starka känslor. Det gör det intressant att försöka reda ut hur det brukats och vad det betyder. Det har under vissa perioder funnits ett starkt motstånd mot att beskriva svenska statens expansion och närvaro i norr som kolonial och i såväl bruk som icke-bruk kan det finnas en politisk dimension.

När Karin Stenberg beskrev ”svenskarnas kolonisationsarbete” som en insats som gjordes för att förbättra svenska folkets möjligheter så gjorde hon det fullt medvetet på ett sätt som avslöjade vad till synes neutrala ord som ”kolonisation” och ”svenskar” bar på för innehåll. I kolonisationsarbetet ingick ett maktanspråk på samernas ”egendomsland” och de svenskar som skulle gagnas av det inbegrep inte samer. Utbyggnaden av vattenkraften, avskiljandet av samiska områden som kronoland – det vill säga land ägt av kronan – och försäljningen av skogsområden till enskilda – så kallad ”avvittring” – ledde till konflikter. De ideologiska aspekterna av kolonisering, som mission, skolor, språk- och kulturarvspolitik spädde på konflikterna. Varför skulle samerna se det som ”välsignelserikt” när det ”obarmhärtigt och obönhörligt” drev dem från hem och marker?³

Material och metod

Kapitlet bygger på en genomgång av översiktsverk, forskningspublikationer och läromedel, samt några statliga utredningar och riksdagsdebatter som berört Sveriges förhållande till samer och samiskt land, framför allt från tidigt 1900-tal till början av 2000-talet, men med utblickar både bakåt och framåt i tid. Insamlingen av materialet har pågått under lång tid och delvis publicerats tidigare.⁴ Jag har sökt efter hur olika texter och skildringar diskuterar svensk expansion,

³ Stenberg & Lindholm. *Dat läb mijen situd*, s. 15–25.

⁴ G. Fur. Colonialism and Swedish History: Unthinkable Connections? I M. Naum & J. M. Nordin (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013), s. 18–24; G. Fur. Att sona det förflutna. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma Bokförlag, 2016), s. 147–184.

uppodling och rätt, vilka begrepp som används och hur de definieras. Begrepp och skildringar av förlopp har kategoriserats utifrån hur de förhåller sig till statens makt och agerande, samt till olika definitioner av kolonialism.

Jag undersöker främst två områden, dels den statsunderstödda politiken, dels forskning och utbildning. Det är viktigt att poängtera att "staten" förändrats över århundradena. Under 1500- och 1600-talen växte nya och starkare statsbildningar fram i Europa och i kungariket Sverige inleddes en centralisering av statlig administration och militärapparat. Men det är först under 1800-talet som en svensk nationalstat växer fram och med det, ett stegvis införande av demokratisk styrning som successivt börjar likna dagens stat. Begreppens mening och användning skiftar också över tid. Jag visar hur begreppen använts i olika sammanhang och av olika parter under det senaste seklet och vilka konsekvenser som följer på användningen av vissa begrepp och uteslutningen av andra. Jag resonerar om kolonialism är ett relevant sätt att förstå svenska statens relation till samiskt land och det samiska folket. Jag argumenterar för varför vi kan tala om kolonialism i norra Skandinavien men också varför det inte är nödvändigt för att tala sanningen om svensk samepolitik. För att förstå hur hållningen till kolonialism och kolonisation påverkat urfolks ställning och varför det väcker ett motstånd att använda det om samernas relation till svenska staten görs också några internationella utblickar.

Samer har förstås själva kommenterat svenska anspråk på olika sätt i olika tider. År 1920 publicerade läraren och skogssamen Karin Stenberg, i samarbete med författaren Valdemar Lindholm, boken *Dat läh mijen situd. En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. Den var ett direkt inlägg i den pågående debatten om förändringen av renbeteslagstiftningen. Den innehåller en mycket skarp och väl underbyggd kritik av den svenska statens politik och jag har valt att undersöka utsagor från den för att ge ett samiskt perspektiv på frågan om kolonialism.

Kolonisation, inre kolonisering och kolonialism

När sjöfarare från Portugal och Spanien på 1400-talet började segla över de stora världshaven öppnades möjligheter för europeiska stormakter att lägga under sig väldiga områden på andra kontinenter. De

ville komma åt naturresurser som ädla metaller och kryddor. Denna expansion organiserades på många olika sätt av olika aktörer, som enskilda finansörer, handelskompanier eller kungahus och senare stater. Ibland var dessa kolonier endast handelsstationer lokaliserade utmed kusterna, men ju längre tiden gick desto vanligare var det att de europeiska kungadömena tog kontroll över koloniernas styrning. Jakten på kolonier kulminerade i Berlinkongressen 1885 då Europas kolonialmakter drog upp regler för uppdelningen av Afrika. Vid kongressen deltog också Sverige-Norge med en delegation.

Flera forskare har betonat den nära kopplingen mellan nationalstaternas framväxt och kolonialismen. De har också tittat på handelns betydelse för kapitalismens utveckling och konsekvenserna för ett globalt ekonomiskt system. Efter andra världskriget inleddes en period då de flesta kolonier frigjorde sig från kolonialmakterna. Sverige tog under 1900-talet stark ställning för avkoloniseringen. Men den globala ojämlikheten bestod och sedan dess har internationella organ som FN ofta påpekat detta och sanningskommissioner runt om i världen har försökt att komma till rätta med kolonialismens konsekvenser.⁵

Kolonisation och kolonisering är begrepp som länge använts för att beskriva hur Norrland kom att bli del av kungariket och senare nationalstaten Sverige. Men det betyder inte nödvändigtvis att kolonisation är detsamma som kolonialism och att kolonisering innebär att Sápmi/Lappmarkerna var en svensk koloni. Kolonisera kommer från det latinska *colonia* och betyder, i enlighet med *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), anläggning av kolonier i ett land eller en ort, men också att genom nybyggen och odling befolka ett område eller att bilda en koloni.⁶ Det kan alltså beskriva en mängd situationer där människor flyttar och bosätter sig på en plats som är ny för dem. Kolonisation kan, enligt ordboken, också användas för att beskriva anläggande av nybyggen och odlande av ny mark inom landet och

⁵ Om nationalstater och kolonialism, se G. K. Bhambra. *Rethinking Modernity*. (Palgrave Macmillan, 2007) och däri anförd litteratur. Om Sveriges internationella engagemang, se S. Engh. *The Conscience of the World? Swedish and Norwegian Provision of Development Aid. Itinerario*. 33:2 (2009): s. 67–70. DOI.org/10.1017/S0165115300003107. Om sanningskommissioner, se E. Barkan. *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*. (W. W. Norton, 2000); R. Marconi. States before their colonial past: Practice in addressing responsibility. *QIL, Zoom-out*. 103 (2024). <https://www.qil-qdi.org/states-before-their-colonial-past-practice-in-addressing-responsibility>.

⁶ Kolonisera i Svenska Akademiens ordbok: "att anlägga koloni(er) i (ett land), göra (ett land l. en ort) till koloni, befolka l. uppodla (ett land) medelst nybyggare; äv. intr.; slå sig ned o. bilda en koloni (ngnstädes)". Kolonisera. *Svenska Akademiens ordbok*. <https://www.saob.se/artikel/?seek=kolonisera&pz=2> (hämtad 2023-11-28).

då kallas det inre kolonisation.⁷ Kolonialism, däremot, finns inte som uppslagsord i SAOB, men *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL) från 1998 gör klart att kolonialism är en ”politik som innebär utnyttjande av länder i främmande världsdelar som kolonier.”⁸ Det är värt att notera att i Esseltes *Svensk Ordbok* definieras så sent som 1990 ordet kolonialism som ett ”system som innebär att vissa högre utvecklade stater behärskar och utnyttjar andra länder (i andra världsdelar).”⁹ Medan koloni och kolonisation finns med i svenska ordlistor ända från 1850-talet, är det först relativt sent på 1900-talet som kolonialism får en förklaring. Men ordet är betydligt äldre än så i svenskan och används i svenska dagstidningar redan från början av århundradet.¹⁰

Det har betydelse vilka ord som används för att beskriva händelser. Att använda kolonisering i betydelsen uppodling av mark och uppförande av ny bebyggelse är vanligt när Sveriges utveckling beskrivs. Det målas ofta upp som en neutral och obestrid process som innebar att människor gradvis flyttade norrut och odlade upp land som uppfattades vara obebott. Det får det att framstå som om detta var ett självklart och naturgivet förlopp – eller åtminstone ett där samernas närvaro, tänkande och agerande inte var något viktigt att ta hänsyn till. Det är det Karin Stenberg med eftertryck ifrågasätter i sin beskrivning av skeendet.

Hon var uttalat kritisk mot att samtida svenska företrädare inte talade om kolonialism i norr:

Vi ha hört både under och efter kriget, huru svenskar gjort England och engelsmännen förebråelser för deras sätt att ’lägga andra folk under sig’ och för deras politik i Indien och på Irland. Men vi ha inte hört någon svensk på allvar bekymra sig om, hurudan Sveriges ’kolonialpolitik’ varit. Nej naturligtvis – herre gud, Sverige har ju inga andra

⁷ Kolonisation i Svenska Akademiens ordbok: ”anläggande av nybyggen o. uppodlande av förut icke odlad jord inom det egna landet; äv. i uttr. inre kolonisation”. Kolonisation. *Svenska Akademiens ordbok*. https://svenska.se/saob/?id=K_1761-0312.U1We&pz=7 (hämtad 2023-11-23).

⁸ Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. (1998), s. 425. Att notera är att den tryckta version där detta finns är från 1998. I den onlineversion som i dag finns tillgänglig (från 2015) står endast ”skapande av kolonier”. Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. <https://svenska.se/saol/?id=1486042&pz=5> (hämtad 2023-11-30).

⁹ Kolonialism. *Svensk Ordbok*. (Esselte studium, 1986). Det är inte helt lätt att få klarhet i ordens historia på svenska. En genomgång av de årgångar av Svenska Akademiens Ordlista som finns tillgänglig på runeberg.org visar att ordet ”koloni” och dess avledningar införs någon gång mellan åren 1875 och 1889, medan formen ”kolonialism” först dyker upp på mellan åren 1954 och 1973. Detta år beskrivs det som ”fördömlig kolonialpolitik”. Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. (Norstedts 1973.)

¹⁰ Se till exempel *Hvar 8 dag*. (1906-01-28), s. 14; *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. (1912-09-03), s. 2; *Arbetet*. (1925-06-02), s. 3.

'underkuvade folk' att hålla reda på än 'lapparna'. Inte kan man under sådana omständigheter jämföra ...

Men vi same, som sedan urminnes tider, likt hundarna, fått nöja oss att äta av de smulor, som fallit från våra herrars bord, vi kunna förstå både indier och irländare.¹¹

Om vi använder begreppet kolonialism om svensk expansion norrut så väcker det frågor om medvetna beslut och satsningar från rikets centrum i syfte att kontrollera och reglera tillgången till naturresurser och handel. Hur hängde utökningen av odlingsbar areal och gruvbrytning samman med andra politikområden som kultur, utbildning och mission? Den klassiska definitionen av kolonialism är, som den tyske historikern Jürgen Osterhammel beskrivit, "en långsiktig satsning på att från avstånd politiskt kontrollera ett geografiskt avlagset territorium som tagits i besittning med militärmakt eller genom bosättningar."¹² Men politiska företrädare och intellektuella från tidigare kolonier har betonat andra aspekter som minst lika viktiga. Vid öppnandet av den asiatisk-afrikanska konferensen för tidigare kolonier som hölls i indonesiska Bandung 1955, beskrev president Sukarno kolonialism som "ekonomisk kontroll, intellektuell kontroll, faktiskt fysisk kontroll."¹³ Valentin Mudimbe, filosof född i Belgiska Kongo, betonar också en kolonial ordning som följer på kontrollen av territorier. Först kommer dominans av territorier, sedan en reformering av de koloniserades tankar och sinnevärld, därefter integrerandet av den lokala ekonomin i en kapitalistisk och europeiskt dominerad världsordning. Denna "koloniserande kultur", skriver Mudimbe, skapar marginaliserade samhällen, kulturer och individer.¹⁴

Staten, politikerna och koloniseringen

Kungliga brev och protokoll från 1600-talet visar att Sverige ville ta del av koloniala skatter både nära och långt bort. Försök att anlägga kolonier på andra kontinenter gjordes både genom kungliga och pri-

¹¹ Stenberg & Lindholm. *Dat läb mijen situd*, s. 69–70.

¹² J. Osterhammel. *Colonialism: A Theoretical Overview*. (Ian Randle Publishers, 1997.) s. 10–11.

¹³ Sukarno. *Opening address given by Sukarno (Bandung, 18 April 1955)*. CVCE Centre Virtuel de la Connaissance sur l'Europe. (2017.) https://www.cvce.eu/en/obj/opening_address_given_by_sukarno_bandung_18_april_1955-en-88d3f71c-c9f9-415a-b397-b27b8581a4f5.html (hämtad 04-01-2024).

¹⁴ V. Y. Mudimbe. *The Invention of Africa. Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*. (Indiana University Press, 1988), s. 2, 4.

vata initiativ. Nya Sverigekompaniet bildades 1637 genom att nederländska finansiärer kontaktade Axel Oxenstierna för att engagera svenska kronan i ett kolonisationsprojekt längs Delawarefloden i östra Nordamerika. Louis de Geer investerade kapital både i Svenska Afrikakompaniet som grundats 1649 och i manufakturer och malm-brytning inom Sverige. Genom handelsstationen Carlsborg på Afrikas västkust deltog kompaniet i den transatlantiska handeln med förslavad arbetskraft. Den svenska kungamakten var under större delen av 1600-talet involverad i territoriella krig och i stort behov av finansiella resurser. Inte undra på att man lockades av löften om koloniernas rikedomar. I ett ofta citerat brev till Axel Oxenstierna skrev riksrådet Carl Bonde med entusiasm om fyndet av silver på fjället Násavarre/Nasafjäll 1634: "Man hoppas här, näst Guds tillhjälp så skall det bliva de Svenskas Västindien."¹⁵

Den koloniala politiken hade två syften. Man knöt ihop förhoppningar om handel och ekonomiska vinster från utvinning av naturresurser med en skyldighet att sprida den lutherska läran till folk som beskrevs som hedningar, både i kolonier bortom haven och i "den norra landsändan." Drottning Christinas förmyndarregering uttryckte 1640 sin sorg över att "Våra Undersåtar och Lappar" hittills inte känt till något om Guds ord utan levt som "Hedningar och Vilda Människor." Men nu hade nyligen Gud välsignat den delen av landet med en silverfyndighet och genom den skulle de kunna hjälpas ur det "ynkliga tillstånd" som de levt i.¹⁶

Ungefär samtidigt utvecklade Per Brahe, en av rikets högsta ämbetsmän som riksdrots och guvernör över Finland, resonemang om likheten mellan samer, amerikanska urfolk och finsktalande svedjebrukare i den nordöstra delen av riket. Han beskrev dem alla som barbarer som med hjälp av goda lärare skulle kunna föras till "cultur och civilitet." Svenska högre tjänstemän, riksrådsledamöter och lärde gjorde regelbundet kopplingar mellan urfolken som man mötte i den nord-

¹⁵ A. Oxenstierna. *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling. Afdelning 2. Band 11.* Carl Bonde och Louis De Geer m.fl. brev angående bergverk, handel och finanser. Redigerade af Nils Edén. (Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, 1905), s. 82.

¹⁶ "Hennes Kongl: Maj:ts Förordning om Lappekyrkiorne och Presternes der sammestædes Oppehelle och Salarie etc." I E. Nordberg. *Källskrifter rörande Kyrka och Skola i den Svenska Lappmarken under 1600-talet.* Samlade och utgivna av Erik Nordberg (Kungliga Skytteanska samfundet, 1973), s. 166.

amerikanska kolonin Nya Sverige och samer och folk av ”lägre sort.”¹⁷ Det är också talande att den första avhandlingen vid ett svenskt universitet som behandlade frågan om kolonier och kolonisering, författades av Johannes Schefferus som blivit känd för det vitt spridda verket *Lapponia* (1673) som beskrev norra Fennoskandia (Sverige, Norge, Finland, Kolahalvön och Finska Karelen) och samer för en kontinental europeisk publik.¹⁸

De tidigaste exemplen på en uttalad svensk bosättningspolitik med syfte att foga in Lappmarken i riket följde direkt på fyndet av silver vid Näsavarre/Nasafjäll. Kungliga brev 1638 och 1646 följdes av Lappmarksplakaten 1673 och 1695. De innebar särskilda privilegier för svenska och finska nybyggare. Dessa inkluderade bland annat 15 års frihet från alla skatter och utlagor, en försäkran om att de inte heller i framtiden skulle komma att beskattas proportionerligt hårdare än samerna och löfte om att de, i likhet med samerna, skulle slippa krigstjänst. Nybyggare erbjöds också generösa startstöd genom utsäde, kor och får. Nybyggnadspolitiken följde på vad kronan identifierade som den ringa framgång den uppnått i civiliseringsarbetet gentemot samerna. Det kallades omsorg om samernas andliga och lekamliga behov och innebar en önskan från kronan att befolka landsändan till nytta för bergverken. Lappmarksplakatet från 1673 och arbetet med den jordebok som landshövding Johan Graan hade föreslagit för att förbereda inflyttning stannade upp på grund av kriget mot Danmark. Men förslagen upprepades genom skatteomläggningen 1695. Den innebar förnyade och utvidgade privilegier för inflyttade svenska och finska nybyggare. Även om inte plakaten fick stora konsekvenser till att börja med så var de tydliga tecken på en politik där centralmaktens syfte var att kontrollera områdets befolkning och näringar.¹⁹

¹⁷ N. Runeby. *Barbarei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft im 17. Jahrhundert*. I G. Rystad (red.). *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. (Esselte, 1983); ”Brahe till Printz, 9 november 1643.” I A. Johnson. *The Instruction for Johan Printz, Governor of New Sweden*. ”The first constitution or supreme law of the states of Pennsylvania and Delaware”. Translated from the Swedish with introduction, notes and appendices, including letters from Governor John Winthrop, of Massachusetts, and minutes of courts, sitting in New Sweden by Amandus Johnson. (The Swedish Colonial Society, 1930), s. 155–156; T. E. Björck. *The Planting of the Swedish Church in America. Graduation dissertation of Tobias Eric Björck*. Translated and edited by Ira Oliver Nothstein. (Augustana College Library, 1943), s. 133.

¹⁸ A. Fredriksson, J. M. Nordin & C.-G. Ojala. The Deductionis Colonarium Rationes & Causae (1668): Building Arguments for Swedish Colonisation. *Lias*. 48:1 (2021): s. 123–193.

¹⁹ G. Westin, S. I. Olofsson & J. Liedgren (red.). *Övre Norrlands Historia. Del 3. Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottnens läns landsting, 1974), s. 23–66.

Under följande århundraden beskrev allt fler svenska politiker och tjänstemän att det vore önskvärt att odla upp mark och uppmuntra nybyggen i norr. Men insikten om att detta land tillhörde samerna och att de trängts undan förekom samtidigt regelbundet i motioner och debatter. Bergsrådet Carl Magnus af Robson menade vid 1828/30 års riksdag att en nybyggesverksamhet inte borde få förstöra fungerande näringar. Det fanns ett allmänt intresse av att staten borde gå samerna till mötes på det land de ägde sedan lång tid tillbaka. I fråga om samernas rätt till marker i norr hävdade juristen och rättshistorikern Johan Jakob Nordström 1871 att visserligen var dessa marker erövrade, men att det varken förändrade besittnings- eller äganderätten till dem.

I den fortsatta debatten om svenska samers flyttningar till Norge, och med en starkt kritisk inställning till avvittringarna, konstaterade juristen och sågverksägaren Gustaf Haeggström 1882 att: "Lapparna hava icke förfarit som indianerna, tagit pil och båge för att försvara sina rättigheter; utan de kom i allmänhet att mera tåligt underkasta sig förtrycket." Justitieminister Eduard Carleson hävdade att när svenska staten gick norrmännen till mötes i fråga om gränstraktaten bidrog de till "att förgöra lämningarna av ett harmlöst folk, som bebodde landet innan våra förfäder kommit hit och som slutligen sökt sin tillflykt till öknarna långt ovan polcirkeln." I sitt slutanförande i riksdagens andra kammare 1882 yttrade han "Jag önskar och hoppas vid Gud, att icke en gång, när det gäller vårt eget vara eller icke vara, samma grunder tillämpas."²⁰

Mig veterligt finns det ingen studie av hur begrepp som kolonisering och kolonialism använts i svensk politisk och offentlig debatt. Det finns inte heller någon systematisk undersökning av hur jämförelser gjorts med expansioner i andra delar av världen och det är därför svårt att bedöma hur allmängiltiga ovanstående exempel kan vara. Men de visar att det både under 1600-talet och senare fanns individer i ledande ställning i staten som jämförde kronans eller statens agerande i Lappmarkerna med europeisk kolonial expansion bortom haven. En studie av riksdagsdebatter i Finland mellan 1917 och 1995 visar att kolonialism som term var relativt sällsynt före 1970-talet. På 1920-talet användes den för att beskriva överförandet av Petsamo från Ryssland till Finland. En del politiker beskrev uttryckligen

²⁰ Debatterna diskuteras och citeras i R. Sjölin. *En studie i ickemakt. Samer och samefrågor i svensk politik*. (Sámi Instituhtta, 2002), s. 146, 152, 158–189.

Petsamo som en ny finsk koloni. På 1920-talet användes också kolonialism för att beskriva det ojämlika förhållandet mellan olika regioner i Finland. Under ett antal år därefter talades det nästan inte alls om kolonialism. Men från 1970-talet och framåt ökade användningen av ordet kraftigt och fick då en uteslutande negativ betydelse.²¹

Alla uttalanden om Sverige som kolonialmakt verkar försvinna innan mitten av 1900-talet och i stället dominerar betoningen på inre kolonisation som det korrekta sättet att beskriva svensk expansion i norr.²² I *Samernas folkrättsliga ställning* (SOU 1986:36) avfärdades med bestämdhet att "samernas traditionella bosättningsområde" skulle kunna betraktas som en svensk koloni. Utredningen konstaterade att självbestämmande, enligt internationella överenskommelser, endast tillhörde folk som varit utsatta för "vad som vanligen kallas kolonialism" och att denna beteckning inte gällde Sverige.

Det fanns tre skäl till detta. För det första ligger inte "området" långt ifrån de nationalstater som drog upp gränser som skar genom samiskt land. För det andra har både omfattningen och inflytandet från svensk bebyggelse och kultur varit omfattande. Slutligen menar utredningen att svenska staten länge gjort anspråk på överhöghet: "Sammanfattningsvis är det vår uppfattning att det är omöjligt att jämföra det svenska inflytandet över de traditionella samiska bosättningsområdena med vad som vanligen kallas kolonialism."²³

Senare utredningar följer samma mönster. I *Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige* (SOU 1999:25) skiljer utredaren på kolonisation och kolonialism, men frågan behandlas endast i en bisats. I *Samernas sedvanemarkar* (SOU 2006:14) finns varken kolonialism eller kolonisera med som begrepp, däremot hänvisas till jordbruks- och nybygges-

²¹ M. Suonpää & M. Välimäki. Finnish Parliamentarians' Conceptions of Imperialism and Colonialism, 1917–1995. I R. Merivirta, L. Koivunen & T. Särkkä (red.). *Finnish Colonial Encounters. From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. (Palgrave Macmillan, 2021.)

²² Både begreppet inre kolonialisering och kolonialism börjar användas på mitten av 1900-talet. R. J. Hind. The Internal Colonial Concept. *Comparative Studies in Society and History*. 26:3 (1984). DOI.org/10.1017/S0010417500011130 skriver att det blir på modet inom sociologin att beskriva expansion i länder som Sovjet, USA, Israel, Sydafrika och Sudan på 1960-talet. När det gäller hur svensk forskning och läromedel behandlat frågan se redogörelsen i Fur. Colonialism and Swedish History.

²³ SOU 1986:36. *Samernas folkrättsliga ställning: Delbetänkande av Samerättsutredningen*, s. 163–164. Peter Johansson, som studerat diskussionen om samernas ställning i Sverige under senare delen av 1900-talet konstaterar att den definition av kolonialism som åberopas i utredningen leder till att samerna exkluderas från att ha varit koloniserade och att det tycks ha varit utredningens uttryckliga syfte. P. Johansson. *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie av svensk samepolitik 1986–2005*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 2008), s. 153–155. DOI.org/10.13140/RG.2.2.11130.13763.

kolonisation. Det är tydligt att utredningen menar att det rör sig om en inre kolonisation och en process som drivs underifrån och inte är uttryck för en statlig politik.

Det kan finnas flera skäl till att utredningarna avvisar möjligheten att beskriva samernas historiska erfarenheter som koloniala. Behovet att fastslå detta så kategoriskt 1986 kan möjligen förstås utifrån hur negativ kolonialismen uppfattades vara under 1970- och 1980-talen, något som antyds både i de ordboksdefinitioner som diskuterats ovan och i resultatet av Suonpääs och Välimäkis undersökning av den finska riksdagsdebatten. Det kan ha bidragit till en vilja att distansera Sverige från en "fördömlig kolonialpolitik." Men de realpolitiska konsekvenserna av att ratificera ILO:s konvention 169 kan också ha påverkat. Sveriges starka stöd för avkoloniseringsprocesser i andra delar av världen kan också ha gjort det angeläget att markera ett avstånd till kolonialismen som sådan.²⁴

Forskningen och koloniseringen

Karin Stenberg ifrågasatte i sin bok inte bara statens politik, eller dess tolkning av vad denna politik inneburit. Hon var också mycket kritisk till det forskningsunderlag som använts som motivering för genomförda åtgärder.

Det har skrivits mycket om samefolket och både från statens och enskildes sida har nedlagts ett oerhört arbete för att 'beskriva lapparna' och 'utreda lappfrågan'. Men både beskrivningarna och utredningarna ha gjorts av människor, som, om de också varit oss lekamligen nära och vistats något år hos oss, dock andligen varit oss så oändligt fjärran, att vår röst nått fram till dem endast som ett avläggset, svårtytt brus, svårt att avgöra, om det härstammar från skogen eller från de stora vattnen.²⁵

Stenberg pekade på att de statliga universitetens experter var delaktiga i att etablera en beskrivning av samer som ledde till allvarliga konsekvenser för samers möjligheter att driva processer och protestera mot rättsövergrepp.

²⁴ Citatet "fördömlig kolonialpolitik" i *Kolonialism. Svenska Akademiens ordlista*. (Norstedts 1973.)

²⁵ Stenberg & Lindholm. *Dat läh mijen situd*, s. 6.

Och det värsta av allt är, att de svenska myndigheterna vid utarbetandet av sina lagförslag oftast taga dessa litterära och vetenskapliga '*sanningar om lappen*' som utgångspunkt och därför gå till sitt värv, helt visst med en god vilja, men på samma gång med förutfattade meningar, som, då de äro mer eller mindre felaktiga, med naturnödvändighet måste leda till falska slutsatser.²⁶

Det finns god anledning att inom ramen för en sanningskommission titta på hur forskningen sett på frågor som rör samerna eftersom utbildning och forskning i Sverige i huvudsak varit finansierad av statliga medel och utförts inom en statlig ram. Eftersom både kolonialism och inre kolonisation framför allt handlar om rätten till marker och resurser, snarare än om de människor som bebodde dessa territorier, så är det relevant att se på hur forskningen förhållit sig till äganderättigheter.

Rättshistoriker diskuterade ofta under första halvan av 1900-talet frågan om ägande av mark och vatten och de rättigheter som hörde till. De noterade att det under 1600- och 1700-talen pågick en kamp i Sverige mellan bönder och adel om skatteböndernas ägande. Den avgjordes slutligen 1789 till böndernas fördel. I debatten ingick det viktiga argumentet att kronan ägde all mark i riket som inte var bebodd. Adolf Åström menade att den så kallade regalrätten, som ofta erkändes i övriga Europa och som var en viktig del i adelns argumentation, också införts i Sverige. Regalrätten "utgår från åskådningen, att helstaten har äganderätt (*dominium*) till hela statens territorium och att underordnade samhällen eller individer till sina områden allenast hava nyttjanderätt (*dominium utile*, ständig besittningsrätt)", skrev Åström 1925.²⁷ Men andra forskare höll inte med. Felet med denna argumentation var, enligt J.E. Almquist, att i:

vårt land hade nämligen kronan aldrig i privaträttslig mening varit ägare till skattejorden. Den inhemska doktrinen från 1600-talets senare hälft tog i regel ej heller intryck av adelspartiets bevisföring.

I stället försvarades skattebondens ställning. Almquist citerade riksrådet Claes Rålamb som menade om skattebonden "att han är fullkomlig ägande av jorden och för den skull må hava däröver en fri disposition."²⁸

²⁶ Stenberg & Lindholm. *Dat lāh mijen situd*, s. 8.

²⁷ A. Åström. *Jordrätten i Sverige under världsåldrarna*. (Gleerups, 1925), s. 179.

²⁸ J. E. Almquist. Till frågan om skattebondens jordäganderätt under perioden 1719–1789. I *Minnesskrift ägnad 1734 års lag. Del 2*. (Isaac Marcus Boktryckeri, 1934), s. 99.

Skattebondens rätt till sin mark hade betydelse för hur kolonisationen av de nordliga områdena tolkades. Forskarna Åke Holmbäck, Gunnar Hoppe och K. B. Wiklund hade alla på olika sätt intresserat sig för förhållandet mellan kronan, nybyggesverksamheten och samerna och de behandlade konsekvenserna av den historiska expansionen. Det tidiga 1600-talet sågs som den första fasen. Geografen Gunnar Hoppe beskrev i studier som publicerades på 1940-talet hur de "norrbottniska lappmarkernas kolonisation började." Den svenska kronan vidtog "omfattande åtgärder för att säkra besittandet av de olika lappmarkerna." Marknadsplatser och kyrkbyar inrättades genom kungliga instruktioner samtidigt som dödsstraff infördes för all handel utanför dessa av kronan beslutade marknadsplatser. Det följdes av upptäckten av silver på olika ställen i den så kallade Lappmarken vilket "karaktäriserades av flera stort anlagda men på det hela taget misslyckade försök att tillgodogöra sig lappmarkernas rika mineraltillgångar." Även om detta första intrång inte gav så stora resultat så konstaterade Hoppe att "nybyggesväsendets uppblomstring" under en något senare period "i viss grad var ett resultat av en statlig politik med bergverkens bästa för ögonen."²⁹

Oavsett om denna politik skadade samernas marker eller ej ansåg rättshistorikern och juristen Åke Holmbäck att kronan var i sin fulla rätt att expandera. I en SOU från 1922, *Om Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, drog han en slutsats om inflyttningen under tidigt 1600-tal:

Några ingrepp å lapparnas land skedde ej – nybyggesanläggningarna hade ej ännu börjat på allvar – men något hinder för kronan att låta kolonister upptaga nybyggen å lapparnas områden torde ej hava funnits. Uppfattningen, att de stora norrländska vidderna var ingens tillhörighet, får emellertid avgjort vika genom påbudet angående skogarna den 19/12 1683 [...] de stora vidderna tillhöra kronan.³⁰

Holmbäcks tes att ingen hade rätten till de "norrländska vidderna" innan 1683, då regalrätten ska ha införts, blev mycket inflytelserik, men ifrågasattes starkt i samband med Skattefjällsmålet.³¹

²⁹ G. Hoppe, *En gammal marknadsplats i lappmarken*. (Uppsala universitet, 1944), s. 4; G. Hoppe. Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens läns Lappmarker. I G. Enequist & F. Hjulström. *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*. (Appelbergs, 1944), s. 77.

³⁰ SOU 1922:10. *Om Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, s. 29.

³¹ G. Prawitz. Lappskattelanden. I T. Cramér (red.). *Samernas skattefjäll III*. (Svenska samernas riksförbund, 1967), s. 31.

I början av 1900-talet, då norra Norrland började uppfattas som ett framtidsland som leverantör av naturrikedomar och som en lockande, utmanande vildmark, beskrev forskare och debattörer expansionen av bosättare och samhällen som en inre kolonisation. Det innebar att uppodlingen och bosättningen skedde på mark som redan tillhörde riket. Att använda uttryck som inre kolonisering får åtminstone två konsekvenser. Dels skapas och förstärks uppfattningen att landet redan är svenskt, dels åstadkommer det ett avstånd till den övriga europeiska kolonialismen som innebar en expansion på avlägsna eller okända territorier. Det är alltså inte lämpligt med jämförelser med europeisk kolonialism.³²

Bilden av en inre kolonisation blev dominerande för hur kolonisationen skulle förstås. Den beskrivs i forskningslitteratur och översiktsverk som en naturlig utvidgning av det svenska territoriet. Om det förekom någon kamp så stod den mellan angränsande stater, inte mellan människorna i samernas traditionella områden och den svenska staten. Ingemar Öberg beskrev det som att:

kolonisationen uteder floddalarna mot fjällen och mot Ishavets kust var ett medel att utsträcka och befästa den svenska intressesfären. Det var ju ännu inte klart, hur gränsen mellan Danmark-Norge och Sverige skulle dras. Sockenbildningen och den kyrkliga expansionen var en metod att lägga de omtvistade områdena under svenska kronan.³³

En genomgång av universitetsläromedel i historia 1997–2010 ger samma bild. Inte i någon av dem beskrivs svensk expansion i norr som kolonialism. Flera översikter behandlar europeisk kolonialism – och några nämner också svenska kolonier och handelsstationer i Nordamerika, Afrika och Karibien. Endast en av böckerna knyter samman denna kolonialism med den nordliga expansionen.³⁴ Värt

³² D. Lindmark. Utbildning och kolonialism. Svensk skolundervisning i Sápmi på 1700-talet. *Tidskrift för lärarutbildning och forskning*. 3–4 (2004): s. 14. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-11632>; Fur. Colonialism and Swedish History.

³³ I. Öberg. *Mission och evangelisation i Gellivare-bygden, ca 1740–1770*. (Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo akademi, 1979), s. 162.

³⁴ G. Grenholm (red.). *Den svenska historien*. (Flera band). (Albert Bonniers förlag, 1966–1968); L.-A. Norborg, & L. Sjöstedt. *Grannlänternas historia*. 4. uppl. (Almqvist & Wiksell, 1992); G. Behre, L.-O. Larsson & E. Österberg. *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet*. (Liber, 2001); S. Hedenborg & M. Morell (red.). *Sverige – en social och ekonomisk historia*. (Studentlitteratur, 2006); S. Hedenborg & L. Kvarnström. *Det svenska samhället 1720–2006. Böndernas och arbetarnas tid*. 3. uppl. (Studentlitteratur, 2009); H. Gustafsson. *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*. 2. uppl. (Studentlitteratur, 2007); L. Magnusson. *Sveriges ekonomiska historia*. 4. uppl. (Norstedts, 2010); T. Lindkvist & M.

att notera är att norska och danska översiktsverk uppvisar ett liknande mönster. Även det allra senaste översiktsverket om samisk historia har valt att behandla kolonisering och koloniala strategier som relevanta begrepp för att diskutera förhistoria och medeltiden. Men när det gäller beskrivningen av de nordiska statsbildningarna och deras expansion från 1500-talet och framåt så tolkas de som ”statlig integration”, och resonemangen pekar mot en inre kolonisation, inte kolonialism.³⁵

I äldre läromedel för universiteten från början av 1900-talet och fram till andra världskriget, skrivs jämförelsevis mer om kolonialism än om kolonisation. Det skrivs mer om kolonier som Sverige haft i andra världsdelar, men inte om expansionen norrut. Men några författare gjorde faktiskt den kopplingen. Språkvetaren och etnologen Karl Bernhard Wiklund skrev en efterskrift till en nyutgåva av *ABC-bok på lapska* från 1619 och menade att ansträngningarna att undervisa samer under 1600-talet var:

i sanning märklig [för var] kan man eljest vid denna tid finna ett exempel på att en härskande nation så i medgångens som motgångens dagar på ett dylikt sätt tar hand om ett inom dess gränser lefvande naturfolk? Det kommer en också att tänka på, huru Sverige männe skulle ha tagit sig ut som kolonialmakt; nu fick vårt land pröfva sina krafter i det afseendet blott i Nya Sverige – och i Lappmarken.³⁶

Det var inte ovanligt att under tidigt 1900-tal göra en sådan bedömning av den svenska kolonin vid Delawarefloden i norra Amerika, Nya Sverige.³⁷

Sjöberg. *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*. 3. uppl. (Studentlitteratur, 2009.) Den bok som gör en mycket kortfattad koppling mellan koloniseringen av Norrland och europeisk kolonisation i Afrika är L. Berggren & M. Greiff. *En svensk historia från vikingatid till nutid*. (Studentlitteratur, 2009). För norska och danska översiktsarbeten se O. G. Moseng, E. Opsahl, G. I. Pettersen & E. Sandmo. *Norsk historie II 1537–1814*. (Universitetsforlaget, 2003); S. Dyrvik. *Norsk historie 800–2000. Band 3 Norsk historie 1814: veger til sjølvstende*. (Det Norske Samlaget, 1999); O. Feldbæk. *Danmark-Norge 1380–1814. Band 4. Nærhed og adskillelse 1720–1814*. (Universitetsforlaget & Akademisk Forlag, 1998); Ø. Rian. *Danmark-Norge 1380–1814. Band 2. Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*. (Universitetsforlaget & Akademisk Forlag, 1997); S. Busck & H. Poulsen (red.). *Danmarks historie – i grundtrækk*. (Aarhus universitetsforlag, 2008.) Rians är den enda text som gör explicita referenser till svensk kolonial expansion och beskriver den som ett aktivt tryck som tvingar normmännen tillbaka Rian. *Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*, s. 108, 213, 220.

³⁵ L. I. Hansen & B. Olsen. *Samernas historia fram till 1750*. (Liber, 2006), s. 229–232, 274–277.

³⁶ N. Andreae. *ABC-bok på lapska*. [1619]. Med en efterskrift om de svenska lapparnas skolundervisning i äldsta tid af prof. K. B. Wiklund. (Lagerström, 1922), s. 41.

³⁷ A. Hjorthén. *Cross-Border Commemorations. Celebrating Swedish Settlement in America*. (University of Massachusetts Press, 2018), s. 71–79.

Några få historiker började på 1980-talet att beskriva svensk tidig-modern expansion som kolonialism. De argumenterade att det var relevant att jämföra Sverige med andra kolonialmakter. För göteborgshistorikern Magnus Mörner, vars forskningsfokus var på Latinamerikas historia, var det uppenbart att Spanien och dess kolonialvälde i Latinamerika och Sverige med lappmarkerna "kan betraktas som tillhöriga samma rättsfamilj." Mörners artikel är ett av de allra första exemplen som sätter svensk-samisk historia i relation till andra historiska skeenden i världen, efter Karin Stenberg. Det är i denna jämförelse som svensk kolonial politik och expansion framträder. Mörners slutsats blir helt enkelt att "[D]et förefaller som om avståndet mellan dem i vad avser de underställda etniska gruppernas rättsliga ställning är mindre än avståndet från bägge till den på common law baserade anglosaxiska rättstraditionen."³⁸ Flera andra studier följde som på liknande sätt och genom jämförelser pekade på relevansen i att beskriva svensk expansion som kolonial.³⁹

Historiker utanför Sverige har haft lättare att beskriva nordisk expansion som regelrätt kolonialism. Den amerikanske historikern John Wunder diskuterar den nordiska historien i relation till den kolonisation som lade stora delar av världen under brittiskt styre. I en jämförande studie av avtal som påverkat urfolks landrättigheter i Norden, Australien och USA kommer Wunder till slutsatsen att redan freden i Nöteborg vid Ladogas mynning 1323 delade upp Sápmi i intressefärer utan hänsyn till samiskt land och rättigheter. Han konstaterar att då både kartor och avtalstexter beskrev Sápmi som tomt och obebott land kunde staterna argumentera för att det var fritt att ta över. Kampen om att kontrollera detta väldiga område pågick mellan kungarikena Danmark-Norge och Sverige-Finland, samt Novgorod (och senare Storfurstendömet Moskva och Ryssland), under 1500- och

³⁸ M. Mörner. Samers och indianers rätt till jorden. *Historisk Tidskrift*. 4 (1980): s. 449.

³⁹ A. Loit. Sveriges kolonilöster. I R. Ambjörnsson & D. Gaunt (red.). *Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna*. (Författarförlaget, 1984); G. Fur. *Colonialism in the Margins. Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. (Brill, 2006); Lindmark. Utbildning och kolonialism; K. Granqvist. *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet: Makt, diskurs och representation*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2004.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-254>; P. Lantto. *Att göra sin stämman hörd. Svenska Samernas Riksförbund, sameörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Kulturgräns norr, 2003); J. M. Nordin. *The Scandinavian Early Modern World. A Global Historical Archaeology*. (Routledge, 2020); U. Mörkenstam. *Svensk samepolitik och rättfärdigandet av den inre kolonisationen av Sverige förr och nu*. I B. Andersson (red.). *Samerna. Om Nordmalingdomen och om ett urfolks rättigheter och identitet*. (Recito förlag, 2013.) Ulf gör en i sammanhanget ovanlig tolkning av "intern kolonisation" som motsvarande intern kolonialism genom att relatera den till en diskursiv kolonisation.

1600-talen. Det ledde till flera krig som drabbade samerna hårt. Många människor ska ha dödats i samband med en svensk attack mot det ortodoxa klostret i Petjenga/Petsamo 1589 och 1592 förstördes en samisk kustby av ryska trupper vid Liminka i nuvarande Finland.⁴⁰

Sedan tidigt 2000-tal har allt fler forskare i Norden funnit det ohållbart att dela upp diskussionerna om kolonialism utifrån geografiska avstånd. I synnerhet i studier som rör tidigmodern historia placeras det svenska rikets nordliga expansion i ett större europeiskt sammanhang.⁴¹ Men att Sverige koloniserade samers land på 1600-talet behöver inte per automatik innebära att relationerna mellan samer och den svenska staten fortsatt att vara kolonial i århundradena som följde.⁴² Det är viktigt att inte överbetona allmänna koloniala likheter och beskriva historien som om den vore likadan överallt.⁴³ Specifika studier har dock visat även för senare tid, 1800- och 1900-talen, att förhållandet mellan samer och staten fortsatt karaktäriserats av koloniala drag. Patrik Lantto skriver till exempel att utbildningspolitiken under 1900-talet kännetecknades av geografiskt intrång, extern politisk kontroll och en rasistiskt grundad ideologisk konstruktion av samerna som ett politikområde. Utbildningspolitiken var ett av de instrument staten använde sig av för att hävda en central kontroll över gruppen samer.⁴⁴

⁴⁰ J. R. Wunder. Indigenous homelands and contested treaties: Comparison of Aborigines, Saamis, Native Americans, First Nations, and Euro-nation state diplomatic negotiations since 1300. I P. Grimshaw & R. McGregor (red.). *Collisions of culture and identities: Settlers and indigenous peoples*. (MIT Publishing, 2006), s. 30–32.

⁴¹ Se D. Lindmark. Colonial encounter in early modern Sápmi. I M. Naum & J. M. Nordin (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013); Nordin. *The Scandinavian Early Modern World*. En liknande uppdelning i inre och yttre kolonisation finns i diskussionen om japansk expansion. Man ifrågasätter inte att expansionen norrut på Hokkaido var kolonial, men hävdar att denna var kvalitativt annorlunda än den europeiska kolonialismen. Se J. Hennessey. *Rule by Association: Japan in the Global Trans-Imperial Culture, 1868–1912*. Doktorsavhandling. (Linnéuniversitetet, 2018.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-372802>.

⁴² Se till exempel diskussionen i J. Nordblad. *Jämlikhetens villkor. Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 2013), s. 8–11. <http://hdl.handle.net/2077/32277>.

⁴³ D. Sjögren. *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2010), s. 16. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-33946>; F. Cooper. *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History*. (University of California Press, 2005), s. 13, 26–27, 249.

⁴⁴ P. Lantto. The promise and the threat of civilization: Native school policies in Canada and Sweden in the 20th century. I R. C. Thomsen & N. Hale (red.). *Canadian Environments: Essays in Culture, Politics, and History*. (Peter Lang, 2006). Lantto konstaterar dock att den svenska politiken skilde sig från både amerikansk och norsk, som i högre grad krävde assimilering. Formerna för vad en kolonial politik inneburit kan skifta över geografiska och tidsmässiga områden men kännetecknas av att den införs utifrån utan att erbjuda koloniserade folk ett val.

En samisk historia om svensk kolonisering

Karin Stenberg skrev i högsta grad in sig i aktuella debatter när hon kommenterade svensk kolonisering 1920. Hon höll inte med om att det staten gjorde var att bedriva en organisk utvidgning av sitt territorium. Hon betonade den maktutövning som låg bakom kontrollen av ett avlägset territorium. Och även om hon kanske var först med att så tydligt uttrycka en samisk argumentation för en kolonial erfarenhet så hade hon föregångare. Det innebär sannolikt att sådana erfarenheter hade traderats muntligt i olika former under lång tid. På 1670-talet rapporterade Johannes Tornæus att samerna i Torne lappmark berättat att deras förfäder motsatt sig att betala skatt till svenska kronan. Hellre än att samtycka till det grep de till vapen, ”sökande därmed att försvara sin självvalda frihet, kunnande därmed likväl alls inget uträdda, efter de blev alldeles avväpnade.” Flera ska dock ha stupat på bägge sidor.⁴⁵

Långt senare hävdade samer i samtal med prästen Pehr Högström på 1740-talet att ”en gång i tiden hade deras förfäder varit ägare av hela Sverige” men svenskarna hade ”drivit dem undan sig och inskränkt dem efter handen mer och mer.”⁴⁶ Två svenska prästmän noterade med mer än sjuttio års mellanrum dessa samiska utsagor. Det tyder på en samisk muntlig historia som i århundraden fört vidare hur samer utsatts för svensk expansion och tvingats till en förändrad kultur.

Karin Stenberg skrev sin text mitt i aktuella diskussioner om små folkgruppers och minoriteters rättigheter. Det var politiskt sprängstoff att Sverige skulle agerat som andra europeiska kolonialmakter och hon drev argumentet att samerna var allierade med andra folk som fått utstå extern kolonisation. Stenberg refererade till Ålandsfrågan och skrev att samerna önskade samma rätt som ett litet folk att få styra sin egen utveckling. Ungefär samtidigt drev Irokesförbundet/Haudenosaunee i Nordamerika, genom sin talesperson Deskaheh, en långvarig kamp för ett erkännande i Nationernas Förbund, NF. De vände sig 1924 till NF:s president Hjalmar Branting med en begäran om att få ta upp sina besvär mot den kanadensiska staten. Begäran stöddes av delegaterna från Panama, Estland, Irland och

⁴⁵ J. Tornæus. Berättelse om Lapmarkerna och Deras Tillstånd. [1672]. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv 17:3. (Stockholm 1900), s. 25.

⁴⁶ P. Högström. *Beskrifning öfver de till Sveriges Krona Lydande Lapmarker År 1747*. Facsimile-utgåva med kommentar och efterskrift av Israel Ruong och Gunnar Wikmark. Norrländska skrifter 3. (Två Förläggare, 1980), s. 39.

Persien. Branting ställde sig först positiv och hans förbundssekreterare, F.P. Walters, skrev till den svenske utrikesministern Boheman.

I must say that I rather sympathise with the feeling that it is bad luck on the Indian Chief that he should find such difficulty in getting heard, and if any country were willing to put the matter on the agenda of the Council, my own personal feeling would be one of satisfaction.

Men en brasklapp slängs sedan in i brevet.

At the same time I do think it is very important to hold to the principle that in such cases there must be a genuine request from a Member of the League, and not the mere expression of a wish on the part of a delegate who is not clearly and definitely acting for his Government.⁴⁷

Vad skulle det ha inneburit för svensk-samiska relationer om Branting hade stöttat Deskahehs begäran?

Att använda begrepp som kolonialism och kolonial expansion för att beskriva hur stater från den södra delen av Skandinaviska halvön gradvis etablerade politisk, militär och ekonomisk kontroll över den norra har gjort det möjligt för forskare, politiker och aktivister att jämföra med situationer på andra håll. Det gjorde det möjligt att förstå nordiska händelser och processer på nya sätt. Men som Henry Minde övertygande visat är det inte nödvändigt för att kunna argumentera för samernas rättigheter till mark, vatten och självbestämmande.⁴⁸ Minde har i flera artiklar analyserat framväxten av en urfolkspolitik inom FN och visar hur involverade samerna var i detta arbete och hur viktigt det var för lobbyister och representanter från internationella urfolksorganisationer att få med sig samerna. Det skedde trots att den urfolksdefinition som arbetades fram inom FN betonade erfarenheten av kolonisering från andra delar av världen.

I synnerhet representanterna från Nordamerikas urfolk var angelägna om att inkludera samerna. George Manuel, ledare för Shuswap/Secwépemc-nationen i västra Kanada, besökte Sverige 1972 för att träffa samiska representanter och knyta kontakter. I sin inflytserika bok, *The Fourth World*, påminde Manuel "the oppressed peoples

⁴⁷ History Beyond Borders. *Six Nations appeals to the League of Nations, 1922–1931. Document 4: League debates whether to accept 4-nation appeal as genuine, 24 Jan. 1924. F.P. Walters, League Secretariat, to Swedish foreign minister Bohemann.* History Beyond Borders. E-dossiers on international history. (2020). <https://historybeyondborders.ca/?p=189> (hämtad 27-11-2023).

⁴⁸ H. Minde. The Destination and the Journey. Indigenous Peoples and the United Nations from the 1960s through 1985. I H. Minde (red.). *Indigenous Peoples. Self-Determination, Knowledge and Indigeneity.* (Eburon Academic Publishers, 2008), s. 56–62. Men jämför en ny avhandling från UiT Tromsø: K. Somby, *Sámi Entering and Shaping a Globalised World.* (Diss., 2025.)

not to forget the colonial history of recent centuries that had resulted in unjust distribution of political power and economic resources that accompany it.” Historien är viktig, menade Manuel, inte för att hävda orörliga eller essentiella etniska identiteter utan för att visa på behovet av sociala och politiska förändringar.⁴⁹ Resonemanget liknar tydligt det som Stenberg förde.

För att kunna inkludera samerna i urfolksdefinitionen förtydligade FN:s arbetsgrupp att avgörande kriterier var att ett folk var ättlingar till en ursprunglig grupp av människor som levt i ett särskilt landområde och att dessa ättlingar nu inte hade någon kontroll över styret och administrationen av det landet. Hur denna förlust av kontroll skett, via kolonisation eller marginalisering eller något annat, var mindre viktigt. Minde skriver att det knappt verkar finnas några exempel före andra världskriget på att samerna jämförde sin situation med andra urfolks. Första gången, enligt Minde, är en ledarartikel i *Samefolket* 1963, som kallade samerna för Sveriges indianer. Han menar också att samer från mitten och under 1900-talets andra hälft inte tilltalades av *the neo-Marxist jargon* om *colonized people*.⁵⁰ På 1960-talet protesterade Svenska Samernas Riksförbund (SSR) mot att bli jämförda med andra koloniserade folk då den sydafrikanska apartheid-regimen anklagade Sverige för dubbelmoral i sitt ställningstagande.⁵¹ Trots denna ambivalenta hållning till kolonisation blev samer ledande i arbetet med att utarbeta FN:s konvention om urfolks rättigheter.

Motstånd och nya begrepp

Motståndet mot att använda begrepp som kolonialism om svensk-samiska relationer har framför allt funnits sedan andra halvan av 1900-talet. I början av 1900-talet uppfattade många kolonialisering och kolonialism som positiva processer som innebar ett ansvar för att ta hand om och utveckla perifera områden. Avkoloniseringen efter andra världskriget ledde till att kolonialismen kom att ses som både

⁴⁹ G. Manuel & M. Posluns. *The Fourth World. An Indian Reality*. [1974]. (University of Minnesota Press, 2019), s. 246, 261.

⁵⁰ H. Minde. The Challenge of Indigenism: The Struggle for Sami Land Rights and Self-Government in Norway 1960–1990. In S. Jentoft, H. Minde & R. Nilsen (red.). *Indigenous Peoples, Resource Management and Global Rights*. (Eburon, 2003), s. 79, 90.

⁵¹ L. Elenius. Memory Politics and the Use of History: Finnish-Speaking Minorities at the North Calotte. I M. Pakier & B. Stråth (red.). *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. (Berghahn, 2010), s. 296–297.

destruktiv och avslutad. I det sammanhanget tog Sverige tydligt ställning för de forna kolonierna och i det perspektivet är det inte konstigt att man inte kunde se nationen som delaktig i en motsvarande process gentemot samiskt land. Det kan vara ett skäl till att man argumenterar för att det som sker i Sverige är så historiskt unikt att det inte är relevant att applicera en term som kolonialism på skeendet. Men argumentet att det egna landet är så unikt är faktiskt inte alls ovanligt. Det används ofta för att undvika att konfronteras med mindre apålitliga aspekter av den egna nationens historia.⁵²

Det kolonialismbegreppen gör som skiljer dem från tankefiguren om inre kolonisation är att de pekar ut ojämlika maktförhållanden. Det breddar beskrivningen av anläggandet av gruvor och nybyggen från att enbart handla om isolerade skeenden till frågor om vem som äger mark och vatten, vad nomadliv och bofasthet innebär och vad civilisation betyder. I studie efter studie framträder bilden av hur sammanflätad kolonisationen varit med en politik som sökt kontrollera skatt och handel, språk, religion, seder, kön och äktenskap, lag och rätt. För att rättfärdiga expansionen förmedlades bilden av att samer saknade civiliserade lagar, civiliserade äktenskap och en rätt tro på en allsmäktig gud. De hade därför inte rätt att stå i vägen för förändring och utveckling.

Begreppen skiftar och forskningen söker hela tiden nya infallsvinklar och uttryck för att bättre förstå och beskriva tillvaron i tid och rum. Begrepp hjälper forskaren att få syn på och fokusera olika företeelser och sammanhang. Vilka slutsatser som sedan dras eller värderingar som görs av det som synliggjorts är inte nödvändigtvis beroende av de begrepp som valts. Att beskriva svensk statlig expansion norrut som kolonialism har gjort det möjligt för en del betraktare att bedöma Sverige som en ”god kolonisatör” medan andra ser övergrepp utifrån egenintresse. En ovilja att använda begrepp som kolonial och kolonialism om svensk expansion kan komma från en politisk och ekonomisk önskan att inte hållas till vissa krav enligt de internationella överenskommelser som Sverige undertecknat. Men det kan också härröra från slutsatsen att den politik staten bedrivit inte kan

⁵² Se till exempel Nordin. *The Scandinavian Early Modern World*, s. 11–15; K. F. Olwig. Narrating Deglobalization: Danish Perceptions of a Lost Empire. *Global Networks*. 3 (2003). DOI.org/10.1111/1471-0374.00058. De internationellt mest diskuterade exemplen på nationell exceptionalism och motstånd mot att använda kolonialism om det som uppfattas som intern expansion rör förstås USA och Ryssland. S. Sabol. *The Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization*. (University Press of Colorado, 2017.)

beskrivas som kolonial därför att den på avgörande punkter skiljer sig åt från det som allmänt definieras som kolonialism. Historikern Lennart Lundmark använde sig till exempel inte av en kolonial analys när han drog slutsatsen, baserat på ett omfattande källmaterial och noggrann genomgång, att staten stulit samernas mark.⁵³

Begreppsutvecklingen fortsätter ständigt. Flera studier från 2010-talet och framåt innehåller diskussioner om och användning av olika definitioner av kolonialism.⁵⁴ På senare tid har flera forskare i de nordiska länderna tagit fasta på det relativt nytilkomna begreppet bosättarkolonialism (*settler colonialism*) för att karaktärisera nordisk-samiska förhållanden.⁵⁵ Bosättarkolonialism, myntat av den australiske historikern Patrick Wolfe, identifierar inflyttningen av en grupp på ett annat folks område som en särskild form av kolonial praktik. Nybyggare, eller bosättare, för med sig en egen samhällsstruktur och det leder till en tendens att över tid förtränga och ersätta de grupper och samhällen som tidigare funnits i området. Även om ekonomisk konkurrens är ursprunget till processen så leder bosättarkolonialismen till att de nyanlända också hävdar sin egen legitimitet i området och genom olika tekniker förtränger, osynliggör eller till och med utrotar den ursprungliga befolkningen.⁵⁶

⁵³ L. Lundmark. *Stulet land. Svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)

⁵⁴ Se till exempel A.-L. Ledman. *Att representera & representeras. Samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–2006*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2012.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-53545>; E. Reimerson. *Nature, Culture, Rights: Exploring Space for Indigenous Agency in Protected Area Discourses*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2015.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-110737>; M. Sandström. *Dekoloniseringskonst: aktivism i 2010-talets Sápmi*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2020.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-174973>;

I. Knoblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms. Stories and Conversations*. Doktorsavhandling. (Lunds universitet, 2022.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-49352>.

⁵⁵ M.-B. Öhman. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim. Återtagande af lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift för kvinnorsforskning*. 45:4 (2021); Å. Össbo. Från lappmarksplakat till anläggarsamhällen: Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi. *Historisk Tidsskrift*. 140:3 (2020).

<https://historisktidskrift.se/index.php/june20/article/view/93>; R. Kuokkanen. From Indigenous Private Property to Full Dispossession – the peculiar case of Sápmi. *Comparative Legal History*. 11:1 (2023). DOI.org/10.1080/2049677X.2023.2207380; J. Lahti. *Settler Colonial Eyes: Finnish Travel Writers and the Colonization of Petsamo*. I R. Merivirta, L. Koivunen & T. Särkää (red.). *Finnish Colonial Encounters. From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. (Palgrave Macmillan, 2021); Knoblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms*.

⁵⁶ P. Wolfe. *Settler Colonialism and the Elimination of the Native*. *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006). DOI.org/10.1080/14623520601056240; L. Veracini. *Settler Colonialism: A Theoretical Overview*. (Palgrave Macmillan, 2010). För en översikt över begreppets användning i nordisk forskning, se M. Oftedal. Samisk historie og settlerkolonialisme. *Historisk tidsskrift* 104:4 (2025): s. 364–378.

Historikern Nancy Shoemaker identifierade 2015 inte mindre än tolv preciseringar av vad kolonialism är. De kan användas för att nansera tolkningen och förståelsen av historiska och samtida processer. Att precisera på det sättet skulle kunna vara användbart i ett nordiskt sammanhang också. Hon nämner utvinningskolonialism (*extractive colonialism*) för staters och företags ambitioner att komma åt naturresurser av olika slag. Handelskolonialism (*trade colonialism*) beskriver relationer där handeln är den främsta drivkraften för framväxten av tullar, monopol, kontroll av handelsplatser och utskeppningshamnar och bekämpande av smuggling. Imperiekolonialism (*imperial power colonialism*) kännetecknar tillstånd där expansionen av riket är målet i sig. Karl IX:s Ishavspolitik kan vara ett sådant exempel, medan juridisk kolonialism (*legal colonialism*) beskriver och förklarar hur urfolk hamnar under europeisk jurisdiktion. Romantisk kolonialism använder hon för att beskriva hur ett område och dess folk inordnas under romantiska förväntningar och blir en plats för en majoritetsbefolknings upplevelser och projektioner. Shoemaker konstaterar att det säkert finns fler än tolv relevanta indelningar och uppmanar historiker att:

elaborate on the trend started by settler colonial studies and more precisely investigate colonization processes as multifaceted affairs that affected colonizers, the colonized, landholding, labor, and migration in myriad ways.⁵⁷

Jag noterar att Shoemaker inte har med begreppet inre kolonialism. Inte heller nämner hon kunskapskolonialism eller kulturell kolonialism, vilka skulle kunna vara tillämplbara i ett nordiskt sammanhang. Men poängen är att definitioner och begrepp hjälper människor att få syn på nya saker som breddar förståelsen och ger oss verktyg att bearbeta skeenden i vår egen situation och samtid. Begrepp och tankefigurer är alltså till hjälp när forskare, domare eller tjänstemän ska förhålla sig till den verklighet de finner i källor och möter i sin tjänsteutövning. Begreppen är inte sanningar i sig. De är hjälpmedel som bidrar till att fokusera och identifiera, eller öppna nya perspektiv och vidga synfältet. Men lika viktigt är det att vi lyssnar till de politiska och vetenskapliga slutsatsernas konsekvenser. Det är vad Karin Stenberg ville påpeka.

⁵⁷ N. Shoemaker. A Typology of Colonialism. *Perspectives on History*. 53:7 (2015): s. 29–30. https://www.historians.org/wp-content/uploads/2024/07/Perspectives_53N7.pdf.

Referenser

- Almquist, J. E. Till frågan om skattebondens jordägarerätt under perioden 1719–1789. I *Minnesskrift ägnad 1734 års lag*. Del 2. (Isaac Marcus Boktryckeri, 1934), s. 97–136.
- Andreæ, N. *ABC-bok på lapska*. [1619]. Med en efterskrift om de svenska lapparnas skolundervisning i äldsta tid af prof. K. B. Wiklund. (Lagerström, 1922.)
- Arbetet*. (1925-06-02), s. 3.
- Barkan, E. *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*. (W. W. Norton, 2000.)
- Behre, G., Larsson, L.-O. & Österberg, E. *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet*. (Liber, 2001.)
- Berggren, L. & Greiff, M. *En svensk historia från vikingatid till nutid*. (Studentlitteratur, 2009.)
- Bhambra, G. K. *Rethinking Modernity. Postcolonialism and the Sociological Imagination*. (Palgrave Macmillan, 2007.)
- Biörck, T. E. *The Planting of the Swedish Church in America. Graduation dissertation of Tobias Eric Biörck*. Translated and edited by Ira Oliver Nothstein. (Augustana College Library, 1943.)
- Bromé, J. *Nasafjäll. Ett lappländskt silverbruks historia*. (Nordiska bokhandeln, 1923.)
- Busck, S. & Poulsen, H. (red.). *Danmarks historie – i grundtræk*. (Aarhus universitetsforlag, 2008.)
- Cooper, F. *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History*. (University of California Press, 2005.)
- Dyrvik, S. *Norsk historie 800–2000. Band 3 Norsk historie 1814: vegar til sjølvstende*. (Det Norske Samlaget, 1999.)
- Elenius, L. Memory Politics and the Use of History: Finnish-Speaking Minorities at the North Calotte. I Pakier, M. & Stråth, B. (red.). *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. (Berghahn, 2010), s. 294–307.
- Engh, S. The Conscience of the World? Swedish and Norwegian Provision of Development Aid. *Itinerario*. 33:2 (2009): s. 65–82. DOI.org/10.1017/S0165115300003107.

- Feldbæk, O. *Danmark-Norge 1380–1814. Band 4. Nærhed og adskillelse 1720–1814*. (Universitetsforlaget & Akademisk Forlag, 1998.)
- Fredriksson, A., Nordin, J. M. & Ojala, C.-G. The Deductionis Colonium Rationes & Causae (1668): Building Arguments for Swedish Colonisation. *Lias*. 48:1 (2021): s. 123–193.
- Fur, G. *Colonialism in the Margins. Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. (Brill, 2006.)
- Fur, G. Colonialism and Swedish History: Unthinkable Connections? I Naum, M. & Nordin, J. M. (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013), s. 18–24.
- Fur, G. Att sona det förflutna. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma Bokförlag, 2016), s. 147–184.
- Granqvist, K. *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet: Makt, diskurs och representation*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2004).
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-254>.
- Grenholm, G. *Den svenska historien*. (Flera band). (Albert Bonniers förlag, 1966–1968.)
- Gustafsson, H. *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*. 2. uppl. (Studentlitteratur, 2007.)
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. (1912-09-03), s. 2.
- Hansen, L. I. & Olsen, B. *Samernas historia fram till 1750*. (Liber, 2006.)
- Hedenborg, S. & Morell, M. (red.). *Sverige – en social och ekonomisk historia*. (Studentlitteratur, 2006.)
- Hedenborg, S. & Kvarnström, L. *Det svenska samhället 1720–2006. Böndernas och arbetarnas tid*. 3. uppl. (Studentlitteratur, 2009.)
- Hennessey, J. *Rule by Association: Japan in the Global Trans-Imperial Culture, 1868–1912*. Doktorsavhandling. (Linnéuniversitetet, 2018).
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-372802>.

- Hind, R. J. The Internal Colonial Concept. *Comparative Studies in Society and History*. 26:3 (1984): s. 543–568.
DOI.org/10.1017/S0010417500011130.
- Hjorthén, A. *Cross-Border Commemorations. Celebrating Swedish Settlement in America*. (University of Massachusetts Press, 2018.)
- Hoppe, G. Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens läns Lappmarker. I Enequist, G. & Hjulström, F. *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*. (Appelbergs, 1944), s. 77–91.
- Hoppe, G. *En gammal marknadsplats i lappmarken*. (Uppsala universitet, 1944.)
- Hvar 8 dag*. (1906-01-28), s. 14.
- Högström, P. *Beskrifning öfver de till Sweriges Krona Lydande Lappmarker År 1747*. Facsimile-utgåva med kommentar och efterskrift av Israel Ruong och Gunnar Wikmark. Norrländska skrifter 3. (Två Förläggare, 1980.)
- Johansson, P. *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie av svensk samepolitik 1986–2005*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 2008.) DOI.org/10.13140/RG.2.2.11130.13763.
- Johnson, A. *The Instruction for Johan Printz, Governor of New Sweden. "The first constitution or supreme law of the states of Pennsylvania and Delaware"*. Translated from the Swedish with introduction, notes and appendices, including letters from Governor John Winthrop, of Massachusetts, and minutes of courts, sitting in New Sweden by Amandus Johnson. (The Swedish Colonial Society, 1930.)
- Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. (Norstedts 1973.)
- Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. (Norstedts 1998), s. 425.
- Kolonialism. *Svensk Ordbok*. (Esselte studium, 1986.)
- Knoblock, I. *Writing-Weaving Sámi Feminisms. Stories and Conversations*. Doktorsavhandling. (Lunds universitet, 2022.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Amiun%3Adiva-49352>.
- Kuokkanen, R. From Indigenous Private Property to Full Disposition – the peculiar case of Sápmi. *Comparative Legal History*. 11:1 (2023). DOI.org/10.1080/2049677X.2023.2207380.

- Lahti, J. *Settler Colonial Eyes: Finnish Travel Writers and the Colonization of Petsamo*. I Merivirta, R., Koivunen, L. & Särkää, T. (red.). *Finnish Colonial Encounters. From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. (Palgrave Macmillan, 2021), s. 95–120.
- Lantto, P. *Att göra sin stämman hörd. Svenska Samernas Riksförbund, sameörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Kulturgräns norr, 2003.)
- Lantto, P. The promise and the threat of civilization: Native school policies in Canada and Sweden in the 20th century. I Thomsen, R. C. & Hale, N. (red.). *Canadian Environments: Essays in Culture, Politics, and History*. (Peter Lang, 2006), s. 97–118.
- Ledman, A.-L. *Att representera & representeras. Samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–2006*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2012.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-53545>.
- Lindkvist, T. & Sjöberg, M. *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*. 3. uppl. (Studentlitteratur, 2009.)
- Lindmark, D. Utbildning och kolonialism. Svensk skolundervisning i Sápmi på 1700-talet. *Tidskrift för lärarutbildning och forskning*. 3–4 (2004): s. 13–31.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-11632>.
- Lindmark, D. Colonial encounter in early modern Sápmi. I Naum, M. & Nordin, J. M. (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013), s. 131–146.
- Loit, A. Sveriges kolonilotter. I Ambjörnsson, R. & Gaunt, D. (red.). *Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna*. (Författarförlaget, 1984), s. 376–395.
- Lundmark, L. *Stulet land. Svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)
- Magnusson, L. *Sveriges ekonomiska historia*. 4. uppl. (Norstedts, 2010.)
- Manuel, G. & Posluns, M. *The Fourth World. An Indian Reality*. [1974]. (University of Minnesota Press, 2019.)

- Marconi, R. States before their colonial past: Practice in addressing responsibility. *QIL, Zoom-out*. 103 (2024): s. 25–46.
<https://www.qil-qdi.org/states-before-their-colonial-past-practice-in-addressing-responsibility>.
- Minde, H. The Challenge of Indigenism: The Struggle for Sami Land Rights and Self-Government in Norway 1960–1990. In Jentoft, S., Minde, H. & Nilsen, R. (red.). *Indigenous Peoples, Resource Management and Global Rights*. (Eburon, 2003), s. 75–104.
- Minde, H. The Destination and the Journey. Indigenous Peoples and the United Nations from the 1960s through 1985. I Minde, H. (red.). *Indigenous Peoples. Self-Determination, Knowledge and Indigeneity*. (Eburon Academic Publishers, 2008), s. 49–86.
- Moseng, O. G., Opsahl, E., Pettersen, G. I. & Sandmo, E. *Norsk historie II 1537–1814*. (Universitetsforlaget, 2003.)
- Mudimbe, V. Y. *The Invention of Africa. Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*. (Indiana University Press, 1988.)
- Mörkenstam, U. Svensk samepolitik och rättfärdigandet av den inre kolonisationen av Sverige förr och nu. I Andersson, B. (red.). *Samerna. Om Nordmalingdomen och om ett urfolks rättigheter och identitet*. (Recito förlag, 2013), s. 241–270.
- Mörner, M. Samerna och indianers rätt till jorden. *Historisk Tidskrift*. 4 (1980): 419–451.
- Norborg, L.-A. & Sjöstedt, L. *Grannlänternas historia*. 4. uppl. (Almqvist & Wiksell, 1992.)
- Nordberg, E. *Källskrifter rörande Kyrka och Skola i den Svenska Lappmarken under 1600-talet*. Samlade och utgivna av Erik Nordberg (Kungliga Skytteanska samfundet, 1973.)
- Nordblad, J. *Jämlikhetens villkor. Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 2013.)
<http://hdl.handle.net/2077/32277>.
- Nordin, J. M. *The Scandinavian Early Modern World. A Global Historical Archaeology*. (Routledge, 2020.)
- Oftedal, M. Samisk historie og settlerkolonialisme. *Historisk Tidskrift*. 104:5 (2025): s. 364–378.

- Olwig, K. F. Narrating Deglobalization: Danish Perceptions of a Lost Empire. *Global Networks*. 3 (2003): s. 207–222.
DOI.org/10.1111/1471-0374.00058.
- Osterhammel, J. *Colonialism: A Theoretical Overview*. (Ian Randle Publishers, 1997.)
- Oxenstierna, A. *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvexling. Afdelning 2. Band 11. Carl Bonde och Louis De Geer m.fl. bref angående bergverk, handel och finanser*. Redigerade af Nils Edén. (Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, 1905.)
- Prawitz, G. Lapps kattelanden. I Cramér, T. (red.). *Samernas skattefjäll III*. (Svenska samernas riksförbund, 1967.)
- Reimerson, E. *Nature, Culture, Rights: Exploring Space for Indigenous Agency in Protected Area Discourses*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2015.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-110737>.
- Rian, Ø. *Danmark-Norge 1380–1814. Band 2. Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*. (Universitetsforlaget & Akademisk Forlag, 1997.)
- Runeby, N. Barbarei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft im 17. Jahrhundert. I Rystad, G. (red.). *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. (Esselte, 1983), s. 203–218.
- Sabol, S. *The Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization*. (University Press of Colorado, 2017.)
- Sandström, M. *Dekoloniseringskonst: aktivism i 2010-talets Sápmi*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2020.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-174973>.
- Shoemaker, N. A Typology of Colonialism. *Perspectives on History*. 53:7 (2015): s. 29–30.
https://www.historians.org/wp-content/uploads/2024/07/Perspectives_53N7.pdf.

- Sjögren, D. *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2010.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-33946>.
- Sjölin, R. *En studie i ickemakt. Samer och samefrågor i svensk politik*. (Sámi Instituhtta, 2002.)
- Stenberg, K. & Lindholm, V. *Dat läh mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)
- Somby, K. *Sámi Entering and Shaping a Globalised World – Nordic Indigenous Political, Activist and Intersectional Movements 1968–1990*. (Diss. Tromsø, 2025.)
- Suonpää, M. & Välimäki, M. Finnish Parliamentarians' Conceptions of Imperialism and Colonialism, 1917–1995. I Merivirta, R., Koivunen, L. & Särkää, T. (red.). *Finnish Colonial Encounters. From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. (Palgrave Macmillan, 2021), s. 67–95.
- Tornæus, J. *Berättelse om Lapmarckerna och Deras Tillstånd*. [1672]. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv 17:3. (Stockholm 1900.)
- Veracini, L. *Settler Colonialism: A Theoretical Overview*. (Palgrave Macmillan, 2010.)
- Westin, G., Olofsson, S. I. & Liedgren, J. (red.). *Övre Norrlands Historia. Del 3. Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1974.)
- Wolfe, P. Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006): s. 387–409.
DOI.org/10.1080/14623520601056240.
- Wunder, J. R. Indigenous homelands and contested treaties: Comparison of Aborigines, Saamis, Native Americans, First Nations, and Euro-nation state diplomatic negotiations since 1300. I Grimshaw, P. & McGregor, R. (red.). *Collisions of culture and identities: Settlers and indigenous peoples*. (RMIT Publishing, 2006), s. 19–56.
- Åström, A. *Jordrätten i Sverige under världsåldrarna*. (Gleerups, 1925.)
- Öberg, I. *Mission och evangelisation i Gellivare-bygden, cirka 1740–1770*. (Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo akademi, 1979.)

- Öhman, M-B. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim. Återtagande af lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift for kjønnsforskning*. 45:4 (2021): s. 197–214.
- Össbo, Å. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen: Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi. *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020): s. 420–443.
<https://historisktidskrift.se/index.php/june20/article/view/93>.

Offentligt tryck

- SOU 1922:10. *Om Lapps-kattelandsinstituttet och dess historiska utveckling*, s. 29.
- SOU 1986:36. *Samernas folkrättsliga ställning*: Delbetänkande av Samerättsutredningen, s. 163–164.

Internet och media

- History Beyond Borders. Six Nations appeals to the League of Nations, 1922–1931. Document 4: League debates whether to accept 4-nation appeal as genuine, 24 Jan. 1924. F.P. Walters, League Secretariat, to Swedish foreign minister Bohemann. History Beyond Borders. E-dossiers on international history. (2020.)
<https://historybeyondborders.ca/?p=189> (hämtad 2023-11-27).
- Kolonisera. Svenska Akademiens ordbok.
<https://www.saob.se/artikel/?seek=kolonisera&pz=2>
(hämtad 2023-11-28).
- Kolonisation. Svenska Akademiens ordbok.
https://svenska.se/saob/?id=K_1761-0312.U1We&pz=7
(hämtad 2023-11-30).
- Kolonialism. Svenska Akademiens ordlista.
<https://svenska.se/saol/?id=1486042&pz=5>
(hämtad 2023-11-30).

Sukarno. Opening address given by Sukarno (Bandung, 18 April 1955). CVCE Centre Virtuel de la Connaissance sur l'Europe. (2017.)

https://www.cvce.eu/en/obj/opening_address_given_by_sukarno_bandung_18_april_1955-en-88d3f71c-c9f9-415a-b397-b27b8581a4f5.html (hämtad 04-01-2024).

Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor

Mårten Snickare

Inledning¹

Sveriges koloniala expansion i Sápmi under 1600-talet var inte en isolerad företeelse utan en integrerad del av en aggressiv imperialistisk politik från den unga nationens sida.² Med annekteringen av Estland, Karelen, Ingermanland och Livland under decennierna kring 1600, samt Gustav II Adolfs inträde i trettioåriga kriget 1630, tog Sverige plats som militär stormakt i Europa.³ I samband därmed inleddes diskussioner i ledande politiska och finansiella kretsar om att initiera utomeuropeiska koloniala företag – helt i linje med andra europeiska stormakter som Spanien, England eller Frankrike. År 1638 grundades, med stöd av holländskt kapital, kolonin *Nova Suecia* vid Delawareflodens mynning längs den nordamerikanska östkusten, inriktad på

¹ De första delarna i detta kapitel utgår från min forskning om kolonialt samlande i Sverige. Se särskilt: M. Snickare. *Colonial Objects in Early Modern Sweden and Beyond: From the Kunstkammer to the Current Museum Crisis*. (Amsterdam University Press, 2022); M. Snickare, Kontroll, begär och kunskap: Den koloniala kampen om Goavddis. *RIG Kulturhistorisk tidskrift*, 97:2 (2014): s. 65–76. Kapitlets avslutande del bygger i hög grad på samtal som jag hållit under våren 2024 med nyckelpersoner vid svenska museer där samiska trummor finns eller har funnits.

² Sápmi som begrepp var inte i bruk under 1600-talet. Från kolonisationsernas sida kunde man tala om "Lappmarken" eller "Lappland". När Sápmi används i dag är det utan någon precis geografisk definition, ofta syftande på det geografiska område där samer lever. På webbsidan [samer.se](https://www.samer.se) (i Sametingets regi) definieras det: "Sápmi breder ut sig över hela den norra delen av Nordkalotten, från ryska Kolahalvön i öster till svenska landskapet Dalarna i söder. Sápmi som begrepp innefattar både landet Sápmi och folket samerna." <https://www.samer.se/sapmi> (hämtad 20240413). Det är i en sådan öppen mening jag använder begreppet i detta kapitel.

³ A. Loit. Sveriges kolonilöster. I D. Gaunt & R. Ambjörnsson (red.). *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*. (Författarförlaget, 1984), s. 376–395. För en fyllig, uppdaterad diskussion av Sveriges globala expansion i stort, se J. M. Nordin. *The Scandinavian Early Modern World: A Global Historical Archaeology*. (Routledge, 2020.)

handel med päls och tobak samt hårdhänt missionsverksamhet.⁴ Några år senare gav sig svenska handelsmän in i den lukrativa transatlantiska slavhandeln. Från 1649 organiserades handeln av Afrikanska Handelskompaniet med kunglig licens och en handelsstation etablerades i Cabo Corso vid kusten i nuvarande Ghana.⁵ De svenska koloniala företagen i Nordamerika och Afrika blev ganska kortlivade och landets ställning som militär stormakt krossades under 1700-talets första decennier. Men koloniseringen i Sápmi blev desto mer långvarig och djupgående. De koloniala konfliktlinjerna gör sig än i dag påminna genom de ständigt pågående tvisterna om rätten till och bruket av marker och naturresurser.

Liksom för den europeiska kolonialismen i stort fanns det två huvudsakliga drivkrafter för 1600-talets svenska koloniala expansion i norr: å ena sidan ekonomisk vinning, genom exploatering av naturtillgångar och arbetskraft, kontroll över handelsvägar och beskattning av de koloniserade. Å andra sidan spridandet av den kristna läran. Med Gunlög Furs ord handlade det om att ”omvandla samerna till goda kristna, det vill säga lutherska undersåtar.”⁶ Dessa dubbla drivkrafter framgår uttryckligen av ett brev från 1635, författat av kammarrådet Carl Bonde till rikskansler Axel Oxenstierna med anledning av upptäckten av silverfyndigheter i Nasafjäll nordväst om Árjepluoove/Arjeplog:

Mann hoppas här, näst Gudz tillhiälp så skall det blifua dee Svänkas Wästindienn, dem frommom så gott som koningenn i Spanienn, huilket enn orsak ähr, at Gudhz ordh der iblanddh dee villa människior rätt prädikad och lärt blifua schall.⁷

I brevet drar Bonde en direkt parallell mellan Sveriges kolonisering i norra Skandinavien och den spanska koloniseringen i Syd- och

⁴ G. Fur, *Colonialism in the Margins: Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. (Brill, 2006); M. Naum & J. M. Nordin (red.): *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity: Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013). För exempel på den hårdhänta missionsverksamheten, se Snickare, *Colonial Objects*, s. 39–40.

⁵ G. Nováky, *Handelskompanier och kompanihandel: Svenska Afrikakompaniet 1649–1663: en studie i feodal handel*, Diss. (Uppsala universitet, 1990); Nordin, *The Scandinavian Early Modern World*, s. 180–216.

⁶ G. Fur, *Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen*. I D. Lindmark & O. Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 248.

⁷ A. Oxenstierna, *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling, Afd. 2. Bd 11, Carl Bonde och Louis De Geer m.fl. bref angående bergverk, handel och finanser*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 1905), s. 82. Om silverfyndigheterna i Nasafjäll, se vidare J. Bromé, *Nasafjäll: ett norrländskt silververks historia*. (Nordiska bokhandeln, 1923.)

Mellanamerika. På samma sätt som Spanien sedan 1500-talet hade berikat sig på silverfyndigheter i nuvarande Bolivia och Mexiko var det nu Sveriges tur att berika sig på fyndigheterna i Sápmi. Och exploateringen av naturresurser tycks i Bondes föreställning hänga samman med spridandet av den kristna tron. I en proklamation undertecknad av drottning Kristina några år senare skrivs sambandet fram ännu tydligare. Exploateringen av naturresurser och missionsarbetet framställs rentav som ömsesidigt beroende av varandra. Inledningsvis beklagar författaren till proklamationen att den samiska befolkningen länge "lefuat som hedningar och wilde Menniskior, öfuandes allehandha afgudedyrkan" för att därefter fortsätta:

Nu alldenstundh, at i Pitheå Lappmark sigh för någre åhr sådan, et skönt och ymnogt Sillfuerstreek yppat hafuer och Wij vthi den otuiflachtige förhoppningh lefue, at Gudh som den Landhzorten medh ett sådant skönt bärgwärk hafuer wällsignat, ärnar derigenom förhielpa omberörde wåre vndersåthere och Lappar vtur det ynckelige tillstånd.⁸

Huruvida formuleringen uttrycker den då fjortonåriga drottningens egen vilja kan lämnas därhän, men den är otvivelaktigt ett uttryck för statsmaktens officiella uppfattning att materiell vinning och spridande av den kristna tron utgör de två viktigaste motiven för kolonisering, och att de två är ömsesidigt beroende. Det är den kristna guden som välsignat Sápmi med rika naturtillgångar och som därmed avser att "hjälpa" samerna till ett kristet liv.

Under 1600-talets andra hälft hårdnade statens och kyrkans samlade grepp om samerna ytterligare. Det så kallade Lappmarksplakatet, ett kungligt plakat utfärdat 1673, syftade till att uppmuntra svenska bosättningar på traditionellt samiskt territorium. Ungefär vid samma tid blev rennomadism olaglig utanför det som från svenskt håll definierades som lappmarkerna. Det var ett led i strävan att reglera var samer fick vistas och vilka sysslor de fick ägna sig åt. Detta tidiga exempel på tvångsförflyttning av samer skulle följas av flera långt in på 1900-talet.⁹ Kyrkolagen 1686 var förvisso inte specifikt riktad mot den samiska befolkningen, men drabbade dem ändå mycket hårt. Genom att fastslå att alla undersåtar i kungariket Sverige måste bekänna sig enbart till den lutherska läran kringskar lagen tydligare än tidigare

⁸ E. Nordberg. *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*. (Kungliga Skytteanska Samfundets Handlingar, 11, 1973), s. 162–163.

⁹ Om tvångsförflyttningarna under 1600- och 1700-tal, se vidare Nordin och Olofsson i denna antologi.

samers möjligheter att utöva de egna religiösa praktiker som de under århundraden hållit fast vid sida vid sida med de kristna. Lagens skärpta krav på att delta i gudstjänster medförde också särskilda svårigheter för samer, som ofta hade lång väg till närmaste kyrka.

I slutet av 1600-talet inledde den svenska kolonialmakten ett systematiskt och hårdhänt arbete med att stävja samiskt religionsutövande, med hot om stränga straff för dem som trotsade förbuden. I centrum för prästernas och de koloniala ämbetsmännens intresse hamnade de samiska trummorna som spelade en central roll för samiska religiösa och kulturella praktiker. Under några decennier i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet tvingades samer att lämna ifrån sig hundratal, kanske tusentals trummor.¹⁰ Många gjorde motstånd mot dessa övergrepp och uppfinningsrikedomen var stor, som Håkan Rydving visar i sitt kapitel i denna antologi. Men genom kolonialmaktens stöld och förstörelse av trummor bröts ändå en månghundraårig religiös och kulturell tradition sönder.

I det här kapitlet vill jag belysa hur de samiska trummorna hamnade i vägen för Sveriges koloniala expansion och hur de under slutet av 1600- och början av 1700-talet systematiskt stals av svenska koloniala ämbetsmän och präster. Jag vill också visa hur trummorna därefter genom seklerna utsatts för kolonialt våld av olika slag och efterhand infogats i det moderna statliga museisystemet.¹¹ Avslutningsvis närmar sig kapitlet den rörelse som pågått de senaste decennierna då många av trummorna, efter århundraden i kolonisationsvåld, är på väg att återvända till de landskap där de en gång skapades och brukades. Kapitlet behandlar alltså det koloniala handhavandet av och våldet mot trummorna, samt senare tiders försök till gottgörelse. Jag gör inte anspråk på att tolka och förklara trummornas bruk och betydelse i och för samisk kultur.

¹⁰ R. Christoffersson. *Med tre röster och tusende bilder: Om den samiska trumman*. (Uppsala universitet, 2010), s. 70.

¹¹ De övergrepp som begicks av präster och koloniala ämbetsmän när de tvingade samer att lämna ifrån sig sina trummor har ofta beskrivits med eufemismer som "insamling" (trummorna "samlades in"). Andra förekommande begrepp som "konfiskera" och "beslagta" är skarpare men implicerar ändå att handlingen utfördes med någon slags laglig rätt. Jag har i detta kapitel valt att använda "stöld" och "stjåla" för att därmed understryka det helt igenom orättfärdiga i handlingen. De återlämnanden av trummor som nu pågår ger samerna rätt och bekräftar retroaktivt att det faktiskt var fråga om stöld.

Stölden av trummor – disciplinering och begär

Den 15 september 1670 anlände ett sällskap till professor Johannes Schefferus hem ett stenkast norr om domkyrkan och universitetshuset i centrala Uppsala. Besökarna var prins Albrecht, son till hertig Ernst av Sachsen-Gotha i mellersta Tyskland, och ett par följeslagare till prinsen.¹² Huvudsyftet med resan var att studera museer och konstkammare i norra Europa som ett led i faderns arbete med att utöka och komplettera konstkammarsamlingarna i *Schloss Friedenstein* i Gotha.¹³ Prinsen hade det uttryckliga uppdraget att samla information om samlingar längs resvägen. Innan de anlände till Uppsala hade de bland annat besökt konstkammaren i Gottorp och den kungliga konstkammaren i Köpenhamn.

Värden, Schefferus, var en av de mest inflytelserika forskarna i 1600-talets Sverige. Född 1621 i Strasbourg och utbildad vid tyska och holländska universitet rekryterades han 1648 av drottning Kristina till den Skytteanska professuren i värtalighet och politik vid Uppsala universitet. Filologi och latinsk retorik var hans främsta forskningsfält, men han var också verksam inom juridik, historia, arkeologi och etnografi. År 1666 utsågs han till ledamot av det nygrundade Antikvitetskollegium, ett statligt ämbetsverk ägnat insamlandet, studiet och bevarandet av inhemska fornlämningar.¹⁴

Vid sidan av, eller snarare i nära anslutning till, sin gärning som forskare och lärare var Schefferus också en hängiven samlare. Några år innan prins Albrechts besök hade han intill sitt hem låtit uppföra en särskild byggnad för sina samlingar, det så kallade *Museum Schefferianum*. I likhet med andra tidiga museisamlingar i Europa samlades där naturföremål, kulturföremål, arkeologiska fynd, vetenskapliga instrument, vad som i dag klassas som konstverk och vad som kategoriseras som etnografiska föremål. I den senare kategorin tog landets koloniala intressen materiell gestalt. Således spelade samiska föremål en framträdande roll i Schefferus museum medan en jämförbar

¹² Om prins Albrechts besök hos Schefferus, se Snickare. *Colonial Objects*, s. 78–83.

¹³ I 1600-talets Europa användes begreppen konstkammare och museum utan någon tydlig distinktion. Kännetecknande för båda var att de blandade föremålstyper som i det moderna museisystemet delats upp i olika kategorier: konstverk, arkeologiska fynd, etnografiska föremål, naturföremål etc. Se vidare Snickare. *Colonial Objects*, s. 19–21.

¹⁴ Om Antikvitetskollegium, se S. Lindroth, *Svenske lärdomshistoria, II, Stormaktstiden*. (Norstedts, 1975), s. 320–327.

samling i Danmark, medicinaren Ole Worms museum i Köpenhamn, uppvisade en stor grupp föremål från Grönland och Arktis.¹⁵

Åter till den 15 september 1670. Schefferus tog emot sällskapet och visade dem sin museisamling. En bevarad resedagbok, skriven av en av prins Albrechts följeslagare, antyder att han tog god tid på sig och förklarade flera av föremålen i detalj.¹⁶ Gruppen med samiska föremål väckte särskilt intresse. Författaren till resedagboken uppehåller sig längre vid dem än vid resten av museet som helhet. Dagboken nämner bland annat samiska dräkter, en *ackja* med seldon, ett par skidor samt en rock, ett par stövlar och en väska tillverkade av renskinn. I synnerhet tycks besökarnas intresse ha fångats av de samiska trummorna. Dagboksförfattaren skriver:

Tre samiska trummor, något avlånga och gjorda i trä, ungefär två spann långa, ett och ett halvt spann breda och en handsbredd höga.¹⁷ På undersidan hade de två hål i vilka man kunde greppa med handen för att hålla trumman. Trummorna var på ovansidan klädda med pergament med mängder av ritade tecken. Dessa trummor använder samerna för att spå. Därtill har de en mässingsring och en liten hammare av ben. De lägger ringen på trumman som de håller i en hand, och slår på trumman med hammaren, som de håller i den andra handen, så att ringen som ligger på trumman rör sig. När ringen hamnar på ett tecken förutspår de något gott eller ont. Dessa trummor låter kungen sina ämbetsmän i Lappmarken frånta samerna, och de som brukar trummorna blir bestraffade för det.¹⁸

Av det detaljrika citatet framgår att värd och besökare undersökte trummorna omsorgsfullt, att de vred och vände på dem och att Schefferus tog sig tid att – i stora drag korrekt – förklara det samiska bruket av dem, men också den svenska kolonialmaktens ansträngningar för att stoppa detta bruk. Därmed kastar dagboksanteck-

¹⁵ Om Ole Worms museum, se C. Mordhorst, *Genstandsfortællinger: Fra Museum Wormianum til de moderne museer*. (Museum Tusculanums Forlag, 2009.)

¹⁶ 'Reyse Diarium oder beschreibung deßen, was bey der A:o 1670 won H. Albrechts zu Sachsen Gotha fürstl. Durchl. naher Hollstein, Dennemarck und Schweden gethanen Reyse von Tage zu Tage passiret und vorgegangen', British Library, Add. 15113.

¹⁷ Längdmåttet "spann" motsvarade cirka 23 cm och "handsbredd" cirka 10 cm.

¹⁸ Reyse Diarium, British Library, fol. 117r-117v: "Drey Laptrommeln, die waren von Holtz etwas ablänglicht gemacht, und etwa zwey gute Spannen lang, 1 1/2. breit, und einer Handbreit hoch, hatten unten am Boden zwey Löcher, daß mann mit der Hand hinein greiffen und sie halten konte, waren oben mit Pergamen überzogen, welches gantz voll caracerten geschrieben war. Diese Trommeln brauchen die Lappen zum Warsagen, haben darbey einen Meßingenen Ring, und klein Hämmerlein von Bein, den Ring legen sie oben auf die Trommel, welche sie in einer Hand halten, und schlagen mit dem Hämmerlein so sie in der andern Hand führen, auf die Trommel, daß sich der darauf liegende Ring beweget – Nachdem nun derselbe auf einen characterem fällt, propheceyen sie etwas gutes oder böses. Diese Trommeln läßt ihnen der König durch die Amtleute in der Lapmarck wegnehmen, und die, so sich derselben bedienen, deswegen bestraffen".

ningen ett oförsonligt ljus över det våldsamma, men samtidigt ambivalenta, sätt på vilket trummorna tvingades in i ett kolonialt sammanhang. Det koloniala våldet mot trummorna framträder på två nivåer i citatet: dels genom den tydliga beskrivningen av beslagtagande och bestraffning, dels genom den scen som framgår underförstått, i vilken en forskare verksam i Sverige och en aristokrat på resa från kontinenten på ett till synes självklart sätt tar sig rätten att hantera, studera och definiera trummorna på en plats och i ett kulturellt sammanhang långt ifrån deras ursprung.

Med utgångspunkt i citatet går det att identifiera fyra grupper av aktörer inblandade i en strid om trummornas mening, värde och bruk. Den första kategorin utgörs av skickliga samiska *duojárat*, hantverkare/konstnärer, som inte uttryckligen omnämns men antyds i den inledande beskrivningen av material, mått och utformning. Dessa för oss anonyma konstnärer eller hantverkare besatt kunskaper och färdigheter i att forma visuellt anslående och rituellt verkningsfulla föremål av lokala, kulturellt betydelsebärande material. De förmådde också variera trummornas utformning och utsmyckning inom de ramar som sattes av estetiska traditioner och rituella praktiker. Därpå följer en grupp tydligt utpekade i citatet, bestående av nåjder och andra samer som brukade och interagerade med trummorna musikaliskt och rituellt. Beskrivningen av dem är ganska utförlig och stämmer väl överens med andra samtida källor. Den tredje kategorin, också utpekad, utgörs av koloniala ämbetsmän och präster som ägnade sig åt att ta ifrån, *wegnehmen*, samerna deras trummor och med hot om straff förhindra det samiska bruket av dem. Detta var ett led i strävan att disciplinera samerna och tvinga in dem i den lutherska ortodoxa svenska kyrkan. Merparten av alla de trummor som var i bruk stals och förstördes under loppet av några decennier och de samer som trotsade förbudet att bruka dem hotades av stränga straff, till och med dödsstraff.

Den scen som målas upp av citatet, med Schefferus som lägger ut texten om trummorna för sina besökare vittnar om en fjärde kategori av svenska och europeiska samlare för vilka trummorna vid den här tiden seglat upp som ett av de mest begärliga samlarobjekten. På plats i kungarnas, adelsmännens och forskarnas samlingar svarade trummorna mot ett begär efter det främmande och okända. De bidrog samtidigt till samlingarnas värde och prestige. Tillsammans med andra föremål från delar av världen som drabbades av den europeiska kolonialismen fungerade trummorna som ett slags koloniala troféer. De

var materiella bevis på Sveriges – och de andra europeiska kolonialmakternas – räckvidd och deras självpåtagna rätt och skyldighet att samla och ordna världen.

Aktörerna som synliggörs i citatet relaterade till trummorna på olika sätt, men alla bekräftade genom sina handlingar trummornas betydelse. För många samer var de en fråga om kulturell och religiös identitet och om hanterandet av relationerna mellan det profana och det heliga. I en tid av tilltagande kolonialt förtryck och hotad kulturell identitet är det lätt att tänka sig att betydelsen av dessa meningsladdade föremål framträdde extra tydligt.

För de svenska kolonisatörerna vävdes trummorna in i ambivalenta föreställningar och handlingar. De beskrevs som verktyg för hedniska praktiker och stals av myndigheter och präster i en systematisk och ofta brutal strävan att disciplinera den samiska befolkningen och tvinga in den i den ortodoxa lutherska statskyrkan. Men blotta kraften i det våld med vilket trummorna förstördes och bruket av dem hindrades tycks bekräfta deras betydelse och den kraft som även kolonisatörerna tillskrev dem. Trummorna betraktades inte bara som exempel på primitiv vidskepelse, i så fall hade man inte behövt ägna dem så mycket uppmärksamhet och möda. Nej, de förklarades vara redskap för djävulens bländverk och därmed ett reellt hot mot den kristna tron.¹⁹ Samtidigt tycks föreställningar om trummornas inneboende magiska krafter ha bidragit till deras status som begärliga samlarobjekt för svenska och europeiska eliter.

Genom sin kraft att väcka starka affekter och handlingar av olika slag, blev trummorna brännpunkter i det koloniala mötet. Den postkoloniala teoretikern Homi Bhabha har definierat relationen mellan kolonisatör och koloniserad i termer av ”kolonialt begär och disciplinering”, *colonial desire and discipline*.²⁰ Bhabha är inte alltid lätt att följa men i det här sammanhanget kan han hjälpa till att tydliggöra vad som stod på spel från kolonisatörernas sida. Deras behov av att disciplinera tog sig uttryck i stölden av trummorna, samt i bestraffningen och hoten om straff mot dem som fortsatte att bruka dem. Deras begär manifesterades i samlandet och uppvisandet av trummorna. Dessa skenbart motsatta handlingar, stöld och förstörelse

¹⁹ Se till exempel E. Manker. *Nåidkonst: Trolltrummans bildvärld*. (LT:s förlag, 1965), s. 113–114.

²⁰ H. Bhabha. Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority under a Tree outside Delhi, May 1817. *Critical Inquiry*. 12:1 (1985): s. 144–165.

kontra samlande och uppvisande, framstår då som två sidor av kolonialismens mynt.

Ett konkret och brutalt exempel på kolonial disciplinering är det ofta återberättade rättsfallet om Lars Nilsson som levde i trakten av Árjepluoŋve/Arjeplog.²¹ Omkring 1690 inträffade en tragedi i hans liv då hans sonson föll ner i en brunn och drunknade. I ett försök att väcka pojken till liv tog Nilsson bruk av sina gudabilder och sin trumma, trots kolonialmaktens förbud. Ställd inför rätta hävdade han sin rätt att fortsätta spela på trumman när så var nödvändigt. För detta dömdes Nilsson att halshuggas och därefter brännas på bål tillsammans med sin trumma och sina gudabilder. Domen verkställdes i Árjepluoŋve/Arjeplog, den 4 april 1693. Fallet är mig veterligen unikt i sin grymhet men det tydliggör hur långt kolonialmakten var beredd att gå för att disciplinera den samiska befolkningen.²²

Det koloniala begäret blir konkret i historien om hovarkitekten Nicodemus Tessin den yngres intensiva sökande efter ett sällsynt planschverk. Det som saknades i hans samlingar var ett verk som i text och bild skildrade Christine Lorraines och Ferdinando Medicis bröllop i Florens 1589.²³ År 1706 blev han erbjuden ett exemplar av storhertigen av Toscana, men bara i utbyte mot en samisk trumma. När Tessin lyckats komma över en trumma fick han reda på att storhertigen också önskade en samisk pojke som kunde spela på trumman. Uppenbart besvårad av önskan lyckades Tessin ändå så småningom rekrytera en samisk man som påbörjade färden och anlände till Paris, där spåren efter honom försvinner.

I båda fallen är det en trumma som står i centrum och i båda fallen drabbas både trumman och dess brukare av det koloniala våldet. Vad Bhabha beskriver som kolonialismens begär och disciplinering.

²¹ Tingsprotokoll och övriga handlingar finns i avskrift i Nordberg, Trolldomsrannsakingar i lappmarken 1649–1739. Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv 25:45 ab. Umeå universitetsbibliotek. Digitala samlingar <https://digital.ub.umu.se>: s. 259–280 (hämtad 2024-10-07). En fyllig redogörelse för den rättsliga processen återfinns också i Manker. *Nåidkonst*, s. 122–128.

²² De många gånger brutala försöken att stoppa det samiska bruket av trummor kan förstås i ett sammanhang av häxprocesserna i Sverige under 1600-talets sista decennier, då flera hundra kvinnor (och även män och barn) dömdes till döden för häxeri, trolldom och kontakter med djävulen.

²³ Huvudkällan är brevväxlingen mellan Nicodemus Tessin d.y. och diplomaten Daniel Cronström i Paris. Se: R. A. Weigert & C. Hernmarck (red.). *Les relations artistiques entre la France et la Suède 1693–1718: Extraits d'une correspondance entre l'architecte Nicodème Tessin le jeune et Daniel Cronström*. (Nationalmuseum, 1964), s. 352–356. Se även J. Pentikäinen. The Saami Shamanic Drum in Rome. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*. 12 (1987): s 124–149; Snickare. *Colonial Objects*, s. 71–72.

Trummorna som kunskapsobjekt

År 1671, året efter prins Albrechts besök, påbörjade Schefferus arbetet med att skriva en bok om Sápmi och samerna. Uppdraget hade han fått av Magnus Gabriel De la Gardie, en av landets ledande politiker och kansler för Uppsala universitet. Det hade därmed prägeln av ett officiellt, statligt uppdrag. Resultatet *Lapponia* publicerades 1673 och blev en europeisk bestseller. Efter mindre än ett decennium hade den översatts från originalets latin till engelska, tyska, franska och holländska.²⁴ Boken tillkom i en tid av tilltagande kolonial aktivitet i Sápmi. Nya mineralfyndigheter var på väg att exploateras och som tidigare nämnts tog staten och kyrkan i samförstånd ett allt fastare grepp om samerna, deras religiösa och kulturella praktiker, och deras land. På ett allmänt plan kan *Lapponia* förklaras som en del av detta hårdnande koloniala grepp, ett försök att ta kontroll även över kunskapen om samerna. I förordet antyder Schefferus ett mer konkret motiv. Det handlade om rykten som påstods florerat i Europa om att Sveriges militära triumfer under trettioåriga kriget hade uppnåtts med hjälp av samisk trolldom, närmare bestämt med samer som deltog i strid spelande på sina trummor.²⁵ Den svenska militära stormakten skulle alltså vila på icke-kristna praktiker och på bruket av vad som svenska präster beskrev som ”djävulens redskap”.²⁶ Det var förstås högst angeläget för den svenska staten att tillbakavisa sådana rykten och ta kontroll över den kunskap om samer som spreds i Europa.

Schefferus, som inte själv besökt Sápmi, byggde sin studie på ny-skrivna rapporter av svenska präster verksamma i norr, och på befintlig litteratur, från antika författare som Plinius den äldre och Tacitus till hans samtida som Ole Worm och Isaac Vossius. Därtill framhåller Schefferus att han använt samiska föremål som källor, både föremål i hans egen samling och sådant som hans uppdragsgivare De la Gardie ställt till hans förfogande.²⁷ En närläsning av *Lapponia* visar hur författaren hela tiden rör sig mellan dessa olika källtyper och låter dem komplettera eller korrigera varandra. I det avsnitt som behandlar trummorna och bruket av dem jämför han prästernas rapporter med de inte mindre än sex trummor som han hade tillgång till, tre i egen ägo och

²⁴ Den mest grundliga vetenskapliga utgåvan av *Lapponia* är den svenska översättningen från 1956: Johannes Schefferus, *Lappland*. Nordiska museet: Acta Lapponica, VIII. (Almqvist & Wiksell, 1956). I det följande hänvisas till denna utgåva.

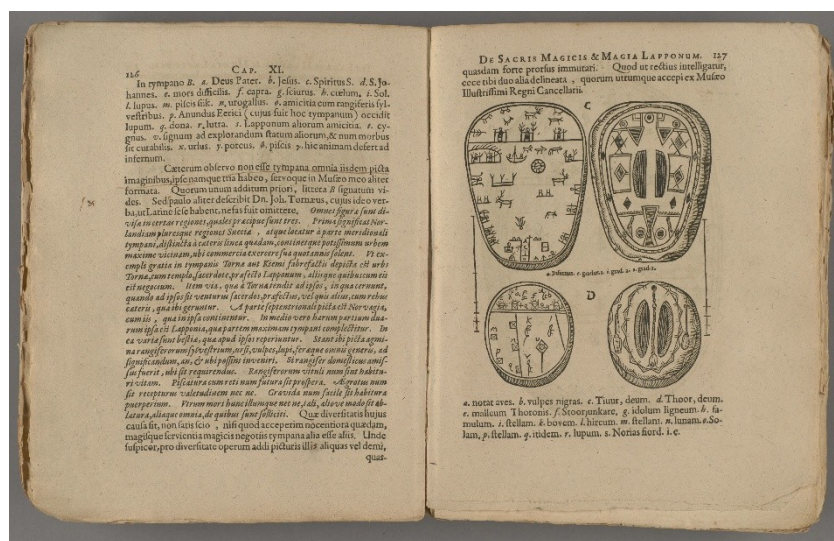
²⁵ Schefferus, *Lappland*, s. 32.

²⁶ Manker. *Nåidkonst*, s. 15–16.

²⁷ Schefferus. *Lappland*, s. 33.

tre från De la Gardies samlingar. Ibland får de fysiska föremålen korrigerat texternas utsagor, som när en rapportör uppger att skinnet på trummorna är fästa med träpinnar och Schefferus kommenterar att han sett åtminstone ett fall där skinnet i stället fästs med senor från ren.²⁸ Beskrivningar av detta slag kompletteras i boken med detaljerade träsnitt av alla sex trummorna, utförda efter teckningar av författaren själv i den sakliga, redovisande stil som är kännetecknande för tidens vetenskapliga bilder, med måttangivelser och bokstäver som hänvisar till förklarande texter (se figur 1).

Figur 1 Två samiska trummor

Två samiska trummor, träsnitt, 21,5 x 17 cm (boksidas storlek), i Johannes Schefferus, *Lapponia*, 1673, s. 127.

Foto: Kungliga biblioteket (Public Domain).

Den europeiska kolonialismen kan beskrivas som ett projekt av inordnande och kontroll. Med missionsverksamhet, undervisning och våldsmakt strävade staterna efter att inordna och kontrollera de koloniserade. Med namngivning, kartografi och indelning i administrativa enheter strävade man efter kontroll över deras territorium och inordnandet av det i en geopolitisk maktstruktur. På motsvarande sätt måste även de koloniserades föremål inordnas och kontrolleras av kolonialmakten. Svenska kolonisatörers systematiska stöld av trummor under

²⁸ Schefferus, *Lapland*, s. 156.

decennierna kring 1700 är exempel på det. Det handlade om föremål förknippade med en kulturell och religiös självständighet som inte kunde tolereras av kolonialmakten. Svenska ämbetsmän, präster, samlare och forskare var alla på sitt sätt inbegripna i det koloniala projektet att inordna och kontrollera trummorna.

Som tidigare nämnts har Homi Bhabha närmat sig den koloniala ambivalensen med hjälp av begreppsparet begär och disciplinering. Med utgångspunkt i Schefferus handhavande med trummorna kan det finnas skäl att lägga till ett tredje begrepp, nämligen kunskap. För Schefferus är trummorna i första hand kunskapsobjekt, i dubbel bemärkelse. De är föremål om vilka kunskap produceras, men också materiella källor ur vilka kunskap utvinns. Kunskap är nära förknippad med disciplinering och makt. I fallet med *Lapponia* var ju själva utgångspunkten ett behov av att ta makten över kunskapen om samerna. Kunskap är också förknippad med begär, något som blir tydligt i 1600-talets museer och konstkammare där begäret att äga och viljan till kunskap inte går att skilja från varandra. Svenska kolonisationsupptagenhet av de samiska trummorna låter sig på så sätt förstås med hjälp av begreppstriaden disciplinering – begär – kunskap. Kolonisationens strävan att kontrollera kunskapen om trummorna fortsätter långt efter Schefferus och De la Gardies tid, in i det moderna västerländska museisystemet.